

Temelji gospodarstva Ilirskog kraljevstva

Krešić, Miško

Master's thesis / Diplomski rad

2024

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Zadar / Sveučilište u Zadru**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:162:158796>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2025-03-14**

Sveučilište u Zadru
Universitas Studiorum
Jadertina | 1396 | 2002 |

Repository / Repozitorij:

[University of Zadar Institutional Repository](#)

zir.nsk.hr

DIGITALNI AKADEMSKI ARHIVI I REPOZITORIJI

Sveučilište u Zadru

Odjel za povijest
Jednopedmetni diplomski studij povijesti

Miško Krešić

Temelji gospodarstva Ilirskog kraljevstva

Diplomski rad

Zadar, 2024.

Sveučilište u Zadru
Odjel za povijest
Jednopredmetni diplomski studij povijesti

Temelji gospodarstva Ilirskog kraljevstva

Diplomski rad

Student/ica:

Miško Krešić

Mentor/ica:

prof. dr. sc. Anamarija Kurilić

Zadar, 2024.

Izjava o akademskoj čestitosti

Ja, Miško Krešić, ovime izjavljujem da je moj diplomski rad pod naslovom Temelji gospodarstva Ilirskog kraljevstva rezultat mogega vlastitog rada, da se temelji na mojim istraživanjima te da se oslanja na izvore i radove navedene u bilješkama i popisu literature. Ni jedan dio mogega rada nije napisan na nedopušten način, odnosno nije prepisan iz necitiranih radova i ne krši bilo čija autorska prava.

Izjavljujem da ni jedan dio ovoga rada nije iskorišten u kojem drugom radu pri bilo kojoj drugoj visokoškolskoj, znanstvenoj, obrazovnoj ili inoj ustanovi.

Sadržaj mogega rada u potpunosti odgovara sadržaju obranjenoga i nakon obrane uređenoga rada.

Zadar, 14. rujna 2024.

Sadržaj

1. Uvod	1
2. Nastanak i razvoj Ilirskog kraljevstva	10
3. Privreda u antici.....	16
4. Stočarstvo i srodne grane privređivanja	22
4.1. Sol i njezina važnost.....	31
5. Poljoprivreda	34
6. Lov i ribolov	45
7. Trgovina	50
7.1. Grčki polisi i općenita trgovinska aktivnost antike	50
7.2. Trgovina/razmjena i prometni pravci na ilirskom prostoru	54
7.3. Uporaba novca	72
8. Naselja	77
9. Brodarstvo i pomorstvo	84
9.1. Antičko gusarstvo i piratstvo	92
9.2. Trgovina i piratstvo	96
9.3. Ilirsko gusarstvo	98
9.4. Ratovanje i plaćeništvo	106

10. Zavisno stanovništvo i robovi	111
11. Rudarstvo i metalurgija	117
12. Zaključak	119
13. Sažetak	124
14. Summary	125
15. Popis korištenih izvora i literature	126
15.1. Izvori	126
15.2. Literatura:	127

1. Uvod

Onaj prostor koji podrazumjevamo ilirskim u zadnjim stoljećima 1. tisućljeća pr. n. e. bio je naseljen heterogenim grupama koje su imale različite društveno-političke identitete i koje nisu bile društveno i politički koherentne skupine prije rimskog osvajanja. O tome svjedoče i antički autori spominjući konflikte različitih susjednih zajednica.¹ Društveno-politička kohezija prostora koji naseljavaju Iliri zapravo nastaje kao konstrukt antičkih autora koji govore o rimskoj provinciji Ilirik koji opisuju unutar rimske politike osvajanja.² Oni nam, između ostalog, daju i uvid u antička društva i kulture. Ta društva i kulture nerijetko su stvarali sliku o sebi tako što su radili distinkcije od drugih u smislu civilizacije i načina života. Tako se stav antičkih autora o “barbarima” očituje i kroz opis njihove hrane, odnosno vrsta i načina konzumiranja koji je dio društvenog ponašanja i kulturnih obrazaca.³ Uz to, klasični autori često razdvajaju civilizirane, odnosno one koji se bave sjedilačkom privredom uzgajajući pripitomljene biljne i životinjske vrste, od onih neciviliziranih, stočarskih nomada kojima meso i mlijeko čine glavninu ishrane.⁴

Antički autori imali su problema pri određivanju granica prvenstveno jer sami ne poznaju situaciju na terenu i samim time ne daju dovoljno informacija u svojim djelima. Ono što je ostalo u njihovim djelima su pravno-politički i socijalno-ekonomski pogledi vlastitoga svijeta na one druge, na barbare, gdje njihovo pisanje ne mora odražavati stvarno stanje plemena, naroda ili zajednica na ovim prostorima.⁵ S obzirom na to da su oni podatke

¹ Polyb., *Hist.*, 2; Liv., *A. U. c.*, 44, 30-33; Strab., *Geog.*, 7, 5, 11.

² M. Dimitrijević, 2018, 15; D. Džino, 2009, 77, 88-89.

³ P. Garnsey, 1999, 79-80.

⁴ P. Garnsey, 1999, 65-66.

⁵ Z. Mirdita, 2015, 58.

preuzimali iz ranijih, nama nepoznatih djela te da ponekad nisu pazili na analitiku i kronologiju svoga rada, teško je odrediti iz kojeg vremena zapravo potječu podatci koje nam donose.⁶

Za početak ove rasprave valja prvo odrediti prostor o kojem će se govoriti. Kod određivanja granica ilirskih prostora najčešće se polazi upravo od spomenutih antičkih pisaca. Naravno, njihove informacije treba gledati kroz prizmu vremena u kojem pišu, pa tako treba razlikovati što pišu grčki, a što rimski pisci, te što se odnosi na rimski Ilirik, a što na Iliriju i same Ilire.⁷ Herodotu sredinom 5. st. pr. n. e. Iliri su svi narodi od sjevera Jadrana do granice s Epirom, što je ujedno i najveći prostor koji je neki antički autor pripisao Ilirima.⁸ Naravno, kako dolazi do boljeg upoznavanja istočnojadranske obale, autori te granice smanjuju pa se tako u Periplusu Pseudo Skilaka (Ps. Scyl. 22-27), kojeg se okvirno datira oko sredine 4. st. pr. n. e., može vidjeti da se Iliri protežu južno od Liburna sve do Haonije, a u Pseudo Skimnovoj Periegezi za koju se smatra da svoj krajnji oblik dobiva krajem 2. st. pr. n. e., ilirska granica se pomiče još malo južnije.⁹

Kako odrediti gdje zapravo povući granicu za prikaz ilirske ekonomske aktivnosti? Čini se da je najlakše odrediti južnu granicu ilirskog prostora koju kroz analizu izvora P. Cabanes locira kao Akrokeraunsko gorje koje odvaja Ilire od Epira,¹⁰ a istočna i jugoistočna granica ovog prostora bila bi Donja Makedonija koju opisuje i Tukidid (Thuc., 2, 99, 2)¹¹ te područje Dardanije i Trakije jer i sam Polibije (*Hist.*, 44, 31, 5) razlikuje Dardance od Ilira. Sjeverozapadnu granicu prostora koji će ovdje biti proučavan određuje rijeka Neretva i zajednica Daorsa. Iako se u izvorima nailazi na podatke da su Delmati jedno vrijeme bili dio

⁶ Z. Mirdita, 2015, 59.

⁷ M. Šašel Kos, 2005, 221-244.

⁸ P. Cabanes, 2002, 9; M. Šašel Kos, 2005, 224-226.

⁹ Detaljnije o onome što drugi autori poput Apijana, Strabona, Plinija i Livija govore o dimenzijama Ilirije vidjeti M. Šašel Kos, 2005, 97-114.

¹⁰ P. Cabanes, 2002, 11-17.

¹¹ P. Cabanes, 2002, 25-28.

ardijejskog kraljevstva (Polyb., *Hist.*, 32, 9, 1-5) njih se ne smatra Ilirima, nego ih se u novije vrijeme svrstava u srednjodalmatinsku imensku skupinu.¹² Ipak, zbog sličnih prirodno-geografskih i klimatskih karakteristika istočnojadranske obale nije moguće iz rada potpuno isključiti niti jednu zajednicu.

Uvriježeno je mišljenje da dolaskom nove poulacije stočara i nomada na ove prostore, dakle najkasnije oko sredine 4. tisućljeća pr. n. e., dolazi do postupnog obrata u privrednoj aktivnosti gdje dominaciju poljoprivrede zamjenjuje dominacija stočarske djelatnosti.¹³ To znači da je stoka osnovno bogatstvo i da stočarstvo postaje osnovno zanimanje stanovnika. Shodno tome, smatra se da gotovo sva povoljna mjesta za uzgoj stoke bivaju naseljena te se bogatstvo zajednice mjerilo upravo bogatstvom stada, a dolazi i do pripitomljavanja nekih novih divljih životinjskih vrsta.¹⁴ Povjesničari, kao što će biti prikazano dalje u radu, smatraju da se takva situacija, odnosno primat stočarstva, održala sve do uspostave rimske vlasti nad istočnojadranskom obalom. Ipak, čini mi se da veliki broj autora ovakve informacije prenosi bez velikog razmišljanja i da nitko ne uzima u obzir prirodno-geografsku sliku prostora o kojem govore, odnosno ne uzimaju u obzir da dominantnu privrednu aktivnost zapravo određuju resursi dostupni na određenom prostoru, a ne generalna povijesna periodizacija.

P. Cabanes, čini se ispravno, koristi plural i govori o ilirskim kraljevstvima, a ne kako to neki drugi povjesničari pokušavaju prikazati, jednom kraljevstvu. Kraljevi koji se pojavljuju u izvorima zapravo su bili ratni zapovjednici koje se vrednuje prema ratnim uspjesima.¹⁵ Dolazili su iz različitih zajednica, ovisno o razdoblju i snazi određene zajednice, i ne može se reći da je postojala neka zajednica koja je neprekidno dominirala ilirskim svijetom. Dakle, ono što se nerijetko naziva ilirskim kraljevstvima zapravo bi bili savezi ilirskih zajednica s jednim

¹² Detaljnije o srednjodalmatinskoj imenskoj skupini vidjeti u A. Falileyev, 2020, 905-908.

¹³ Usp. B. Čović, 1976, 71-95; A. Benac, 1964, 59-62.

¹⁴ E. Imamović, 1987, 24-26. Usp. J. Wilkes, 2001, 69-70.

¹⁵ P. Cabanes, 2002, 88.

ciljem, osvajanjem ili obranom od neprijatelja, pod različitim ratnim vođama.¹⁶ Ovisno o vojno-političkoj situaciji ova kraljevstva su nastajala i nestajala, a treba imati na umu da je vjerojatno bilo i onih čije postojanje nije ostalo zabilježeno, a najpoznatije kraljevstvo koje je dio ilirskog etnosa stvorio je ono ardijejsko i labeatsko koje dolazi u sukob s Rimljanima.¹⁷

Zbog navedene situacije, zatim činjenice da je nemoguće utvrditi kontinuitet jednog ilirskog kraljevstva te nerijetke generalizacije i isključivog vezanja kraljevstva koje su Ardijejci stvorili uz ime Ilirsko kraljevstvo, uz naravno nemogućnost određivanja granica koje nisu stalne i konstantno se mijenjaju, smatram da je, unatoč naslovu rada, ispravnije koristiti općeniti naziv Iliri i ilirska ekonomska i gospodarska aktivnost, nego je pokušati vezivati uz državne tvorevine kojima preciznije ne možemo odrediti niti vremenski period postojanja, niti opseg državne/kraljevske vlasti. Na primjer, smatra se da su Delmati povremeno bili ovisni o ilirskoj državi jer Polibije (*Hist.*, 32, 9, 1-5) govori da su se Delmati, koji su se pokoravali Pleuratu, odmetnuli od Gencija.¹⁸ Sama etnička slika ilirskih prostora u protopovijesti dosta je nejasna, kako zbog oskudnosti izvora, tako i zbog različitih interpretacija dostupnih izvora¹⁹ te naravno zbog povijesnih promjena odnosno stapanja plemena, preslojavanja ili apsorpiranja manjih od strane većih i jačih (Ardijejci apsorpirali Manijce), migracija (migracije Autarijata i Ardijejaca) i drugih procesa.²⁰

¹⁶ P. Cabanes, 2002, 89-90.

¹⁷ Usp. N. H. L. Hammond, 1966, 242-246.

¹⁸ S. Čače, F. Milivojević, 2017, 428. Nakon odmetanja bili su neprijateljski nastrojeni i vršili su pritisak na Daorse te se pretpostavlja da su između 49. i 45. g. pr. n. e. uništili i spalili njihov ekonomski i kulturni centar u Ošanićima I. Bojanovski, 1988, 91; A. Škegro, 1991, 63; Z. Marić, 1975, 107. M. Zaninović smatra da je to bilo sredinom 2. st. pr. n. e., te da je zbog toga Rim intervenirao protiv Delmata 156. i 155. g.

¹⁹ O interpretaciji pisanih izvora v. M. Garašanin, 1964a, 135-136. Kako je interpretacija antičkih pisanih izvora utjecala na formuliranje teorijsko-metodološkog okvira za istraživanje povijesti Ilira v. Z. Kuzmanović, 2013, 763-778.

²⁰ I. Bojanovski, 1988, 103.

Za kasnije periode ilirske povijesti, odnosno za vrijeme postojanja ardijskog i labeatskog kraljevstva može se govoriti malo preciznije. Neke privredne grane toga kraljevstva, usprkos stupnju razvoja i prostoru koje je kraljevstvo zauzimalo, bile su dosta razvijene. Uz sjedilački način života, veliki broj naselja i bogate grobne priloge, navedeno potvrđuje i jaka i organizirana politička i vojna moć države koja se očituje kroz sukobe, ponajviše s obližnjim Makedonskim kraljevstvom i Rimom. Organiziranost vojske, načini ratovanja, naoružanje i činjenica da ulaze u vojne konflikte s velikim silama toga vremena, pokazatelj su slojevitosti društva te društvene, političke i vojne organizacije, a onda i privredne snage. Smatra se da je Agronova vladavina bila razdoblje najveće ekonomske i političke moći toga kraljevstva koja nakon Prvog ilirskog rata kontinuirano propada.²¹

Nakratko treba objasniti zašto se u radu u većoj mjeri ne koriste rimski autori koji daju niz podataka o poljoprivrednoj i stočarskoj djelatnosti, kao što su Katon Stariji, Varon ili Kolumela. Najprije, smatram da je ilirska privreda bila rudimentarnija od one rimske, prvenstveno u smislu oblika zemljoradnje i alata. Informacije iz njihovih tekstova najčešće se odnose na druge dijelove rimske države i period kasne Republike. U vrijeme njihova pisanja na rimskim prostorima ustaljena je bila podjela na veleposjede (*latifundia*) na kojima su glavna radna snaga bili robovi, što je suprotno ilirskome prostoru. Ipak, nisu sve informacije iz ovih izvora kategorički odbačene, nego se ponegdje u radu može pronaći i mišljenje navedenih autora jer ipak i oni sami govore da su dio podataka uzimali od prethodnika s područja Grčke ili Italije.²²

Ovaj rad strukturiran je tako da će prvo biti govora o Ilirima i Ilirskom kraljevstvu, odnosno ilirskim kraljevstvima kako bi se postavio relativni prostorno-vremenski okvir teme koja se obrađuje, a zatim se prelazi na neke osnovne spoznaje antičkog gospodarstva koje bi

²¹ M. Šašel Kos, 2005, 318.

²² Columella, *De Re Rustica*, 1, 7-14; Varro, *Rust.*, 1, 1.

trebale dati podlogu za ulazak u temu gospodarstva ilirskog prostora. Nakon toga pažnja se prvo posvećuje primarnim gospodarskim djelatnostima, dakle stočarstvu i poljoprivredi, na što će se nadovezati neke spoznaje o sekundarnim djelatnostima. Zatim u fokus rada dolaze tercijarne djelatnosti, odnosno u ovom slučaju uglavnom pregled spoznaja o trgovinskim aktivnostima i njihovom utjecaju na ilirsko gospodarstvo.

Tema stočarstva obrađena je tako da su prvo prikazane informacije koje donose izvori, a zatim se prelazi na neke podatke koje donose arheološke analize. S obzirom na to da antički autori ne spominju često ilirsko gospodarstvo te na nedovoljnu razinu istraženosti lokaliteta na ilirskom prostoru, u rad su uključeni podatci koji se odnose na područja sličnih klimatsko-geografskih karakteristika. Izlaganje ove teme pokazat će razlike u stočarstvu između unutrašnjosti i obale, odnosno prikazat će kako klimatsko-geografske karakteristike uvjetuju pasmine koje su se uzgajale. Također, dolazi se do zaključka da je stoka sitnog zuba imala veliku važnost u stočarstvu i privredi istočnojadranskih zajednica što podupiru antički pisci i arheološke analize. U sklopu stočarske djelatnosti obrađena je i tema soli koja je, kao što će biti pokazano, bila važna u ishrani stoke, ali i stanovnika.

Izvori koji bi ukazivali na poljoprivrednu djelatnosti Ilira također su izrazito skromni i gotovo da ne daju nikakve dokaze. Poneka crtica iz djela antičkih autora o vinovoj lozi i vinu na istočnojadranskom području te usputno spominjanje žitarica u unutrašnjosti gotovo su svi dokazi o ovoj vrsti privrede. Arheologija u ovom slučaju ne daje previše dokaza jer je ostatke biljaka dosta teško uočiti i uglavnom se nisu provodila nikakva istraživanja u tome smjeru. Promišljanja o poljoprivredi ovog prostora nadopunjena su nekim lingvističkim pretpostavkama i usporedbama s onim što nam izvori govore o okolnim područjima sličnih geografsko-klimatskih karakteristika.

Grčka kolonizacija bila važan je faktor razvoja zajednica istočnojadranske obale. O tome procesu napisano je veliki broj radova da se ne čini suvislim sve to ponavljati.²³ Ipak, trgovinska aktivnost utjecala je na privredu ilirskih prostora i zbog toga će se u radu dati jedan okvir unutar kojega je prikazan razvoj trgovine između grčkog prostora i istočnojadranskih zajednica te kako je ona utjecala na njih i koje društvene promjene je potaknula. Iako se u radu naglašava da svakodnevne potrebe većine žitelja antike nisu zahtijevale regularnu razmjenu i trgovinsku aktivnost, kako zbog pokušaja samodostatnosti, tako i zbog izoliranosti nekih zajednica, ne negira se da je ona u određenoj mjeri postojala i da je doticala gotovo svaku zajednicu. Antičko razdoblje pod terminom trgovina, poglavito u nerazvijenim regijama koje nisu u doticaju s uznapredovalim civilizacijama, podrazumijeva društveno uvjetovanu razmjenu koja nužno ima nekakav reciprocitet u vrijednosti razmijenjenih dobara.

Kontakti grčkog svijeta i autohtonih populacija na obalama Jadranskog mora i u njegovu zaleđu bili su uspostavljeni i prije osnutka grčkih kolonija na tome prostoru. Neke od najvažnijih geografskih točaka na kojima su se odvijali kontakti zasigurno su bile rijeke kao što su Neretva, Zeta, Drim, Vardar i Morava uz koje su se protezale komunikacije koje su spajale Jadransko more i unutrašnjost. Jedan od najvrijednijih proizvoda u ovoj razmjeni bila je luksuzna grčka roba. Naravno, ova trgovina zahtijevala je postojanje distribucijskih centara poput naselja na Ošanićima, Risna, Lješa, Bilisa, Dimala i drugih, za koje se smatra da su služila kao mjesta razmjene i trgovine grčkih proizvoda za ona lokalna te se od njih luksuzna roba distribuirala dalje u zaleđe. Na ilirski prostor ponajviše je stizala roba iz grčkih kolonija na Apeninskom poluotoku i jadranskoj obali te grčkih metropola, a nešto kasnije, dolaskom Rimljana otvaraju se rimska tržišta na Apeninskom poluotoku. Ovi trgovci najčešće su dovozili robu koja se lako prodaje (keramički proizvodi i vino), a odvozili ono što su lokalna tržišta nudila, uglavnom stočarske proizvode i možda robove.

²³ P. Cabanes, 2008, 155-185; G. Novak, 1961, 145-221; S. Čače, B. Kuntić-Makvić, 2010, 63-72.

Ekonomiju daleke prošlosti ne treba shvaćati u oblicima primitivnog kapitalističkog tržišta ekonomskih odnosa, nego kao dio društveno-ekonomske ukupnosti u kojoj su proizvodnja, razmjena i trgovina dobara društveno uvjetovana i povezana. Zato kada se o bogatim importima u ovom povijesnom kontekstu govori kao o oznaci razvijene trgovine, dolazi do pojednostavljivanja koje je na kraju pogrešno. Društveno-ekonomski odnosi ovog područja u željeznom dobu shvaćaju se kao poglavištvo, odnosno neka vrsta institucionaliziranih rodbinskih odnosa koju karakterizira centralizirana redistribucija dobara od strane dominantnih društvenih činitelja, poglavara. Oni su, nadalje, članovi dominantne klase, dakle visokog društvenog statusa.²⁴

Razvoj privrede i kulturološki utjecaj grčkog svijeta postupno je doveo Ilire do točke da i oni krenu kovati vlastiti novac. Za sada, najraniji primjeri ilirskog novca vežu se za kralja Monunija i datiraju oko 300. god. pr. n. e.

Što se naselja tiče, smatra se da je većina Ilira živjela u ruralnim područjima u naseljima gradinskog tipa koja su se prilagođavala prirodnim karakteristikama prostora. Osnova ilirske ekonomije, dakle bavljenje stočarstvom i poljoprivredom te težnja ka samodostatnošću, nije išla u pravcu razvijanja većih naselja, naravno uz iznimke nekih većih središta nastalih pod utjecajima grčke kulture poput naselja na Ošanićima, Skadra, Lješa i drugih.

Prodorom grčkih kolonizatora na istočnojadranski prostor neizbježno dolazi do njihova sukoba s autohtonim stanovništvom, prvenstveno na moru kao glavnoj prometnici. Smatra se da je grčko brodovlje bilo superiornije u odnosu na ono istočnojadanske populacije koja je vremenom, kroz konflikte i druga iskustva, unaprijeđivala svoje brodovlje sve do razine lemba čija ih je uporaba u gusarstvu/piratstvu i dovela do sukoba s Rimom. Izgled ilirskih lemba možda je najlakše rekonstruirati s prikaza na novcu. Naime, na reversu novca gradova Skodre, Lisosa i Lihnida te novca kralja Gencija i plemena Daorsa i Labeata (Slika 5) nalaze se prikazi

²⁴ M. Dimitrijević, 2018, 17.

brodovlja. Upravo su ti mali, brzi i okretni lembi spominjani mnogo puta u izvorima, što svjedoči koliko su oni bili važni u ekonomiji nekih ilirskih zajednica. U radu će biti prikazano koliko je zapravo more bilo više poveznica među civilizacijama i zajednicama u antici, nego što je bila neka prepreka. Putovanje i prijevoz dobara bio je puno brži, a nerijetko i sigurniji morem nego kopnom. Upravo su ovu situaciju iskorištavali Iliri koji su se upuštali u razne piratske i/ili gusarske aktivnosti koje su dalje u radu detaljnije opisane. One su bile toliko plodonosne da se smatra da su u jednom razdoblju postojanja ardijejske ilirske države ove dvije aktivnosti činile okosnicu njezine ekonomske moći. Antički pisci pripisivali su ovu aktivnost, koja je karakterizirana kao barbarska, gotovo svim ilirskim vladarima i dinastima, a na kraju se nju drži i razlogom za rimsku intervenciju na istočnojadranskoj obali i izbijanje Prvog ilirskog rata.

Uz piratstvo, gusarenje i ratovanje usko je vezana institucija ropstva. Izvori Ilire spominju kao robove, ali i kao robovlasnike. Antičko tržište robova bilo je dosta fluidno i robovi su nerijetko zarobljavani u marginalnim zajednicama u zaleđu i unutrašnjosti, ili su bili plijen rata. Tako se i za Ilire spominje da su nakon pobjede kod Foenike zarobili veliki broj ljudi. Ipak, ono što je još zanimljivije za ekonomsku sliku ilirskog prostora, svakako su dva specifična tipa neslobodnih ljudi, a to su *prospelati* koje izvori spominju kod Ardijejaca te *douloi* koji se spominju kod Dardanaca. Upravo se oko ovih pitanja, odnosno pitanja naravi i sloboda *prospelata* i *dula* mnogo raspravljalo te ih se pokušalo usporediti s nekim više ili manje zavisnim zajednicama iz antičkog svijeta, što je detaljnije prikazano dalje u radu. Bilo kako bilo, smatra se da je to bilo zavisno stanovništvo, dakle, vjerojatno se ne radi o robovima u klasičnom smislu, koje je igralo značajnu ulogu u primarnoj privrednoj djelatnosti barem kod nekih Ilira.

2. Nastanak i razvoj Ilirskog kraljevstva

Definirati teritorij nije jednostavno jer antičko razdoblje ne poznaje čvrste i stalne granice kakve su one danas. Ljudi, životinje i razna dobra kolali su bez nekih većih poteškoća. Politička događajnica usko je povezana s društvom i ekonomijom, a to znači da govoreći o potonjima i ona mora biti spomenuta.²⁵

Odmah na početku istraživanja tematike vezane uz Ilirsko kraljevstvo pojavljuje se svojevrstan problem, ili bolje rečeno još neodgovoreno pitanje, a tu se radi o tome što je to zapravo Ilirsko kraljevstvo, kako nastaje, koliko dugo opstaje i postoji li dinastički slijed vladara. Jedan dio povjesničara, od kojih valja istaknuti F. Papazoglu,²⁶ smatra da ilirska dinastička loza slijedi neprekinuto od Bardileja, kojeg se spominje kao neprijatelja Filipa II. 359. g. pa sve do Gencija koji je poražen od Rima 168. g. pr. n. e. Ono što, između ostalog, zbunjuje neke povjesničare je kontinuirano spominjanje naslova „kralj Ilira“ u izvorima. Kontinuitet kraljevskog naslova ne mora nužno značiti i kontinuitet ilirske države,²⁷ a sam naslov „kralj Ilira“ treba shvatiti u općenitom smislu,²⁸ a ne pojam „Ilir“ vezati isključivo za Ilirsko kraljevstvo, kako Papazoglu to radi.²⁹ Slično tome, i Bojanovski kronološki prikazuje nastanak i razvoj Ilirske države smatrajući da je pod utjecajem mediteranskih kultura, napose one grčke i južnoitalske, u drugoj polovici 5 st. pr. n. e. kod južnih ilirskih plemena došlo do polaganog napuštanja organizacije rodovskih zajednica što je postupno dovelo do toga da etnički srodne ilirske zajednice stvore širu teritorijalnu zajednicu. Taj plemenski savez je, kako on smatra, početkom 4. st. pr. n. e. prerastao u prvu ilirsku državnu formaciju, a krajem istog

²⁵ M. Rostovtzeff, 1998, 1.

²⁶ F. Papazoglu, 1967, 11-32.

²⁷ M. Garašanin, 1974, 4; M. Suić, 1976, 182-183.

²⁸ N. G. L. Hammond, 1966, 241; M. Suić, 1976, 182—183.

²⁹ F. Papazoglu, 1967, 11; F. Papazoglu, 1969, 355.

stoljeća, pod još većim utjecajem helenskog svijeta ta zajednica postaje gotovo prava država s kraljem kao vođom naroda i vojske.³⁰

S druge strane, dio povjesničara ne prihvaća tu neprekinutu kraljevsku liniju i teoriju o jednom kraljevstvu te odvaja i razlikuje brojna ilirska kraljevstva kroz vrijeme govoreći da su to bili međusobno nezavisni narodi/plemena/zajednice sa svojim zasebnim vladarima.³¹ Jedan od najistaknutijih boraca protiv jednodinastijske teorije je N. G. L. Hammond,³² koji ističe pluralitet ilirskih dinastija. Različite dinastije znače i drugačiji geografski položaj kraljevstava kroz njihovo postojanje, što znači da su neka bila bliže Makedoniji, neka bliže Grčkoj, a neka pak sjevernije uz obalu Jadranskoga mora.³³

P. Cabanes smatra da je državna tvorevina koju nazivamo Ilirsko kraljevstvo na čelu s Bardilejem I., kojeg se smatra vođom zajednice Dasareta, u prvoj polovini 4. st. sastavljena upravo od saveza više naroda/plemena/zajednica iz južne Ilirije, a s obzirom na njegove vojne uspjehe protiv Makedonije i Epira, taj savez je jačao sve do njegova konačnog poraza 358. g. od strane Filipa II. Ne postoje dokazi da je Grabo II., koji se kronološki (357. – 356.) pojavljuje nakon Bardileja bio u ikakvoj dinastičkoj vezi s prethodnim, a i on biva pobjeđen i pada u ovisnost prema makedonskom kralju.

Godine 345./344. izbijaju novi sukobi Makedonije i Ilira, ovoga puta na čelu s Pleuratom. Vodeći se time da su zajednice iz kojih su poticali Bardilej i Grabo II. tada bile ovisne o makedonskoj vlasti, Pleurat bi trebao biti vođa ilirskog saveza, ali dolaziti iz neke druge ilirske zajednice. Tako smatra i P. Cabanes koji pretpostavlja udaljavanje zajednica vođa ilirskog saveza od gornje Makedonije.³⁴ Nije još uvijek jasno mogu li se ovi individualci

³⁰ I. Bojanovski, 1988, 25.

³¹ P. Cabanes, 2002, 49-50, navodi autore za određene teorije i njihova djela.

³² N. G. L. Hammond, 1966, 242-246; N. G. L. Hammond, 1967, 239-253.

³³ P. Cabanes, 2002, 49-96, pokušava dati detaljniju političku sliku spominjanja prvih ilirskih kraljeva.

³⁴ P. Cabanes, 2002, 74.

nazivati kraljevima Ilira, ali može se smatrati da su oni bili vođe koji su upravljali zajedničkom vojskom određenih ilirskih zajednica.

Ono što također ide u prilog pluralitetu ilirskih kraljevstava je i Arijanov podatak o tome da se nakon smrti Filipa II. protiv njegova nasljednika Aleksandra 335. g. pobunio Klit, Bardilejev sin kome se pridružio kralj Taulanata, Glaukija.³⁵ Klita izvori ne spominju kao kralja, ali treba smatrati da se titula kralja Ilira u ovo vrijeme pripisuje onome tko stoji na čelu zajedničke vojske različitih ilirskih zajednica te da nema veze s nasljednom lozom.³⁶ Glaukija je kralj Taulanata koji je stvorio moćno kraljevstvo te uspješno ratovao protiv Aleksandrova nasljednika Kasandra.³⁷ Njegovo se kraljevstvo nalazilo zapadnije od onoga ranije spominjanog Bardileja I., s centrom u zaleđu Epidamna.³⁸

Nadalje, Kasije Dion u jednoj prilici spominje da Piru, kralju Epira, služe dinasti iz Ilirika.³⁹ Vjerojatno se tu radi o Dasaretima s kojima je ušao u savezništvo prije 292. g. te o ilirskim plemenskim dinastima koji su se nalazili između Epira i Apolonije do koje je Pir prije 281. g. proširio svoje kraljevstvo.⁴⁰ Iz toga je jasno da postoji pluralitet ilirskih vođa te da ne treba govoriti o stalnom i jedinstvenom kraljevstvu te njegovu kontinuitetu, barem ne u to vrijeme.

Izvori i arheološki pronalasci novca otkrivaju dva nova ilirska kralja, Monunija (vladao oko 280. g.) i Mitila (vladao oko 270. g.). P. Cabanes kroz analizu dostupnih izvora pokazuje da se ne mogu sa sigurnošću utvrditi teritoriji i zajednice kojima su vladali ovi kraljevi, nego samo približno smješta kralja Monunija na područje oko Ohridskog jezera, a Mitila također

³⁵ Arr., *Anab.*, 1, 5, 1.

³⁶ P. Cabanes, 2002, 75-77.

³⁷ F. Papazoglu, 1967, 133 i dalje.

³⁸ P. Cabanes, 2002, 80-81.

³⁹ Cass. Dio, *Hist. Rom.*, 9, fr. 40, 5, 3.

⁴⁰ P. Cabanes, 2002, 81-83.

sjeverno od rijeke Škumbi (jer je teritorij južno od nje kontrolirao Epir).⁴¹ Iako se, zbog tipa novca koji su kovali i natpisa na njemu, obojicu nerijetko prikazuje kao vladare Dirahija, P. Cabanes ne vjeruje u to, nego više naginje prema tome da se radi o kraljevima iz unutrašnjosti koji su pokušali oponašati novac ovog velikog i utjecajnog lučkog grada ne bi li se tako njihovu novcu olakšala cirkulacija.⁴²

Stvaranje Ilirskog kraljevstva protiv kojeg se sukobio Rim, zbog nedostatka izvora, ostaje nepoznanica. Nakon spomena Monunija i Mitila u izvorima se ne pronalaze informacije koje bi otkrile što se događalo na ilirskom prostoru do rimske intervencije. Epirska prisutnost u južnoj Iliriji, najmanje do rijeke Škumbi, svakako je onemogućila stvaranje nekakve državne zajednice na tome prostoru te se stvara prilika da ona nastane nešto sjevernije, oko Lisa i Skodre.⁴³ Već je naglašeno da je nemoguće pratiti obiteljske povezanosti među ranije navedenim akterima koje izvori nazivaju kraljevima. No, kako se približava rimska intervencija, izvori daju više podataka pa dolazi do situacije da se kraljevska nasljedna loza uspijeva pratiti u nekoliko generacija, iako, na žalost, ne od samog početka. Ovdje se radi o „ardijejskoj“ kraljevskoj lozi koja je bila na čelu onoga što je općepoznato upravo kao Ilirsko kraljevstvo. Tako za Argona Polibije govori da je sin Pleuratov,⁴⁴ a tko je taj Pleurat i kakvu je imao ulogu u stvaranju kraljevstva koje je Agron naslijedio, ostaje nepoznato. Zbog ranije opisanih političkih prilika, odnosno snage Makedonije i Epira u to vrijeme, smatra se da je centar Agronova kraljevstva u zajednicama Ardijejaca i Labeata.⁴⁵ Ilirsko kraljevstvo tu je već prostrana država koja ujedinjuje južnoilirske zajednice dosežući sve do Atintana⁴⁶ koji su obitavali na srednjem Aosu. Apijan (*Illyr.*, 7) kaže da je Agron pod svojom vlašću imao Ilire

⁴¹ P. Cabanes, 2002, 84-88.

⁴² P. Cabanes, 2002, 87-88.

⁴³ P. Cabanes, 2002, 137.

⁴⁴ Polib., *Hist.*, 2, 2, 4.

⁴⁵ P. Cabanes, 2002, 138-139.

⁴⁶ Za problematiku plemena Atintana v. N. G. L. Hammond, 1989, 11-25.

„koji žive oko zaljeva Jonskog mora, kojim su gospodarili i epirski kralj Pir i njegovi nasljednici“. Agron nije vladao svim Ilirima, nego samo jednim dijelom ilirskih zajednica. Kao kralj, dolazio je iz jedne zajednice koja je tada svojom snagom prevladavala. Dakle, bio je kralj Ilira, ili kralj u Iliriji (Polyb., *Hist.*, 2, 2, 4; App. *Illy.*, 7). Jaka zajednica kao što su Ardijejci, kako smatra N. G. L. Hammond, pokorila je neke susjede i tako stvorila kraljevstvo, a pokorene zajednice bile su prisiljene plaćati Ardijejcima tribut.⁴⁷

Iz ovoga se vidi razlika između ranijih ilirskih državnih tvorevina koje su, kako se čini, više bile dobrovoljni savezi ilirskih zajednica za vojne, napadačke ili obrambene, svrhe, i ovoga ardijejskog kraljevstva za koje se, prema navedenom, ne treba smatrati da je osnovano kao nekakva federacija ilirskih zajednica, nego na temelju vojne moći.⁴⁸

Prema Polibiju (*Hist.*, 2, 4, 6-7), 231. g. Agron umire, a nasljeđuje ga njegova žena Teuta koja vlada kao regent za njegova sina a svoga posinka, Pinesa. U njezino vrijeme kraljevstvo je na vrhuncu snage i kontrolira prostor od Epira na jugu, kojem nanose poraz i sklapaju savezništvo, do Ise na sjeveru.⁴⁹ Nakon Prvog ilirskog rata i Teutina poraza, Pines preuzima vlast i vlada dijelom kraljevstva u unutrašnjosti.⁵⁰ Skerdilaida, za kojeg se smatra da je dio kraljevske obitelji i u uskom srodstvu s Agronom, ženi se za Triteutu, Pinesovu majku, i postaje kralj do svoje smrti između 205. i 203. god. Njega nasljeđuje sin Pleurat koji se pokazao rimskim saveznikom kroz Drugi makedonski rat, nakon kojega radi na jačanju kraljevstva sve do smrti između 189. i 181. g. kada ga nasljeđuje sin Gencije.⁵¹ Njegovom vladavinom i porazom u ratu s Rimom 168. g., čini se, dolazi kraj Ilirskom kraljevstvu.⁵²

⁴⁷ N. G. L. Hammond, 1966, 241-242.

⁴⁸ N. G. L. Hammond, 1966, 241-242.

⁴⁹ P. Cabanes, 2002, 143.

⁵⁰ P. Cabanes, 2002, 149.

⁵¹ P. Cabanes, 2002, 155-168; Z. Mirdita, 2015, 126-130.

⁵² P. Cabanes, 2002, 173-175.

Iako se, kako je ranije navedeno, Skerdilaida smatra dijelom kraljevske loze iz koje potječe Agron, neki povjesničari navode njega i njegove sljedbenike, dakle Pleurata i Gencija, kao dio labeatske dinastije jer se smatra da njihova moć dolazi iz zajednice Labeata.⁵³ Nije jasno ima li potrebe za razdvajanjem ardijske i labeatske dinastije, a čini se da tu problematiku najbolje rješava N. G. L. Hammond koji čitavo kraljevstvo naziva Ilirsko kraljevstvo Ardijskoga i Labeata, te ga kao najveću i najbolje poznatu političku tvorevinu Ilira, datira od otprilike 340. g. i kralja Pleurata, do poraza Gencija.⁵⁴ Granice ovog kraljevstva nisu stalne i ono nije u potpunosti stabilno kraljevstvo jer su se određena plemena ili zajednice, na miran način ili silom, mogli odcijepiti⁵⁵ te nije bilo, koliko nam je poznato, podjele građana i teritorija na jednake administrativne jedinice. Ipak, kraljevski, odnosno državni centralistički elementi imali su prevagu nad plemenskim, što znači da je ova zajednica bila na višem stupnju od plemenskog saveza, dakle bila je državna formacija.

Ovu ilirsku državu valja definirati kao skup gradova i etničkih zajednica. Broj gradova koji je bio stalno ili povremeno u sastavu Ilirskog kraljevstva nije zanemariv, a tu svakako spadaju grčke kolonije, djelomično ili potpuno helenizirani ilirski centri i dakako gradinska naselja domorodačkog stanovništva. Još su dva obilježja koja čine Ilirsko kraljevstvo državom, a ne plemenskom zajednicom. To su javna vlast i porezi koji je održavaju. Javna vlast vidljiva je prema nasljednosti po muškoj liniji, a istaknute položaje zauzimali su članovi kraljevske obitelji. Također, važnu ulogu imali su i tzv. kraljevi prijatelji, institucija koja se često veže uz helenističke dvorove, a spominju ju Polibije (*Hist.*, 2, 4, 7) i Livije (*A. U. c.*, 44, 30, 3) kada govore o kraljevim suradnicima u Iliriji. Ovi prijatelji nisu isto što i plemenski prvaci i njihova

⁵³ M. Šašel Kos, 2005, 180; S. Shpuza, 2017, 46. Livije u svome djelu o Genciju govori uglavnom kao „rex Illyriorum“ (*A. U. c.*, 40, 42, 1; 42, 26, 2; 42, 29, 11; 42, 37, 2; 43, 9, 5; 44, 23, 1), a samo jednom ga naziva kraljem Labeata (*A. U. c.*, 43, 19, 3: *et transitus ea est in Labeates, ubi Gentius regnabat.*)

⁵⁴ N. G. L. Hammond, 1966, 243.

⁵⁵ Na primjer već spomenuto odcijepljenje Delmata o kojem govori Polibije (*Hist.*, 32, 9, 1-5).

moć proizlazi iz osobne veze s kraljem. Nadalje, *princeps gentis* i *princeps Illyriorum* nisu nužno samo plemenski vođe, nego to mogu biti istaknuti gradski dužnosnici, manji dinasti i lokalni prvaci.⁵⁶ Za ove prve Z. Mirdita smatra da su predstavnici plemenske aristokracije koji su sačuvali pravo na ekonomsku djelatnost, kovanje novca i politički život.⁵⁷ F. Papazoglu govori da su oni podčinjeni kraljevoj vlasti,⁵⁸ a nije poznato je li postojalo vijeće koje je tu kraljevu vlast ograničavalo na bilo koji način, dok sama titula koju nosi kralj, *basileus*, tj. *rex Illyriorum*, govori da je kraljevska vlast iznad plemenske, on je bio gospodar, drugi su bili podanici. Smatra se da je ilirski kralj svoj autoritet crpio iz odnosa s drugim dinastima na koje se oslanjao i njima prepuštao zapovjedništvo u akcijama.⁵⁹

K tome, Papazoglu smatra da su ilirski kraljevi bili okruženi pismenom dvorskom administracijom koja se služila pismenim aktima,⁶⁰ što B. Kuntić-Makvić potvrđuje ističući Polibijeve (*Hist.*, 2, 6, 3–5) riječi da je Teuta poslala pisanu poruku Skerdilaidi, a i sam Demetrije Farski morao je biti pismen kad je pročitao pismo koje je Filipa V. obaviještavalo o rimskom porazu kod Trazimenskog jezera.⁶¹

3. Privreda u antici

Postoji općeniti problem koji se proteže kroz cjelokupan diskurs antičke ekonomske povijesti. To je nedostatak jasnog i općeprihvaćenog objašnjenja, odnosno okvira za opis, analizu i interpretaciju ekonomskih aktivnosti u antici.⁶² Uvriježeno je mišljenje da su uvjeti ekonomske proizvodnje u antičkom svijetu nužno i drastično različiti od onih iz ranijih ili

⁵⁶ Usp. Z. Mirdita, 2015. 156.

⁵⁷ Z. Mirdita, 2015, 155-157.

⁵⁸ F. Papazoglu, 1988, 158, 187. F. Papazoglu, 1967, 19-20.

⁵⁹ M. Šašel Kos, 2005, 253.

⁶⁰ F. Papazoglu, 1967, 19-20.

⁶¹ Polyb., *Hist.*, 5, 101, 6-7; 102, 2; B. Kuntić-Makvić, 2017, 103-104.

⁶² J. K. Davies, 2005, 225.

kasnijih vremena. Stavovi i ponašanja u sferi ekonomije uvjetovani su intelektualnim, tehničkim, materijalnim i društvenim kontekstom u kojem akteri koji pokreću ekonomiju rastu, žive i rade. Organizacija proizvodnje ovisi o potrebi i volji dostizanja razine produktivnosti koja bi učinila trud isplativim.⁶³

Ljudi se prilagođavaju okolišu, ne kao individualci, nego kao društvene grupe u kojima individualci žive i djeluju. Često se smatra da je ekonomija dio svih dijelova društvene komunikacije i da se kao takva ne može promatrati zasebno, odvojena od šire kulture, tj. društva. Tako arheologija i druge znanosti antičku ekonomiju rijetko proučavaju samostalno i uglavnom ju uključuju u rasprave o političkoj evoluciji ili široj kulturološkoj promjeni.⁶⁴

Načini privređivanja u antici nisu se svugdje isto razvijali. Prostori sjevernih obala Sredozemnog mora imaju slične klimatske karakteristike obilježene kišnim zimama te sušnim ljetima. Ovi prostori i njihovo zaleđe omogućuju urod žitarica, voća i povrća te imaju dobre pašnjake za ispašu sitne stoke poput koza, svinja i ovaca, a u manjoj mjeri i za veća goveda. Maslina, uvelike raširena Sredozemljem, pokazala se kao važan izvor jestive masti, sapuna i goriva za osvjetljenje te predstavlja, kako smatra Finley, važan ključ u razumijevanju sredozemnog načina života.⁶⁵

Grčkim i rimskim piscima ekonomski faktori nisu bili pretjerano važni. Oni su ih bili svjesni, ali politička situacija i vojni pohodi bili su puno važniji.⁶⁶ Ovi pisci nisu poznavali Ilire, ilirsku kulturu i običaje u mjeri koja bi bila adekvatna za opisivanje društvene situacije, pogotovo jer je društvo iz kojeg potječu ti pisci dobrano odmaklo u razvoju od onog ilirskog. Upravo zbog toga, njihove vijesti treba uzimati s dozom propitkivanja.⁶⁷ Zaostalost i divljaštvo

⁶³ J. J. Aubert, 2001, 90.

⁶⁴ K. Hirth, 2020, 318-319.

⁶⁵ M. I. Finley, 2011, 31.

⁶⁶ M. Grant, 2005, 54-57. Rimski historiografija dotiče se ekonomskih aspekata malo više nego grčka.

⁶⁷ M. Suić, 1967, 108; Z. Mirdita, 2015, 420-421. Usp. F. Papazoglu, 1969, 392-393.

u percepciji Ilira, ali i drugih stranih naroda koje susreću u svojoj ekspanziji, antički autori shvaćaju kao nusprodukt lovačkog, pastirskog i pljačkaškog načina života. Smatrali su da se, kada barbari prijeđu na mirni način života i sjedilačku poljoprivredu, stvaraju uvjeti za urbani način života i civiliziranost. Strabon (*Hist.*, 4, 1, 5) je smatrao poljoprivredu, a ne trgovinu ni proizvodnju, početkom ili preduvjetom za stabilnost i urbanizam.⁶⁸ Povjesničari koji proučavaju ekonomiju ovih perioda moraju si postaviti ograničene ciljeve i koristiti maštu te sposobnost razlikovanja informacija pri čemu antičko gospodarstvo treba shvatiti kao skup heterogenih pojava čiji je krajnji cilj bila neka vrsta privređivanja.⁶⁹

Proizvodnja nepoljoprivrednih dobara u antici bila je uglavnom organizirana na manjoj razini, namjenjena za lokalna i regionalna tržišta, iako arheologija ima tendenciju naglašavanja elemenata trgovine na velike udaljenosti. Naravno, ovdje valja isključiti proizvodne centre klasične Grčke i Rima od kojih su neki u svojoj najaktivnijoj fazi dosegli skoro pa razine industrijske proizvodnje. Obrtništvo, tj. proizvodnja manjih radionica, uglavnom se odvijalo u kućanstvu, a doseg tržišta ovisio je o kvaliteti i kvantiteti proizvoda i njihovoj fluktuaciji pri potražnji.⁷⁰

Smatralo se da je poljoprivredna proizvodnja u antici bila najcjjenjeniji oblik privrede, a samodostatnost kućanstva, osnovne ekonomske i organizacijske jedinice, bili su jedan od glavnih ciljeva. Poljoprivreda i prihodi od ostalih prirodnih resursa bili su cjenjeniji od obrtništva i trgovine jer su njihovi plodovi bili dobiveni velikodušnošću Zemlje, a ne dobrom voljom drugih ljudi.⁷¹ U antici, iako dolazi do rasta urbanih i poluurbanih naselja, najveći dio populacije i dalje boravi na ruralnim predjelima baveći se aktivnostima koje im dopušta kraj

⁶⁸ M. I. Finley, 2011, 123.

⁶⁹ M. Grant, 2005, 56.

⁷⁰ J. J. Aubert, 2001, 93.

⁷¹ Vijesti antičkih pisaca navodim prema J. J. Aubert, 2001, 95-96, gdje v. i za njihove reference.

koji naseljavaju.⁷² Katon Stariji pisao je da treba proizvoditi za vlastite potrebe, a ne za tržište kojem se treba pristupati samo ako se prodaju viškovi ili kupuju neophodna dobra koja se ne mogu samostalno proizvesti, a ni Varon ne odstupa previše od toga mišljenja.⁷³

Kućanstvo je u antici, kao što je već spomenuto, bilo zasebna jedinica koja je sadržavala većinu rada i proizvodila te konzumirala najviše resursa unutar društva. Težilo se biti samodostatan, a korištenje tržišnog mehanizma pojavljuje se samo u nužnim situacijama (resursi koji se ne mogu proizvesti).⁷⁴ Kućanstvo je bilo više od mjesta gdje su ljudi živjeli. Ono je bilo, kako smatra Hirth, organizacijsko tijelo koje je služilo kao predložak za formalne institucije u društvu.⁷⁵ Seljaci, dakle ogromna većina antičkog stanovništva, preživljavali su od poljoprivrede i stočarstva te ovisili o vlasniku zemlje zbog raznih davanja i poreza. Živjeli su u selima, bez posebne ekonomske diferencijacije u životnoj zajednici u kojoj je jedinica proizvodnje kućanstvo i gdje su svi ili gotovo svi proizvodi bili konzumirani unutar tog kućanstva.⁷⁶ Glavna zapreka u razvoju kućanstva bila je ograničena količina rada, a pripadnost resursa gledala se u uloženom radu u njih.⁷⁷

Poljoprivreda je u predrimsko vrijeme, zbog tehnološko-tehničke nerazvijenosti, zahtijevala veliki broj radnika te više truda i rada. Niska produktivnost prema uloženom radu znak je ekonomije preživljavanja onih koji su se bavili poljoprivredom. Svakodnevni život ljudi razdoblja prije rimskih osvajanja teško je vrednovati zbog nedostatka izvora pa često dolazi do poopćavanja, tj. zaključci koji vrijede za rimsko razdoblje nerijetko se primjenjuju i na ona ranija.⁷⁸ Pored navedene nerazvijenosti i slabih ulaganja u produktivnost, antičku ekonomiju

⁷² Usp. P. Garnsey, 1999, 140; D. J. Mattingly, J. Salmon, 2001, 4-5; P. Millett, 2001, 29.

⁷³ Cato, M., *De Agricultura*; Varro, *Rust.*, 1, 22.

⁷⁴ J. K. Davies, 2005, 234-235; usp. J. C. Scott, 1976, 1-13.

⁷⁵ K. Hirth, 2020, 319-320.

⁷⁶ J. K. Davies, 2005, 233.

⁷⁷ K. Hirth, 2020, 320-322.

⁷⁸ R. Matijašić, 1998, 333.

obilježava i nedostatak ekonomske aktivnosti usmjerene na profit i stvaranje viškova u poljoprivredi. Količina trgovine na velike udaljenosti neluksuznim predmetima (osim državnih ugovora o žitu u Rimu) bila je minorna, a društveni faktori nadvladavali su ekonomsku racionalnost u oblikovanju ekonomskih odnosa dok je odnos urbanog i ruralnog bio zapravo eksploatacija usmjerena prema samodostatnosti.⁷⁹

Ljudi mogu konzumirati samo one namirnice koje su im dostupne, a ta dostupnost ovisi, uz okoliš u kojem stanuju, i o ekonomskim, društvenim i političkim strukturama. U nerazvijenim zajednicama hrana je činila većinu proizvodnih viškova, zemlja je bila najvažniji izvor bogatstva, a hrana najvažniji produkt zemlje. Distribucija proizvoda do potrošača također je bila važan stupanj proizvodnje, ali ne najvažniji. U antici je većina ljudi konzumirala hranu koju su sami proizveli što uvećava važnost žetve i čuvanja višaka dobre godine za lošu.⁸⁰ J. Wilkes smatra da je većina zajednica na istočnojadranskoj obali bila samodostatna, odnosno da su mogli proizvesti sve ili gotovo sve što im je bilo potrebno.⁸¹ Proizvođači u antičkim društvima jesu za cilj imali samodostatnost, ali ta samodostatnost bila je samo krajnji, uglavnom nedostižni cilj, jer je uvijek nedostajalo nečega što je netko drugi imao. Na primjer, stočari su trebali kupovati sol, ljudi iz dubljeg zaleđa maslinovo ulje i slično.⁸²

Količina višaka bila je važna jer je veliki broj neproizvođača ovisio o tome (gradovi, druge djelatnosti). Poljoprivredna proizvodnja bila je bazirana na tome da se smanji rizik od neuspjeha, odnosno nerodnosti, a poveća prilika za preživljavanje, a to znači i manji višak.⁸³ Manjkovi hrane bili su česti, ali gladi su bile rijetke.⁸⁴

⁷⁹ D. J. Mattingly, J. Salmon, 2001, 3.

⁸⁰ P. Garnsey, 1999, 22.

⁸¹ J. Wilkes, 1969, 181.

⁸² P. Garnsey, 1999, 23.

⁸³ P. Garnsey, 1999, 25-29.

⁸⁴ P. Garnsey, 1999, 35. O gladi i nestašici vidjeti isto djelo poglavlje 3.

U zaleđu Apolonije arheološka istraživanja otkrila su veći broj lokaliteta datiranih u zadnja stoljeća stare ere, od kojih su većina mali obiteljski zemljoposjedi. Ekonomski odnosi grad – selo zahtijevali su ekonomsku prilagodbu zaleđa i uključivanje u privredne tokove, odnosno život od trgovine poljoprivrednim proizvodima i stokom za grad.⁸⁵ Italici se na prostor Ilirije nisu počeli doseljavati samo zbog prodaje svojih proizvoda (vino, maslinovo ulje), nego i zbog kupovine domaćih.⁸⁶ Mali obiteljski zemljoposjedi iz predrimskog razdoblja u rimskom periodu bivaju transformirani u *villae rusticae* koje nadograđuju i unaprijeđuju stariji način privrede.⁸⁷ Ipak, na većem dijelu teritorija udaljenog od velikih središta pronalaze se manji ruralni lokaliteti koji ukazuju na to da je osnova ekonomske organizacije bila obitelj koja je posjedovala manji dio zemlje i proizvodila uglavnom samo za svoje potrebe. Čini se kao idilična gospodarska aktivnost prema Katonu Starijem koji zagovara samodostatnost i hvali manja obiteljska gospodarstva na štetu velikih imanja.⁸⁸ Agrarno društvo i stare metode obrade zemlje u relativno izoliranim dijelovima ukazuju na to da je ilirska proizvodnja bila na primitivnim razinama, odnosno da je proizvodnja bila mala, tehnološki ne previše napredna te da je u velikoj mjeri ovisila o vremenu. Ovome još valja dodati i odsutnost monetizacije na ruralnim prostorima u predrimsko razdoblje, što znači da proizvodnja uglavnom nije bila namijenjena za prodaju. Dakle, iako se kovanje novca pojavljuje u 4. st. pr. n. e., ono nije igralo važnu ulogu u ruralnoj ekonomiji.⁸⁹ Dolazak Rimljana unaprijedio je razinu gospodarstva i privređivanja autohtonog stanovništva. Poljoprivredna proizvodnja jača, sade se žitarice i vinova loza, ali ipak to i dalje nije dovoljno pa se smatra da se na sva područja krškog reljefa trebalo uvoziti žitarice iz susjednih krajeva. Poljoprivredne zone u zaleđu sigurno su bila kraška

⁸⁵ M. Galaty, 2002, 120-121.

⁸⁶ S. Shpuza, 2011, 107.

⁸⁷ S. Shpuza, 2011, 108.

⁸⁸ Cato, M., *De Agricultura*, 1. Katon preporučuje i idealnu poziciju za gradnju gospodarstva koja korespondira s prirodnim bogatstvima, klimom i kvalitetom tla.

⁸⁹ S. Shpuza, 2011, 108.

polja na kojima se uzgajala stoka i sadile žitarice, a sigurno je da su Rimljani svojim dolaskom pristupili daljnjem krčenju tih područja i pretvaranju u obradive površine, što dovodi do intenzivnijeg bavljenja poljoprivredom.⁹⁰

Rast gradova stimulirao je trgovinu robom proizvedenom na okolnim obiteljskim zemljoposjedima i druge oblike razmjene.⁹¹ Poljoprivreda je ostavljala malo prostora za druge aktivnosti koje su nerijetko određivane lokalnim ili regionalnim ekonomijama (eksploatacija prirodnih resursa, trgovina, obrtništvo i zanatstvo). Trgovina i nepoljoprivredne aktivnosti imale su veliki značaj za urbano stanovništvo. Ipak, nije u potpunosti jasno kojoj se privrednoj aktivnosti pridavalo koliko vremena i pažnje. Ostaje pitanje jesu li sve navedene aktivnosti bile sekundarne, odnosno jesu li se obavljale nakon što bi se zadovoljila potreba rada u polju?⁹²

4. Stočarstvo i srodne grane privređivanja

Geografske karakteristike ilirskog područja određivale su kojim privrednim djelatnostima će se moći baviti njihovi žitelji. Reljef toga prostora uglavnom je brdoviti krški teren gdje tlo i vegetacija upućuju na to da je upravo stočarstvo bila osnovna privredna grana. Klimatski uvjeti na istočnojadranskoj obali s toplim i sušnim ljetima u priobalju te ostrim zimama u brdovitom zaleđu nerijetko su zahtijevali transhumantni način života. Ljeti bi vrućine isušile tlo i gotovo spalile biljni pokrov te su stočari vodili stoku na ispašu u brdovite i planinske predjele. S druge strane, zime u brdovitim i planinskim predjelima vrlo su oštre i nerijetko popraćene većim količinama snijega pa bi stočari tada vraćali stada u nizine gdje je klima bila nešto ugodnija.⁹³ No, nije transhumantno stočarstvo jedini način stočarske privrede istočnojadranskog prostora. Matijašić povezuje stočarstvo sa sjedilačkim načinom života,

⁹⁰ E. Pašalić, 1967, 118; E. Pašalić, 1975, 328; E. Imamović, 1987, 35-36; usp. M. Suić, 2003, 92.

⁹¹ P. Garnsey, 1999, 140.

⁹² D. J. Mattingly, J. Salmon, 2001, 4-5; P. Millett, 2001, 29.

⁹³ I. Degmedžić, 1967, 55.

odnosno ratarstvom zbog veze stoke kao pokretača radnih alata u poljoprivredi. Nadalje, stoka pase travu, jede sijeno i slamu te daje gnojivo, a upravo je rimski pisac Kolumela govorio o važnosti gnojidbe za povećanje plodnosti zemlje,⁹⁴ dok je Katon otišao korak dalje i preporučuje primjenu kravljeg, ovčjeg i kozjeg đubriva.⁹⁵ Od stoke se dobiva vuna, koža, krzno, meso i mlijeko koje se prerađivalo u sir.⁹⁶ Dakle, kod stočarskih zajednica konzumacija mesa nije uvijek bila primarni motiv za uzgoj životinja, odnosno ponekad je živa životinja bila cjenjenija nego njena nutritivna vrijednost, u smislu dobivanja sekundarnih proizvoda, korištenja životinja kao radne snage, kao predmeta trgovanja ili pokazivanja statusa.⁹⁷ Istraživanje gradine Rat na otoku Braču pokazuje oscilacije u razlozima uzgoja životinja, poglavito ovaca. Ovisno o potrebama zajednice u određenom razdoblju, pronalaze se dokazi da su se ovce uzgajale u jednom razdoblju poglavito zbog mesa, a onda u drugome zbog sekundarnih sirovina, odnosno vune.⁹⁸ Ponegdje, iako je konzumacija bila glavni motiv gajenja stoke, meso se u nekim slučajevima nije konzumiralo svakodnevno, nego u posebnim prilikama poput gozbi ili žrtvovanja životinja.⁹⁹

Analizirajući literaturu učinilo mi se da se transhumantno stočarstvo kod prapovijesnih zajednica na istočnojadranskom prostoru shvaća potpuno pogrešno u smislu da se govori o sezonskim pomicanjima čitavih zajednica. Ako je već postojala potreba za sezonskim selidbama, onda se nisu selili svi članovi zajednice, nego samo dio, vjerojatno manji dio muške

⁹⁴ Columella, *De Re Rustica*, 2, 1, 7.

⁹⁵ Cato, M., *De Agricultura*, 1-50, 52.

⁹⁶ R. Matijašić, 1998, 355-356; M. Rostovtzeff, 1998, 1190; D. W. Bailey, 2000, 258.

⁹⁷ Analiza životinjskih kostiju s gradine Rat na otoku Braču pokazuju da je većina goveda zaklana u odrasloj dobi, što ukazuje na uzgoj goveda usmjeren prema proizvodnji sekundarnih sirovina ili radnih životinja. S druge strane, autori zaključuju da su koze klane zbog mesa, dok su ovce korištene i za meso i za dobivanje sekundarnih proizvoda. J. Sanford Gastra, E. Cristiani, V. Barbarić, 2014, 16-20.

⁹⁸ J. Sanford Gastra, E. Cristiani, V. Barbarić, 2014, 21. Slično tome, analiza kostiju s liburnske gradine Vrčevo sugerira na uzgoj ovaca uglavnom, ali ne i isključivo, radi dobivanja vune. Vidjeti M. Grgurić Srzentić, 2021, 121-122.

⁹⁹ I. Živaljević, 2013, 1148.

populacije koji je brinuo o stoci (pastiri). Također, pogrešno je smatrati da se sva stoka vodila na ovakva putovanja jer je određeni broj jedinki trebao ostati s glavninom zajednice kako bi se ona mogla prehranjivati i obavljati ostale ranije navedene privredne djelatnosti. Nadalje, pogrešno je smatrati da je svaka zajednica koja je posjedovala stoku pribjegavala periodičnim selidbama.¹⁰⁰ Stočarstvo nije ovisilo o tome i klimatske karakteristike nisu na svim ilirskim područjima bile takve da je transhumanca bila nužna. K tome, nije svaka zajednica imala veliki broj grla stoke, i vjerojatno je da su transhumanci pribjegavale uglavnom one zajednice s ogromnim stadima koja su trebala veliku količinu zelenih površina za ispašu, a što ljetne prilike na istočnojadranskoj obali onemogućuju.¹⁰¹ Ipak, ovaj način privrede teško je dokazati jer iza sebe ostavlja jako malo arheoloških tragova, a jedan od načina svakako je postojanje privremenih nastambi koje su bile skromno opremljene.¹⁰²

Jasno je da je stočarstvo najčešće postojalo uz ostale načine primarne privrede, kao što su lov i zemljoradnja. Na njega utječe veliki niz prirodno-geografskih faktora i zbog toga njegov razvoj, ali i intenzitet te zastupljenost vrsta i pasmina nikako ne treba generalizirati za neka šira geografska područja.¹⁰³ Pretpostavlja se da su se stanovnici unutrašnjosti i oni na višim nadmorskim visinama bavili uglavnom stočarstvom, a u manjoj mjeri i ratarstvom. Oni bliže obalama mora, uz stočarstvo i ratarstvo, pribjegavali su još ribarstvu i gusarenju kao važnom obliku privređivanja.¹⁰⁴ U nizinskim oblastima u unutrašnjosti uzgajala se tako uglavnom krupna stoka, dok se na kraškim prostorima zaleđa, obale i otoka preferirala sitna stoka (ovce,

¹⁰⁰ M. Grgurić Srzentić, 2021, 122. Autorica nakon analize životinjskih kostiju s lokaliteta Vrčevo smatra da je stado ove liburnske zajednice bilo prisutno uz naselje tijekom cijele godine.

¹⁰¹ E. Arnold, H. Greenfield, 2006, 8-11.

¹⁰² E. Imamović, 1987, 34; R. Matijašić, 1998, 357; R. Vasić, 1987, 719.

¹⁰³ E. Imamović, 1987, 21-22.

¹⁰⁴ R. Matijašić, 1998, 357.

koze, svinje),¹⁰⁵ a lov, ribolov i zemljoradnja bili su dopunska zanimanja.¹⁰⁶ Veća kraška polja pogodnija su za uzgoj goveda, što se nerijetko i iskorištavalo, ali ni tu nije bila zanemarena sitna stoka.¹⁰⁷ Goveda su bila korištena i za vuču kola te oranje.¹⁰⁸

Kako je ranije rečeno, Iliri su rijetko bili u fokusu antičkih autora i o njihovim stočarskim aktivnostim gotovo da i nema podataka. Ipak, sačuvan je određeni broj djela koji u fokusu imaju neke zajednice koje su bile na sličnom stupnju razvoja kao Iliri ili su nastanjivali sličan geografski prostor kao Iliri. Tako Arijan (*Anab.*, 7, 9, 2) opisuje Makedonce prije Filipa II. Makedonskog kao „bijedne nomade koji, odjenuti većinom u kože, pasu po planinama svoje malobrojne ovce i bore se oko njih, bez mnogo uspjeha, s Ilirima, Tribalima i susjednim Tračanima“ te nastavlja „Filip vam je dao da nosite hlamide umjesto kože, on vas je s planina spustio u ravnice.“ Iz ovih riječi mogu se povući analogije između Makedonaca i Ilira koje onda treba vidjeti kao stanovništvo ovisno o stočarskoj djelatnosti koje živi „u kolibama s oskudnim pokućstvom, hrane se stočarskim proizvodima i kreću za stokom, ljeti u brda na pašnjake, a zimi u ravnice“.¹⁰⁹ Iz tih Arijanovih riječi se također može vidjeti kako je izgledao život na ovim prostorima prije uspostavljanja snažnije državne, odnosno centralne vlasti. Makedonci su bili ilirski susjedi, životni uvjeti bili su im slični. Ipak, ovaj opis ne može se preslikati na Ilire koji su naseljavali obalne prostore jer su oni bili pod jakim utjecajem grčke kulture, kao na primjer Daorsi,¹¹⁰ te su uvjeti privrede i stanovanja nešto drugačiji od onih u Makedoniji.

Neki od izvora spominju druge zajednice i njihov način života koji bi mogao biti sličan onome Ilira u unutrašnjosti. Cezar (*BGall.*, 7, 22) bilježi da su se Germani hranili uglavnom mlijekom, sirom i mesom. Posejdonije (Fr. 104) govori da se Mezi hrane mlijekom, sirom i

¹⁰⁵ E. Imamović, 1987, 24, 42; M. Suić, 2003, 104; J. Sanford Gaastra, E. Cristiani, V. Barbarić, 2014, 15-16.

¹⁰⁶ B. Čović, 1983, 153-154.

¹⁰⁷ E. Imamović, 1987, 24.

¹⁰⁸ D. W. Bailey, 2000, 257.

¹⁰⁹ F. Papazoglu, 1969, 362.

¹¹⁰ E. Imamović, 1987, 35.

medom. Očito je da su meso i mlijeko igrali veliku ulogu u ishrani naroda koji su naseljavali kontinentalne regije, gdje tu onda treba vidjeti i dio Ilira.¹¹¹

Meso je svugdje bilo cijenjeno, a u zaleđu obale te unutrašnjosti i relativno dostupno. Mediteranske regije, zbog svoje klime, ne dozvoljavaju masovni uzgoj stoke jer sunce, odnosno suša uništi biljni pokrov, tj. stočnu hranu. K tome, trgovina i tehnike čuvanja mesa nisu bile izrazito napredne te je ono bilo podložno kvarenju ukoliko nije u kratkom roku konzumirano. Zaleđe je pak bilo pogodnije za stočarstvo pa je tako poznato da su Grci bili ljubomorni na Makedonce i Tračane koji su na svojim pijankama konzumirali velike količine mesa.¹¹² No, ono što je smetalo Grcima bio je način konzumacije ove namirnice (termički neobrađeno, bez manira, meso kao osnovna namirnica) koji je za civilizirani svijet bio neprihvatljiv i zvjerski.¹¹³

U ruralnim područjima svi stanovnici koji su uzgajali blago imali su pristup mesu. Jedine životinje koje su uzgajane isključivo zbog mesa bile su svinje, a i bilo ih je najlakše uzgajati. Smatra se da je taj uzgoj bio uglavnom za osobne potrebe.¹¹⁴ Također, svinje nisu bile dio transhumantne strategije stočarstva,¹¹⁵ a Plinije (*N. h.*, 11, 46) izrijeком spominje da su se uzgajale na prostoru Ilirika.¹¹⁶ S druge strane, volovi su se uzgajali uglavnom kao radne životinje, a ovce i koze primarno zbog vune, a onda i zbog mliječnih proizvoda i kože. Također, smatra se da uzgajanje stoke krupnog zuba u priobalju u velikim grupama nije bilo isplativo zbog količine hrane koju one pojedju.¹¹⁷

Arheološki ostaci i antički autori ukazuju na to da je stočarstvo bila vodeća grana privrede zajednica koje su naseljavale istočnu obalu Jadrana. U većini naselja u kojima su rađene

¹¹¹ E. Imamović, 1987, 34.

¹¹² P. Garnsey, 1999, 16-17, 123.

¹¹³ P. Garnsey, 1999, 124-125.

¹¹⁴ P. Garnsey, 1999, 126; J. Sanford Gaastra, E. Cristiani, V. Barbarić, 2014, 19.

¹¹⁵ E. Arnold, H. Greenfield, 2006, 71, 117, 120.

¹¹⁶ J. Wilkes, 1969, 179-180.

¹¹⁷ P. Garnsey, 1999, 16-17.

analize životinjskih kostiju, sitna stoka, dakle ovce i koze, bile su najviše zastupljene.¹¹⁸ Iako naselja u kojima su rađene spomenute analize uglavnom nisu dio ilirskoga prostora, slični geografsko-klimatski uvjeti daju mogućnost generalizacije i povlačenja analogija. Ostatci životinjskih kostiju s prapovijesnih lokaliteta pokazuju da su ljudi više uzgajali domaće životinje iz pasmina niskog rasta jer su uglavnom lakše krotive te mogu manje pojesti, a to znači da zahtijevaju manje brige. Također, to je i jedna od prirodnih životinjskih prilagodbi na nepovoljne klimatske prilike, tj. duge zime s puno snijega kada vlada nestašica hrane za životinje.¹¹⁹ Analiza kostiju pokazuje i uzgajanje pasa različitih vrsta, od kućnog i lovačkog, do pastirskog psa,¹²⁰ a čini se da je kokoš bila u ovim krajevima udomaćena sredinom 1. tisućljeća.¹²¹ Ipak, prilikom analize i interpretacije kostiju valja biti oprezan jer je ponekad teško otkriti što zapravo kosti životinja znače u kontekstu arheologije i arheoloških nalaza.¹²²

Za sada nije poznato koliki je bio udio pojedinih životinjskih vrsta u stočarstvu i ishrani kod Ilira, ali ako je suditi prema dostupnim podacima s nekih drugih područja istočnojadranske obale gdje vladaju slični geografsko-klimatski uvjeti, preciznije Istre ili srednje Dalmacije, ovce i koze činile oko 50% životinjskog svijeta, goveda je bio otprilike 30%, svinja 12%, a lovne životinje i jeleni imali su udio od oko 6%.¹²³ Pronađeno je i nešto kostiju pasa i konja, a smatra

¹¹⁸ E. Imamović, 1987, 26; J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, 1996, 203.

¹¹⁹ E. Imamović, 1987, 26; B. Čović, 1987a, 471-472; B. Čović, 1987b, 515.

¹²⁰ E. Imamović, 1987, 27. U. Pasini bilježi u prijevodu *Naturalis Historiae* u bilješci 190: „Na tom otoku su se uzgajali mali psi koji su bili vrlo traženi u Rimu kao kućni ljubimci. Međutim Strabon i Stjepan Bizantinac tvrde da se tu radilo o psima uzgajanim na Malti, a ne na našem Mljetu.“ Dakle, nije u potpunosti jasno čije pse Plinije (*N. h.*, 3, 152) hvali.

¹²¹ E. Imamović, 1987, 28; J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, 1996, 203.

¹²² Više o analizi i interpretaciji životinjskih kostiju na arheološkim lokalitetima vidjeti u I. Živaljević, 2013, 1137-1163.

¹²³ R. Matijašić, 1998, 357.

se da psi nisu korišteni u prehrani, nego za lov i čuvanje stada.¹²⁴ Potvrdu ovakvog stanja može se naći kod Plinija (*N. h.*, 3, 152) kada govori da su otoci nasuprot Tragurija hvaljeni zbog svojih koza, odnosno, kad hvali uzgoj koza na otoku Braču (*N. h.*, 3, 30). Na to koliko su ovce i koze bile važne u privredi ukazuje i činjenica da su se, za razliku od goveda i svinja, konzumirale uglavnom starije životinje. Ovo je važno jer pokazuje da su ovce i koze bile uzgajane primarno za proizvodnju mlijeka, kože i vune za odjeću. Također, udio kosti odraslog jelena i divlje svinje pokazuju da je lov je imao značajnu ulogu u ishrani.¹²⁵ Konji nisu uzgajani u velikoj mjeri na istočnojadranskoj obali, a jedini podatak koji imamo o njihovom uzgoju dolazi od Vegecija koji piše u 4. stoljeću.¹²⁶

Ponešto o stočarstvu druge polovice prvog tisućljeća nalazimo i u nekim drugim antičkim izvorima. Prateći podatke o stočarstvu na ovim područjima prvo valja spomenuti Hekateja (*F. H. G.*, 1, 58) koji govori da su ovce na jadranskoj obali neobično plodne i da imaju mlade dva puta u jednoj godini. Sličnu opservaciju o plodnosti ovaca imaju Pseudo Skimno (*Ps. Skymn.*, 379) i Pseudo Aristotel (*mir. ausc.* 128)¹²⁷ čija djela potječu iz 2. st. pr. n. e. Stoljeće kasnije, Strabon (*Geog.*, 8, 315) opisuje zemlju Delmata kao pogodnu za ispašu i uzgoj sitne stoke, dakle ovaca i koza. Polibije (*Hist.*, 32, 18) spominje da Delmati uzimaju od susjeda

¹²⁴ Antički izvori (Plut., *Rom.*, 21, 5; Plin., *Nat. Hist.*, 29, 14; 30, 24) bilježe da su rimski svećenici za vrijeme svetkovina žrtvovali pse te na počasnim gozbama konzumirali pseće meso. Za više detalja vidjeti S. Bekavac, I. Klarić, 2020, 8-9.

Na kostima pasa pronađenih na gradini Rat na otoku Braču ne nalaze se tragovi mesarenja što ukazuje na to da nije bilo konzumacije psećeg mesa. J. Sanford Gaastra, E. Cristiani, V. Barbarić, 2014, 16.

Istraživanje psećih kostiju na liburnskoj gradini Vrčevo ukazuje na ritualno žrtvovanje pasa. M. Grgurić Srzentić, 2021, 126-127.

Stoga, s obzirom na navedenu situaciju kod Rimljana, ne treba strogo isključiti konzumaciju psećeg mesa u prapovijesti na istočnojadranskoj obali.

¹²⁵ B. Čović, 1987a, 471-472; B. Čović, 1987b, 515; R. Matijašić, 1998, 357; D. W. Bailey, 2000, 258.

¹²⁶ J. Wilkes, 1969, 180.

¹²⁷ Pseudo Aristotel bilježi da se kaže da stoka kod Ilira donosi mlade dva puta godišnje, uglavnom blizance, da mnoge koze donose više od tri kozlića odjednom te daju jako puno mlijeka. Također, kokoši nesu jaja dva ili tri puta dnevno. Vidjeti J. Barnes, 1991, 23-24.

danak u žitu i stoci, što znači da je stoka kod njih imala veliku vrijednost. Valja napomenuti da neki povjesničari, prateći razmišljanja jezikoslovaca, vežu ime Delmata i toponim Delminium za ilirski jezični korijen koji se, prema njima, zadržao u albanskom jeziku i koji označava ovcu, što znači da bi Delmati bili „ovčari“, a Delminium „pašnjak za ovce“. ¹²⁸ Također, smatra se da isejska naseobina na obali, Tragurion, korijen imena vuče od grčke riječi za jarca, a kasnije dolaskom Slavena, brdo iznad Trogira dobiva ime Kozjak. ¹²⁹

Kad su u pitanju krupnije životinje, za narode koji žive u blizini Ilira i u sličnim geografsko-klimatskim uvjetima kao Iliri u unutrašnjosti, Marko Terencije Varon govori (*Rust.*, 2, 1, 5) o velikom broju divljih volova u Dardaniji, Mediji i Trakiji, a moguće je da se radi o bivolima koji su se koristili kao radne životinje. ¹³⁰

Prateći ranije podatke iz izvora stječe se dojam da je stoka ilirskim zajednicama predstavljala najveće blago. Preduvjeti za razvoj stočarstva bili su bogati pašnjaci i zato je zajednicama bilo važno da imaju pod svojom kontrolom što više takvih. Takva situacija neizbježno znači međuplemenske sukobe zbog ispaše, prolaza ili pak mjesta za pojenje stoke. Strabon (*Geog.*, 7, 5, 11) piše da do sukoba Autarijata i Ardijejaca dolazi onda kad se prekrše dogovori o zajedničkom korištenju izvora soli, prirodnog resursa koji je važan za zdravlje stoke, a o čemu će riječi biti nešto kasnije.

Stoka i stočarski proizvodi nisu bili korišteni samo za ishranu, nego su bili važan resurs željeznodobnim zajednicama i u procesu trgovine, tj. razmjene. ¹³¹ O tome govori i Polibije (*Hist.*, 32, 18) u već spomenutom odlomku kada kaže da su Delmati 158. g. pr. n. e. susjedima nametnuli danak u žitu i stoci. Sličan namet njima je nešto kasnije nametnuo rimski vojskovođa Asinije Polion (*Flor.*, *Epit.*, 2, 25). Ove vijesti iz literarnih izvora ukazuju na važnost stoke i

¹²⁸ E. Imamović, 1987, 29; E. Pašalić, 1975, 330; Z. Mirdita, 2015, 163-164; M. Suić, 1977, 104.

¹²⁹ E. Imamović, 1987, 29; E. Pašalić, 1975, 330.

¹³⁰ Z. Mirdita, 2015, 96, 178.

¹³¹ E. Imamović, 1987, 31.

stočarskih proizvoda, odnosno da su ti artikli bili osnovno mjerilo pri izračunu vrijednosti za većinu željeznodobnih zajednica istočnojadranske obale i zaleđa.

Pretpostavljeno obilje kože, vune, mesa, sira i drugih proizvoda privlačilo je i Grke i Italike koji su se upuštali u trgovinsku aktivnost. S druge strane, od stranaca su Iliri dobivali njima skupocjene artikle od metala, keramičke proizvode i slično. Iako sama naturalna razmjena dobara o kojoj Strabon (*Geog.*, 7, 315) i Polibije (*Hist.*, 32, 18) govore može biti znak nerazvijenosti, također je i odličan pokazatelj stočarske aktivnosti istočnojadranske obale koju potvrđuju i Flor (*Epit.*, 2, 25) koji piše *Delmatae plerumque sub silvis agebant* te Plinije (*N. h.*, 11, 240) *caseum itaque Dalmatenum*.¹³² Nadalje, djelo *Expositio totius mundi* govori o kvaliteti dalmatinskog sira, što svakako ukazuje na stupanj razvijenosti stočarstva i prerađivačke djelatnosti u ovim krajevima.¹³³

Osim sira, ostale prerađevine kao vuna,¹³⁴ meso i koža zasigurno su se proizvodile u količinama koje su premašivale domaće potrebe i bile pogodne za izvoz i razmjenu.¹³⁵ J. Wilkes smatra da je bogatstvo grčke kolonije Apolonije u 5. i 4. st. bilo u određenoj mjeri zasnovano na ilirskom zaleđu i njihovoj stoci zbog dobrih ispaša, što joj je omogućilo da postane poznata po trgovini kožama.¹³⁶

Na ilirskom prostoru zapaženi od antičkih autora bili su i puževi, za koje Plinije (*N. H.*, 9, 173) govori da su bili poznati po svojoj veličini. Iako on spominje puževe u kontekstu uzgoja i usporedbe s puževima na drugim dijelovima Mediterana, nije jasno jesu li se Iliri bavili uzgojem ovih puževa, jesu li ih samo sakupljali kada bi imali priliku ili ih nikako nisu

¹³² M. Suić, 1967, 103-104, pogledati fusnotu 20 u istom djelu; M. Suić, 2003, 98; E. Pašalić, 1967, 120-121.

¹³³ J. Wilkes, 1969, 179.

¹³⁴ Plinije (*N. h.*, 8, 191) spominje histarsku i liburnsku vunu koja je bila oštra i nepogodna za izradu odjeće. Geografsko-klimatske karakteristike ovih regija dopuštaju mogućnost pomišljanja da se vuna slične kvalitete proizvodila i nešto južnije, na ilirskom području.

¹³⁵ E. Imamović, 1987, 39-41.

¹³⁶ J. Wilkes, 2001, 124; usp. P. Cabanes, 2002, 30-31.

konzumirali. Također, valja u ovom kontekstu spomenuti i iskorištavanje pčela, odnosno meda. Pseudo Aristotel (*mir. ausc. 22*) bilježi da su Taulanti, pleme koje je naseljavalo zaleđe Epidamna, radili izvrsnu medovinu. Kaže da bi se med prvo istisnuo iz saća, zatim bi mu se dodala voda te bi se ta smjesa kuhala u kotlu dok pola ne ispari. Zatim bi se tekućina prelila u manje zemljane posude i ostavila da fermentira. On piše da su čak i Grci prisvojili ovu metodu pravljenja medovine.¹³⁷

Zaključno, smatra se da je i najveći dio prerađivačke djelatnosti Ilira neizbježno bio vezan uz stočarstvo, a ono što se proizvodilo, uglavnom se radilo u okvirima kućanstva.¹³⁸ Zapaženu ulogu imala je prerada vune, a ovu djelatnost potvrdili su arheološki ostatci u vidu tkalačkih stanova.¹³⁹ Iako je dio njih iz rimskog perioda, ne treba misliti da prerada vune počinje tek tada, nego da se nastavlja na nešto moderniji način.¹⁴⁰

Ne treba zaboraviti da su pljačkaški pohodi predstavljali jedan od najčešćih načina stjecanja bogatstva, a stoka je s obzirom na svoju vrijednost bila jedna od glavnih meta.¹⁴¹ Dakle, stočari su bili žrtve ratnih zbivanja zbog toga što su životinje bile tražene i cijenjene, a i zbog toga što nisu zahtijevale ljudsku snagu za transport i kretanje.¹⁴²

4.1. Sol i njezina važnost

Zajednice koje su ovisile o stočarskoj privredi trebale su sol. Osim što je služila kao sredstvo za konzervaciju ribe, mesa ili povrća, u stočarstvu se koristila za dohranu životinja te proizvodnju sira i maslaca.¹⁴³ Dakako, bila je dostupnija zajednicama koje žive uz obalu, a

¹³⁷ Za prijevod Pseudo Aristotela vidjeti J. Barnes, 1991, 5.

¹³⁸ J. Wilkes, 2001, 121.

¹³⁹ B. Čović, 1987b, 510; J. Sanford Gaastra, E. Cristiani, V. Barbarić, 2014, 20-21.

¹⁴⁰ E. Imamović, 1987, 32.

¹⁴¹ E. Imamović, 1987, 35.

¹⁴² A. Chaniotis, 2005, 128.

¹⁴³ R. Matijašić, 1998, 353; M. Zaninović 1991, 257. Za širi spektar uporabe soli v. M. Grisonic, 2023, 21-30.

jadranska obala, zbog visoke insolacije, saliniteta i plitkih zaljeva pogodna je za njezinu proizvodnju.¹⁴⁴

Strabon (*Hist.*, 7, 5, 11) piše da su izvori soli razlog sukoba susjeda Autarijata i Ardijejaca: „Autarijati bijahu nekad najveće i najmoćnije pleme Ilira. Ranije su stalno ratovali s Ardijejcima zbog soli koja se dobivala negdje na njihovoj granici, iz vode koja je u proljeće tekla ispod neke stijene; grabili su tu vodu i ostavljali je da stoji pet dana: iz nje se iskristalizirala sol. Bili su se sporazumjeli da se naizmjenično koriste ovom solanom, pa su ratovali kad god bi se dogodilo da prekrše dogovor.“¹⁴⁵ Slično govori i Pseudo Aristotel (*mir. ausc.* 138) kod kojeg se, između ostalog, pronalazi informacija da je ta dobivena sol bila važna za stoku kojoj se dva puta godišnje davala da ne uquine te da se na taj granični prostor, zbog udaljenosti od mora, ne uvozi sol.¹⁴⁶ Iz ovih izvora jasno je samo to da su ondje ta dva plemena graničila, ali nema naznaka na kojem teritoriju te gdje bi trebalo smjestiti te slane izvore. Ni povjesničari nisu složni oko ubikacije „slanih izvora“. Neki ih smještaju nedaleko od Konjica, na prostor Orahovice,¹⁴⁷ a neki smatraju da se ovaj lokalitet treba ubicirati puno južnije, na prostor oko Skadarskog jezera.¹⁴⁸

Sol je još od neolita bila jako važan proizvod za stočare, i kao takva predstavljala važan trgovinski artikl.¹⁴⁹ Trgovinu solju spominju i neki antički autori. Tako Livije (*A. U. c.* 45, 29, 12-13) govori da su Dardanci nakon Drugog makedonskog rata od Rima tražili Peoniju, a dobili pravo da trguju solju i određena joj je cijena. Z. Mirdita to naziva „olakšicom u trgovini

¹⁴⁴ M. Zaninović, 1991, 258; R. Matijašić, 1998, 353.

¹⁴⁵ F. Papazoglu, 1969, 71; M. Šašel Kos, 2005, 166-167.

¹⁴⁶ F. Papazoglu, 1969, 71.

¹⁴⁷ I. Bojanovski, 1988, 134; M. Zaninović, 1991, 258. Vidjeti A. Šačić, 2012, 98, i bilješku 16 u istom djelu.

¹⁴⁸ F. Papazoglu, 1969, 76; M. Suić, 1976, 180.

¹⁴⁹ E. Imamović, 1987, 30. M. Grisonic, 2023, 21, napominje kako je sol nerijetko bila korištena i kao valuta u razmijeni.

solju“.¹⁵⁰ Iz ovih podataka vidi se da je sol bila važan dio svakodnevnog života i stalna potreba, jer zašto bi inače netko za svoje zasluge dobio pravo ili olakšicu da trguje solju. F. Papazoglu pretpostavlja da ovaj podatak znači „da su Dardanci bili upućeni na uvoz soli iz Makedonije“, odnosno, vjerojatno se sol i ranije uvozila u Dardaniju preko Peonije, a Senat je sada, nakon što je Peonija postala dio Makedonije, utvrdio „na koji način i po kojoj cijeni može dovoziti i prodavati Dardancima sol.“¹⁵¹ Ne treba se isključiti da je upravo sol bila jedan od važnih razloga za do tada mnogobrojne upade Dardanaca u Makedoniju, slično kao što su spomenuti „slani izvori“ bili razlog sukoba Ardijejaca i Autarijata.¹⁵² K tome, valja uočiti da se trgovinska aktivnost vršila za novac jer kako kaže izvor, određeno je po kojoj cijeni se sol može prodavati.¹⁵³

I drugi antički autori spominju sol;¹⁵⁴ tako Plinije opisuje utjecaje morske soli i njezinu eksploataciju.¹⁵⁵ Osim u ishrani ljudi i stoke, sol je važna i za konzerviranje mesa pa tako ona postaje nužan proizvod za njihov opstanak. Prema procjenama koje donosi R. Matijašić, na Apeninskom poluotoku je u 1. st. pr. n. e. godišnja potreba čovjeka i sitne stoke za solju bila 2,5 kg po jedinki, dok je za govedo i krupnu stoku iznosila 10 kg po glavi.¹⁵⁶ M. Zaninović donosi nešto drugačije procjene prema kojima odraslom čovjeku treba oko 12 grama soli na dan, konju 50, a kravi nešto manje od 100 grama.¹⁵⁷ Na stranu blagi nerazmjeri u procjenama, ono što je važno je da oba podatka pokazuju važnost konzumacije soli. Ona se stavljala u hranu

¹⁵⁰ Z. Mirdita, 2015, 136.

¹⁵¹ F. Papazoglu, 1969, 133.

¹⁵² F. Papazoglu, 1969, 133.

¹⁵³ F. Papazoglu, 1969, 352-353.

¹⁵⁴ Detaljnije o tome što antički autori poput Plinija, Strabona, Tacita i drugih pišu o soli v. M. Grisonic, 2023, 62-84.

¹⁵⁵ Plin., *N.h.*, 31, 82, 83; 51, 74, 75.

¹⁵⁶ R. Matijašić, 1998, 353.

¹⁵⁷ M. Zaninović, 1991, 256-257.

stoci, a o tome svjedoče i izvori.¹⁵⁸ Smatralo se da se dodavanje soli odnosi na ljude i životinje koji se hrane pretežno biljem, a onima koji se hrane samo mesom ona nije neophodna.¹⁵⁹

Shodno navedenom, i Iliri su trebali sol, kako za sebe, tako i za svoja stada. Zaninović smatra da je proizvodnja soli, a onda i njezina distribucija zajednicama u zaleđe, bila jedan od glavnih privrednih zanimanja i načina prihoda zajednica koje su naseljavale jadransku obalu.¹⁶⁰ Smatra se da je emporij na Neretvi bio glavna luka distributer za svoje zaleđe te da je sol bila važan proizvod, a da se dobivala u solanama na području Stona i Pelješkog poluotoka.¹⁶¹ Nešto južnije, Bokokotorski zaljev nudi izvrsna mjesta za eksploataciju soli. Rizhon, kao jedan od važnijih ilirskih gradova, vjerojatno je imao svoje solane u blizini, a to se odnosi i na druge gradove Bar, Budvu i Olcinij, te nešto južnije Dirahij.¹⁶² Ovakvi lokaliteti imaju kontinuitet dobivanja soli pa se možda u nekim posvjedočenim (arheološkim ili onomastičkim) lokalitetima rimskog i kasnijeg razdoblja mogu skrivati i neke ilirske solane. Ostatke tadašnjih solana danas bi trebalo tražiti ispod razine mora zbog toga što se sama razina mora od antičkih vremena podigla, a neki ostatci su zauvijek uništeni kontinuiranom eksploatacijom na istim lokalitetima u razdobljima koja su uslijedila.¹⁶³

5. Poljoprivreda

Kao što je već rečeno, prostor istočnojadranskog priobalja, od sjeveroistočne Italije pa sve do Albanije, uključujući dio prostora Makedonije i Grčke, može se okarakterizirati kao dinarski krški reljef.¹⁶⁴ U zaleđu se nalaze strme planine izbrazdane uglavnom ponornicama,

¹⁵⁸ Arist., *Hist. an.*, 8, 10-12; Plin., *N. h.*, 31, 41; Ps. Arist., *mir. ausc.* 138.

¹⁵⁹ M. Zaninović, 1991, 256-257.

¹⁶⁰ M. Zaninović, 1991, 259.

¹⁶¹ M. Zaninović, 1991, 263.

¹⁶² M. Zaninović, 1991, 263-264.

¹⁶³ R. Marijašić, 1998, 352-355.

¹⁶⁴ Vidjeti <http://twrm-med.net/southeastern-europe/supported-processes-and-projects/dinaric-karst-aquifer>

brzim potocima i rječicama s manjim riječnim terasama ili dolinama. Izrazito krški teren slabo je naseljen i ne daje previše mogućnosti za poljoprivredu općenito.¹⁶⁵ Vrhovi tih planina su kameniti i teško pristupačni, kao i velik dio obalnog područja.¹⁶⁶ Na ovakvom promjenjivom reljefu ni klimatski uvjeti nisu svugdje isti. Uski obalni pojas pripada mediteranskoj klimi, a prema zaleđu, ulazeći na planinske dijelove, ona postaje submediteranska pa kontinentalna, dok je na najvišim točkama planinska.¹⁶⁷ Biljni pokrov odgovara navedenim klimatskim karakteristikama područja, a relativno male plodne zone u kršu, krška polja i doline koje su zapravo nakupine fluvijalno-glacijalnog materijala, oduvijek su bile važne za razvoj i život društava koja su tu obitavala. Česta vrsta tla u ovim krškim poljima je plodna *terra rossa*, tj. crvenica.¹⁶⁸ Na prostorima istočnog Jadrana mala količina plodne i obradive zemlje te razlomljenost prostora, bili su važan usmjeravajući faktor razvoja. J. Wilkes okarakterizirao je tlo prostora koji naseljavaju Iliri kao „najsiriromašnije od svih područja mediteranske Europe“.¹⁶⁹ Tlo je u uglavnom plitko i s malo humusa. Ponegdje se zadržalo nešto ilovače i obradive naplavine, ali za uzgoj poljoprivrednih dobara uglavnom je potrebno navodnjavanje. Također, iako u je u dolinama obrada moguća, veliki udio tla pokriven je kamenitim naslagama što sprječava da ona bude efikasna. Situacija se mijenja dublje prema unutrašnjosti gdje prostor nižih brda i podnožja planina omogućava lakšu obradu, a praporna tla u unutrašnjosti na ravnicama lako se i efikasno obrađuju.¹⁷⁰ Mediteranska klima vezana je isključivo uz obalu Jadranskog mora, što znači da je uzgoj vinove loze, a u kasnijem razdoblju i maslina, bio

¹⁶⁵ J. Wilkes, 2001, 34-35.

¹⁶⁶ D. Magaš, 2002, 54-63.

¹⁶⁷ J. Wilkes, 2001, 37-38.

¹⁶⁸ D. Magaš, 2002, 71-72; J. Wilkes, 2001, 35.

¹⁶⁹ J. Wilkes, 2001, 39.

¹⁷⁰ J. Wilkes, 2001, 39.

prostorno dosta ograničen.¹⁷¹ Zbog svega navedenoga J. Wilkes smatra da poljoprivreda na istočnojadranskoj obali nije bila razvijena kao u susjednim regijama.¹⁷²

Na to da je zemlja u zaleđu bila loša upućuje i podatak da se Ardijejcima nakon prisilnog preseljenja u zaleđe brojnost smanjila na samo 20 dekurija.¹⁷³ Ovakvi postupci rimskih vlasti, ako je suditi prema izvorima koje donose S. Čače i F. Milivojević nisu bili neuobičajena praksa pri kažnjavanju.¹⁷⁴ U zaleđu su Ardijejci morali obrađivati zemlju koja je bila siromašna i nepogodna za poljodjelstvo i kao takva nije mogla prehraniti veliki broj ljudi.¹⁷⁵ Ipak, ovi podatci ne moraju nužno biti interpretirani tako kao da je zemlja bila loše kvalitete, već se možda Ardijejcima broj smanjio zbog demografskog gubitka nakon sukoba s Rimljanima ili slično.

Smatra se da su osnova antičke ishrane bile žitarice, mahunarke, povrće, voće, maslinovo ulje, mlijeko, sir, riba i meso. Ipak, ovo je generalizacija. Ne uzima se u obzir problem dostupnosti i distribucije. Proizvodi nisu bili jednako dostupni na svim mjestima i svim društvenim slojevima. Sustav proizvodnje i distribucije ovisio je i o političkoj situaciji; na primjer, neprijateljstvo dvije zajednice ili države utjecalo je na distribuciju.¹⁷⁶ Dakle, dostupnost je bila problem. Žitarice su jedina iznimka i one su se, unatoč ograničenjima, mogle uzgajati u gotovo svim predjelima, za razliku od spomenutih maslina i vinove loze.¹⁷⁷ Žitarice i povrće bile su u antici, kao i u drugim razdobljima čovjekove prošlosti, od velikog značaja za svakodnevnu ishranu. Žitarice koje su se u antici najviše uzgajale jesu pšenica, pir, raž, zob, ječam i proso. Ipak, njihovi prinosi, zbog načina obrade, kvalitete sjemena i drugih faktora nisu

¹⁷¹ K. Glicksman, 2007, 46.

¹⁷² J. Wilkes, 1969, 180.

¹⁷³ App. *Ill.*, 10; Strabo., *Geog.*, 7, 5, 6; Plin., *Nat. Hist.*, 3, 143.

¹⁷⁴ S. Čače, F. Milivojević, 2017, 430, gdje vidjeti i fusnote 9 i 10.

¹⁷⁵ M. Šašel Kos, 2005, 317.

¹⁷⁶ P. Garnsey, 1999, 13.

¹⁷⁷ P. Gransey, 1999, 14.

bili visoki,¹⁷⁸ ali važno je uočiti to da su ljudi u antici znali da različite poljoprivredne vrste zahtjevaju različite vrste tla.¹⁷⁹

U djelima antičkih pisaca nema previše informacija o poljoprivrednim aktivnostima autohtonog življa na obali ili u zaleđu istočnojadranske obale. U ovome slučaju veliku ulogu, pored oskudnih informacija izvora, imaju epigrafija, numizmatika i arheologija. Općenito, smatra se da se autohtoni živalj istočnojadranskog prostora osim sadnjom žitarica, bavio i voćarstvom, a ponegdje i rudimentarnim vinogradarstvom.¹⁸⁰

Kao što je već istaknuto, ranije navedena obilježja istočnojadranskog prostora usmjerila su Ilire prema bavljenju stočarstvom, a plodne riječne doline i kraška polja omogućila su mjestimično bavljenje poljoprivredom. To što je neka zajednica bila pretežno stočarska, ne znači da nije prakticirala poljoprivredu na dijelu zemlje koje je bilo moguće obrađivati. Potvrđeno je, na primjer, da su sjeverni susjedi Ilira, Dardanci, na prostoru današnjeg Kosova, gajili žitarice i konoplju od koje se izrađivala tkanina. Shodno sličnim karakteristikama tla toga prostora i onoga koji naseljavaju Iliri koji žive u unutrašnjosti, može se pretpostaviti da su i oni kultivirali iste biljne vrste. Smatra se da je ovaj prostor u unutrašnjosti dozvoljavao uzgoj raznih vrsta žitarica i povrća te možda i vinove loze.¹⁸¹ Vinova loza koju su iskorištavale predantičke zajednice na istočnojadranskoj obali najvjerojatnije je bila divlja.¹⁸²

Poljoprivredna djelatnost otoka istočnojadranskog prostora poznata je preko nekoliko spomena u izvorima. Atenej (*Deipno.*, 1, 51) piše da je na otoku Isi uspijevalo najbolje vino. Smatra se da je vino bilo jedan od najvažnijih izvoznih proizvoda grčkih kolonija Ise i Farosa, a izvozili su ga uglavnom na ilirsko kopno.¹⁸³ Uzevši u obzir geografsko-klimatske

¹⁷⁸ R. Matijašić, 1998, 343-348.

¹⁷⁹ Varro, *Rust.*, 1, 196.

¹⁸⁰ E. Pašalić, 1967. 113.

¹⁸¹ Z. Mirdita. 2015, 176-177.

¹⁸² J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, 1996, 240-242; Z. Mirdita. 2015, 176-177.

¹⁸³ Vidjeti M Zaninović, 1976, 266 i bilješku 20 u istom radu.

karakteristike ovih otoka, a slijedeći pretpostavke M. Zaninovića da su i Delmati uzgajali vinovu lozu, može se pretpostaviti da su željeznodobne zajednice istočnojadranskog prostora poznavale kultiviranu vinovu lozu prije dolaska grčkih kolonista te da su radili lokalna vina za vlastitu potrebu, a to se pogotovo može pretpostaviti za one zajednice koje su naseljavale priobalni prostor i otoke.¹⁸⁴

Naravno, oštro treba razlikovati obalni pojas, otoke te riječne doline koje su klimom pogodne za uzgoj vinove loze od hladne unutrašnjosti. Još su antički autori poznavali različitost između klime u unutrašnjosti i na obali, tj. da neke kulture ne mogu uspijevati u unutrašnjosti, pa tako Kolumela govori o razlikama u sjetvi na toplim i hladnim prostorima.¹⁸⁵ Ilirsku unutrašnjost autori ne spomnu eksplicitno, no neke paralele se mogu povući sa Strabonovim i Dionovim opisima zajednica koje žive u sličnim geografsko-klimatskim uvjetima istočnojadranskog prostora. Tako Strabon (*Geog.*, 7, 5, 4) govori da je japodska zemlja siromašna i da se oni hrane uglavnom pirom i prosom te da u unutrašnjosti Dalmacije, u brdovitim i hladnim predjelima gdje ima i snijega, ima jako malo vinove loze (Strabo., *Geog.*, 7, 5, 10).¹⁸⁶ Kasije Dion pisao je da Panoni žive jako jadno. Klima i tlo su im loši, ne uzgajaju masline i ne proizvode vino, osim manjih količina koje su, zbog nepogodne klime, jako loše kvalitete. Jedu ječam i proso i od njih prave i piće.¹⁸⁷

Pored navedenih antičkih pisaca, i arheološka istraživanja u dubljem zaleđu istočnojadranskog prostora pokazala su da je unutrašnjost poznavala grožđe. Naime, sjemenke grožđa pronađene su u Bosni, u Ripču i Donjoj Dolini,¹⁸⁸ što odgovara sličnim geografsko-

¹⁸⁴ M. Zaninović, 1976, 220-221, 269-270.

¹⁸⁵ Columella, *De Re Rustica*, 2, 148.

¹⁸⁶ M. Zaninović, 1976, 270; I. Ožanić Roguljić, 2019, 34. Arheobotaničkom analizom na lokalitetu Lički Ribnik utvrđeno je iskorištavanje veće količine prosa u kontekstu rimske kuhinje 2. st. n. e. Vidjeti I. Ožanić Roguljić, 2019, 32.

¹⁸⁷ Cass. Dio, *Hist. Rom.*, 49, 36, 2-4.

¹⁸⁸ M. Zaninović, 1976, 220-221, 269-270.

klimatskim uvjetima u ilirskoj unutrašnjosti, ali nije jasno je li vinova loza uzgajana na tome prostoru ili su voće uvezli s juga. Lokaliteti na ilirskom prostoru uglavnom nisu dovoljno istraženi, a i ako jesu, to se nije radilo sustavno niti su se provodila arheobotanička istraživanja, a jedina naznaka uzgoja i/ili konzumacije vinove loze jest sjemenka divljeg grožđa pronađena u brončanodobnom sloju Grapčeve špilje na otoku Hvaru.¹⁸⁹

Smatra se da su zajednice koje su živjele u unutrašnjosti konzumirale pića koja su radili na bazi onoga što je uspijevalo na njihovim poljima, dakle žitarica kao što je ječam, proso ili pšenica (poznata još iz neolitičkih naselja Butmir, Nebo, ...) ¹⁹⁰, odnosno, konzumirali su pivo.¹⁹¹ Poznato je da je sv. Jeronim (o. 340. – 420.) zabilježio da se u antičkoj Dalmaciji i Panoniji pio *sabaium*, tj. pivo načinjeno od žita i vode. Ovdje valja nadodati i da Amijan Marcelin (o. 330. – 400.) piše da je sabaja piće siromašnih stanovnika Ilirika koje se priprema iz ječma ili žita.¹⁹²

Najvažnije žitarice bile su pšenica i ječam, a valja pridodati još pir, proso, zob i raž.¹⁹³ Od njih i njihovih mješavina radile su se kaše ili kruh, alkoholna pića ili su pak služili kao hrana za životinje.¹⁹⁴ Na primjer, smatra se da su kaše od žitarica bile osnovna hrana rimskog puka.¹⁹⁵ Ječam se smatrao hranom za siromašne, u Grčkoj i za robove i životinje, ali istina je bila da je većina Grka jela upravo ječam. Ni u vrijeme Rima ječam ne kotira dobro i smatra se da ga jedu uglavnom u ruralnim krajevima. S druge strane, pšenica se opisuje kao prestižna hrana, ne kao

¹⁸⁹ K. Borojević et alii, 2008, 193, 195-196.

¹⁹⁰ A. Benac, 1951, 273.

¹⁹¹ M. Zaninović, 1976, 270.

¹⁹² Amm. Marc., *Rer. Gest.*, 26, 8, 2; M. Zannović, 1976, 271.

¹⁹³ Analiza slojeva tla u Grapčevoj špilji na otoku Hvaru, između ostalog, otkrila je i ostatke sjemenki pira (*triticum spelta*) u bakrenodobnom i brončanodobnom uzorku. K. Borojević et alii, 2008, 193.

¹⁹⁴ Plinije (*N. h.*, 21, 10) govori o izradi kruha od prosa. Usp. I. Ožanić Roguljić, 2019, 32.

¹⁹⁵ I. Ožanić Roguljić, 2019, 32.

svakodnevna.¹⁹⁶ O iskorištavanju žitarica na ilirskom prostoru govore i arheološki nalazi dva žrvnja za mljevenje žita na lokalitetu Brdo – Stine na Korčuli.¹⁹⁷

Poljoprivreda je, kako smatra Glicksman, bila najvažnija ekonomska aktivnost antičkog svijeta.¹⁹⁸ Pseudo Skimno potvrđuje da su se i Iliri bavili poljoprivredom kada opisuje narode Europe gdje piše: „Zatim se pruža Ilirija, prostrana zemlja, s mnoštvom naroda. Kažu da je stanovništvo Ilirije mnogobrojno. Jedan dio živi u unutrašnjosti zemlje, obrađujući zemlju, a drugi žive na obali Jadranskog mora.“¹⁹⁹ Z. Mirdita povezuje ovaj podatak i s drugom ps. Skimnovom viješću prema kojoj su Dardanci imali i po tisuću *douloi*, potčinjenog stanovništva o kojem će nešto više govora biti kasnije, te govori o razvijenosti poljoprivrede kod istih zbog velikog broja radne snage.²⁰⁰

Od mahunarki uzgajali su se grah, slanetak, leća, bob i grašak, a zastupljeni su u manjim količinama nego žitarice.²⁰¹ Uz ishranu ljudi mogu se povezati još i plodovi hrasta, smreke i tise.²⁰² Još je M. Filipović davne 1953. godine, u pomalo zaboravljenom radu „Žir u ishrani balkanskih naroda“ upozorio na važnost hrastova i bukova žira koji se u ishrani u Europi koristi još od neolita. Kruh načinjen od žira on naziva „glavno jelo balkanskih seljaka“. Naglašava da u ovim krajevima velik broj vrsta hrasta nosi ime po ukusu svoga žira (gorun, sladun, ljutik) što je za njega nepobitan dokaz da se koristio u prehrani. Plodovi hrasta mogu se mljeti u brašno,

¹⁹⁶ P. Garnsey, 1999, 121; B. Čović, 1987b, 513.

¹⁹⁷ I. Borzić, D. Radić, 2021, 153-154.

¹⁹⁸ K. Glicksman, 2010, 37.

¹⁹⁹ Ps. Scymn., *Perieg.*, 414-418. Preuzeto iz Z. Mirdita, 2015, 163. Vidjeti D. Džino, 2014, 50-60, i S. Čače, 2015.

²⁰⁰ Ps. Skymn., *Perieg.*, 414-418. Preuzeto iz Z. Mirdita, 2015, 163.

²⁰¹ J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, 1996, 205, 240-241; P. Gransey, 1999, 15; B. Čović, 1987b, 513.

Analiza brončanodobnog sloja u Grapčevoj špilji na Hvaru pokazuje prisutnost sjemenki mahunarki, na žalost bez preciznijeg određivanja vrste. K. Borojević et alii, 2008, 193.

Od Kolumele (*De Re Rustica*, 1, 140) saznajemo da su Rimljani od mahunarki najčešće uzgajali grah, grašak, proso, leću, sezam te ječam.

²⁰² J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, 1996, 205, 240-241.

jesti pečeni, kuhani ili pak sirovi. Žir je pogotovo bio važan stanovnicima planinskih predjela gdje poljoprivreda nije davala obilate rezultate te su ga koristili za ishranu životinja, ali i ljudi.²⁰³ Analiza slojeva tla u Grapčevoj špilji pokazuje prisutnost žira, vjerojatno hrasta crnike (*Quercus ilex*) u bakrenom i brončanom dobu.²⁰⁴ Herodot (*Hist.*, 1, 66) bilježi da su Arkadani na Peloponezu jeli žir, Plinije (*N. h.*, 16, 15) govori da je u njegovo vrijeme žir i dalje bogatstvo mnogih zajednica koje ga suše i od njega prve brašno pa kruh. Nadalje, Strabon (*Geog.*, 3, 3) govori da se na sjeveru Iberskog poluotoka uvelike konzumirao žir u ishrani.

Prema nekim tumačenjima imena nekih naroda bi mogla indicirati poljoprivrednu djelatnost, točnije, voćarstvo. Iako je etimologija sama po sebi nesiguran teren i ne valja se oslanjati samo na nju, svakako je zanimljivo vidjeti neke njezine rezultate. Etimologiju imena Dardanaca neki autori povezuju s albanskom rječju *dardhe* koja znači „kruška“ ili „uzgajivač krušaka“, „zemljoradnik“. Dakle, Dardanija bi bila zemlja uzgajivača krušaka ili zemlja u kojoj rastu kruške.²⁰⁵ Ako se tome pridoda da su susjedi Dardanaca bili Pirusti, etimologija čijeg imena vodi na latinsku riječ za krušku, *pirus*,²⁰⁶ dolazi se do teze da je taj širi prostor ime dobio po poljoprivrednoj djelatnosti kojom se bavio veći broj stanovnika, uzgojem voća, pretežno krušaka. Nadalje, Polibije (*Hist.*, 4, 66, 1), kada govori o sukobima Filipa V. i Dardanaca za 219. godinu piše: „Filip pak, kad ču da su se Dardanci predomislili, otpusti svoje Makedonce kućama na jesenju berbu voćaka, a sam krenu u Tesaliju i ostatak ljeta provede u Larisi.“²⁰⁷ Dakle, i na prostoru Filipove Makedonije, zemlje susjedne Ilirima, voćke su bile važan poljoprivredni proizvod.

²⁰³ M. S. Filipović, 1953, 17-28.

²⁰⁴ K. Borojević et alii, 2008, 293-295.

²⁰⁵ F. Papazoglu, 1969, 201-202; Z. Mirdita, 2015, 52-55.

²⁰⁶ Z. Mirdita, 2015, 52-55.

²⁰⁷ F. Papazoglu, 1969, 115.

Arheologija je po pitanju botaničkih ostataka dosta skromna, a palinološke analize rijetko se izvode. Na žalost, na ilirskom prostoru ovakvih analiza gotovo da i nema ili nisu poznate u vrijeme pisanja. Primjer gdje bi se dio rezultata mogao povezati s ilirima svakako je brončanodobni sloj unutar Grapčeve špilje na otoku Hvaru. Unutar njega pronađeni su ostaci sjemenki koji mogu upućivati na, kako autori smatraju, divlju smokvu (*Ficus carica*).²⁰⁸

Ipak, postoje analize s lokaliteta na istočnojadranskoj obali koji su svojim prirodno-geografskim i klimatskim uvjetima slični onima u ilirskom zaleđu te bi rezultati istraživanja mogli bi biti relevantni i za dio prostora koji su naseljavali Iliri. Jedan takav lokalitet je liburnska gradina Nadin smještena u Ravnim kotarima nedaleko od Zadra. Analiza tla i biljnih ostataka iz predrimskog perioda koju donose J. Chapman, R. Shiel i Š. Batović (Slika 1), pokazala je, između ostalih, ostatke sjemenki pšenice, ječma, prosa, grožđa, kupusa te mrkve. Također, uočeni su ostaci drvenog ugljena hrasta, masline, bora, jabuke, vrbe, smreke/tise, lijeske, jasena, šljive, vinove loze te božikovine.²⁰⁹ Iz ovih rezultata mogu se vidjeti neke od biljaka koje su stanovnici bližeg zaleđa jadranske obale uzgajali za ishranu, a svakako je zanimljivo uočiti, pored žitarica, biljke iz porodice kupusa i mrkve koje su zasigurno korištene u prehrani.²¹⁰ Također, ostaci ugljena jabuke i šljive govore o zastupljenosti voćarstva i daju na snazi ranije spomenutim riječima o kruškama i voćarstvu općenito.

²⁰⁸ K. Borojević et alii, 2008, 193, 195.

²⁰⁹ J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, 1996, 242. Vidjeti tablicu 28 u navedenom radu.

²¹⁰ Katon Stariji (*De Agricultura*, 156, 1.), kada govori o poljoprivredi, spominje kupus kao najbolje povrće.

Seeds	PRIA	Roman	Charcoals	PRIA	Roman
Spelt wheat	X	X	Oak	X	X
Six-row barley	X	X	Olive	X	X
Emmer	–	X	Elm	–	X
Millet	X	X	Pine/spruce	X	X
Grape	X	X	Apple type	X	X
Olive	–	X	Buckthorn	–	X
Legumes	–	X	cf. willow	X	X
Dock	X	X	Juniper/yew	X	X
Fat hen	X	X	Hazel	X	X
Cabbage family	X	X	Ash	X	X
Carrot family	–	X	Rose	–	X
Pink family	X	–	Plum sp.	X	X
Bedstraw	–	X	Ilex	X	–
			Grape	X	–

Slika 1. Analiza botaničkih ostataka s gradine u Nadinu. (Tablica 28 u J. Chapman, R. Shiel,

Š. Batović, 1996, 242.)

Smatra se da se zemlju obrađivalo uglavnom ručno uz pomoć raznog oruđa, no i da se ponegdje oralo jednostavnim plugovima koji su imali željezne lemeše i koje su vukle radne životinje.²¹¹ O korištenju volova kao životinja za vuču zaprege govore priče vezane uz mit o Kadmu prema kojima je on stigao u Budvu na zaprezi koju su vukli volovi.²¹² Žetva je, kako piše Matijašić, počinjala prije nego što bi plod sasvim dozreo jer se radilo ručno i proces je trajao određeno vrijeme. Ponekad se biljka rezala u razini zemlje kako bi se sušenje nastavilo prirodnim putem. Proces odvajanja zrna od pljeve i slame, tj. vršenje, obavljalo se na posebnim mjestima u blizini naselja. Odvajanje zrna od klasa radilo se pomoću drvenih ploča opterećenih kamenjem koje su vukli konji, magarci i druge životinje, a ovojnica se od zrna odvajala laganim drvenim lopatama (Varro, *Rust.*, 1, 52, 2).²¹³ Naravno, nisu se svugdje koristile životinje, nego se proces mogao odvijati i ručno pomoću cijepa/mlata. Ovakav običaj vršenja na gumnu

²¹¹ R. Matijašić, 1998, 349.

²¹² A. Kaljanac, 2010, 62; R. Katičić, 1977, 28-30.

²¹³ R. Matijašić, 1998, 349-350.

(guvnu) zadržao se u ruralnim područjima jugoistočne Europe i do kraja 20. stoljeća, a samo gumno kod starih Slavena imalo je i mitološki značaj.²¹⁴

Kakav i koliki je bio udio ženskog rada u ilirskoj ekonomiji teško je utvrditi. Antički pisci nisu zabilježili ništa vezao uz ilirske žene, no informacija koju Varon (*Rust.*, 2, 10, 8) iznosi o liburnskim ženama može se uzeti kao usporedba. Naime, on hvali liburnske žene koje bi se, kad ih uhvate trudovi usred posla, otišle poroditi i odmah nakon poroda vratile svome poslu. Ovo se može shvatiti kao pretjerana konstatacija, ali ona ukazuje na uključenost žena u privredu istočnojadranske obale u antici. Ako su ilirske zajednice bile pretežno stočarske, onda je dio zajednice često išao za stokom i nije mogao biti prisutan da bi obrađivao polja, ili ako su se bavili piratstvom, dobar dio vremena su provodili na moru ili daleko od kuće.²¹⁵ Znači li to da je taj posao zemljoradnje bio ženska briga? One jesu sudjelovale u radovima na zemlji, kao i ostatak zajednice, pogotovo kada je trebalo uložiti dosta posla, tj. u vrijeme sadnje i žetve. Žene su sudjelovale u poljoprivredi, hranjenju stoke i žetvi, a smatra se da su brinule o skladištenju, pripremanju i serviranju hrane.²¹⁶ P. Cabanes govori da antički izvori bilježe da su kod Epirana, južnih ilirskih susjeda, žene obrađivale polja, dakle opskrbljivale zajednicu žitaricama i voćem i povrćem, dok su muškarci bili pastiri. Ovdje je lako uočiti razliku između uključenosti žene u društvenom i gospodarskom životu grčkog svijeta i naroda/zajednica van njega, gdje žena izravno sudjeluje u svakodnevnim ekonomskim aktivnostima.²¹⁷

Postoje podatci koji govore da su se poljoprivredni i stočarski proizvodi davali kao danak nakon poraza u sukobu. Takav podatak donosi Polibije (*Hist.*, 32, 9, 4-5) i već je spomenut u ranijem poglavlju o stočarstvu, a koji govori da su Daorsi plaćali danak u žitu i stoci Delmatima. Može se pretpostaviti da su Daorsi spomenuto žito proizvodili, a ne kupovali

²¹⁴ N. Chausidis, 2007, 83-104; G. Holzer, 2003, 191-213.

²¹⁵ J. Wilkes, 1969, 187.

²¹⁶ P. Garnsey, 1999, 100-112.

²¹⁷ P. Cabanes, 2002, 22-23.

pa davali Delmatima. Livije navodi da su Daorsi, uz neke druge narode, nakon poraza Ilirskog kraljevstva trebali Rimljanima plaćati upola manji danak nego Genciju, ali nije jasno na koji način su Daorsi taj porez plaćali, u naturi ili novcu, jer su imali razvijenu novčanu privredu i kovali vlastiti novac.²¹⁸ J. Wilkes smatra da se bogatstvo Ilirskog kraljevstva baziralo na prikupljanju tributa od stanovništva od kojega je velika većina stanovala u ruralnim naseljima.²¹⁹ Ipak, teško je vjerovati da je onako veliki plijen (Liv., *A. U. c.*, 45, 43) koji su Rimljani zarobili bio sakupljen samo od tributa ruralnih zajednica.

Obrtnička proizvodnja ovisila je o sirovinama koje određeni prostor nudi, odnosno uglavnom o poljoprivrednim proizvodima koji su se uzgajali (amfore za vino i ulje). To znači da se i poljoprivreda u nekim dijelovima ipak razvila u smjeru izvoza, tj. sadilo se za tržište.²²⁰ Mlin i preša (tijesak) indikatori su proizvodnje maslinova ulja i vina, ali su i pokazatelj ulaganja u proizvodnju i jedini način da se otkrije proizvodnja istog. Ipak, ne treba zaboraviti da oni nisu potrebni da bi se proizvodile limitirane količine ulja i vina. Smatra se da dalmatinska obala nije bila tradicionalno područje uzgoja vinove loze i maslina prije rimskog razdoblja.²²¹ Također, često se zaboravlja da je dio obrtnika i trgovaca zapravo živio na selu, a dio ljudi koji su živjeli u urbanim sredinama bili su primarno obrađivači zemlje u blizini grada.²²²

6. Lov i ribolov

Lov se ne može smatrati samostalnim načinom privrede, nego samo dopunskom aktivnošću stočara i zemljoradnika, ili pak nekih bogatijih članova plemena/zajednice.

²¹⁸ Liv., *A. U. c.*, 45, 26, 13-15; I. Bojanovski, 1988, 95-96.

²¹⁹ J. Wilkes, 1969, 189.

²²⁰ D. J. Mattingly, J. Salmon, 2001, 9-10.

²²¹ K. Glicksman, 2007, 48.

²²² P. Millett, 2001, 28-29.

Primarno se jela uzgojena hrana i životinje, a sekundarno ulovljene životinje i sakupljene divlje biljke.²²³ Šume su bile rasprostranjenije nego danas i kao takve važan izvor divljači. Sakupljanje i lov sami po sebi nisu neobičan način privrede, pogotovo za transhumantne stočare i nomade koji prikupljaju hranu dok se kreću sa svojom stokom. Tu spada divlje voće (kao što su razne bobice, gljive, drijen, kruške) koje u kombinaciji s ulovljenim životinjama i njihovim mesom nude odličan izvor energije. Hrana iz divljine bila je važna u ishrani, pogotovo onih siromašnih.²²⁴ Od divljači najvažnije životinje za ishranu istočnojadranskog prostora bili su jeleni i srne, divlje svinje, ponegdje i medvjed, a pronađene su i kosti dabra i zeca.²²⁵ Pored navedenih krznaša smatra se da su hvatani još ris, kuna, lisica i vuk. Također, lovile su se i ptice, možda više zbog prestiža nego ishrane i to su uglavnom bile ždral, pelikan, golub i divlje patke.²²⁶

Naravno, lov je među aristokracijom imao drugačiju ulogu nego što je to bio slučaj lova običnih ljudi. On je za aristokraciju značio pokazivanje prestiža i vojne vještine, zahtijevao je trenirane konje i pse, a služio je i za međusobna natjecanja.²²⁷

U unutrašnjosti je mogućnost loše žetve uglavnom zbog klimatskih uvjeta bila veća nego u priobalju. Zbog toga je lov igrao važnu ulogu u preživljavanju zajednice. Kada god poljoprivreda i stočarstvo ne bi dali dovoljno hrane, pribjegavalo se lovu kao važnom faktoru preživljavanja.²²⁸

²²³ Ovome u prilog idu rezultati istraživanja životinjskih kostiju s gradine Rat na otoku Braču. J. Sanford Gaastra, E. Cristiani, V. Barbarić, 2014, 15.

²²⁴ P. Garnsey, 1999, 36-37.

²²⁵ J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, 1996, 203; B. Čović, 1987b, 515; M. Grgurić Srzentić, 2021, 118-119.

²²⁶ B. Čović, 1987b, 515.

²²⁷ J. S. Mullen, 2019, 134.

²²⁸ J. Wilkes, 1969, 180.

Ribarstvom se ljudi na istočnojadranskoj obali, prema arheološkim nalazima, bave još od srednjeg kamenog doba (mezolita).²²⁹ Ono nije bilo rašireno kao lov iz jednostavnog razloga: dostupnosti resursa. Većina ljudi bavila se stočarstvom i poljoprivredom, tehnologija lova nije dozvoljavala velike izlove, a i riba se brzo kvarila. Naravno, soljenje ribe produžilo bi joj životni vijek.²³⁰ Istraživanje antičkog ribarstva dodatno je otežano činjenicom da se razina mora u zadnjih 2000 godina podigla za oko 2 metra te su se tako brojni lokaliteti našli prekriveni morem.²³¹ U prilog iskorištavanju školjkaša poput ogrca, priljepaka, dagnji, kamenica i vretenača govore nalazi iz Vele Spile na otoku Korčuli,²³² a slični nalazi iz srednje Dalmacije, koji mogu biti indikativni i za ilirsko priobalje, potvrđuju iskorištavanje dagnji, kamenica i srčanki.²³³

Ribarstvo je u antičko doba bilo važnija privredna grana nego što se često pretpostavlja. Antički svijet uz obalu jeo je uglavnom kruh i ribu, uz dodatke maslinova ulja i vina. Riba se konzumirala svježa ili soljena, ukiseljena ili sušena, nerijetko u velikim količinama. Niže klase uz priobalje o njoj su bile ovisnije nego drugi.²³⁴ Prema rimskim izvorima postoje četiri načina lova ribe: štap s udicom i uzicom, mreža potegača, mreža za bacanje i zamka, odnosno vrša.²³⁵ Najviše se prakticirao priobalni ribolov štapom i udicom koja je mogla biti načinjena od različitih vrsta materijala (metal, drvo, kost) i bile su različitih veličina. Na štap je bila privezana uzica na čijem kraju su se nalazili uteg i udica. Štapove je gotovo nemoguće arheološki dokazati jer je biljni materijal od kojeg su izrađeni podložan propadanju. Slično vrijedi i za uzicu za koju se smatra da je bila načinjena od životinjske dlake. Za ribolov su bili korišteni i alati kao što su

²²⁹ D. Radić, 2005, 332-333; usp. D. Romanović, 2016, 4.

²³⁰ P. Garnsey, 1999, 16.

²³¹ D. Romanović, 2016, 7.

²³² D. Radić, 2005, 341-343. Vidjeti Tablicu 2 u istom radu na str. 343.

²³³ J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, 1996, 204.

²³⁴ M. Rostovtzeff, 1998, 1177.

²³⁵ D. Romanović, 2016, 20-21.

harpun i osti.²³⁶ Upotreba mreže omogućavala je hvatanje većeg broja riba odjednom. Na istočnom Jadranu nema sačuvanih ostataka ribarskih mreža, ali se o njima može govoriti na temelju nalaza koje se uz njih povezuje: kameni, keramički ili olovni utezi te igle za šivanje mreže. Smatra se da su bile izrađivane od biljnog materijala kao što su konoplja ili lan.²³⁷

Ovdje nije riječ samo o morskoj ribi, nego i o slatkovodnoj kojoj su bile bogate rijeke i jezera.²³⁸ Na ilirskom području uz Linhidsko (Ohridsko) jezero, ali i druga veća i manja jezera, nalazile su se zajednice koje su se, između ostaloga, bavile preradom, odnosno soljenjem i sušenjem ribe.²³⁹ Ribarsku aktivnost potvrđuju i arheološka istraživanja u Risnu gdje su u njegovoj predrimskoj fazi u nastambama pronađeni dijelovi kućnog mlina, igle od kosti i bronce za pletenje ribarskih mreža, keramički i olovni utezi za mreže, udice, riblje kosti te ostatci kućica volaka i kamenica.²⁴⁰

Ušće Neretve također donosi nešto nalaza koji govore o postojanju ribarske aktivnosti. Pronalazak igli za pletenje mreža te udica u antičkim slojevima Narone i nedalekom lokalitetu u Višićima pokazuje da je ribolov bio zastupljena privredna aktivnost. Iako su neki od nalaza iz rimskog perioda, može se smatrati da se ribarstvom na ovim prostorima bavilo i prije uspostave rimske vlasti. S obzirom na pronalazak ostataka morskih vrsta školjkaša i puževa (kamenica, volak) smatra se da se se izlov vršio na prostoru Neretvanskog kanala.²⁴¹ Indikativni nalazi za prostor Jadranskog mora mogu biti nalazi s nešto sjevernijeg lokaliteta u Zatonu kod Nina, koji je pripadao Liburnima. Uz razne vrste ribe pojavljuju se i ostaci povećeg broja izlovljavanih školjaka i puževa, npr. kunjke, kamenice, dagnje, priljepci, rumenke, petrova uha,

²³⁶ D. Romanović, 2016, 22-31; A. Škegro, 1999, 241.

²³⁷ D. Romanović, 2016, 38.

²³⁸ A. Škegro, 1999, 242, posebno ističe rijeku Neretvu.

²³⁹ I. Degmedžić, 1967, 57.

²⁴⁰ P. Dyczek, 2010, 45.

²⁴¹ M. Tomasović, 2016, 235-236.

ogrci te kvrgavi i bodljikavi volci. Smatra se da se većina ovih vrsta koristila za ishranu ili kao mamac u ribolovu, dok se od volka dobivala purpurna boja.²⁴²

Smatra se da se na Jadranu trgovalo živom, usoljenom ribom, ali i ribljim proizvodima.²⁴³ Shodno tome, uz ribarstvo se vežu ribogojilišta te spravljanje umaka na bazi ribe kao što su poznati rimski garum i muria. Na žalost, ribogojilišta i prostore za čuvanje svježih ribe je, pogotovo za predrimsko razdoblje, jako teško arheološki dokazati,²⁴⁴ a slična priča je i s mjestima za prerađivanje ribe i spravljanje garuma i murie.²⁴⁵ Način na koji dolazimo do spoznaja jesu antički pisci, no ni oni ne daju previše detalja.²⁴⁶ Garum, najpoznatiji riblji umak, dobivao se fermentacijom krvi i iznutrica skuše, tune te riba iz porodice srdeljki i ljuskavki,²⁴⁷ uz neizbježno dodavanje soli kako bi se, između ostalog, spriječilo truljenje.²⁴⁸ S. Grainger govori da muria nije sadržavala fermentirane utrobe, da je pravljena od tune i skuše ili miješanjem raznih vrsta ribe, ali i napominje kako nije uvijek moguće razlikovati o kojem se ribljem umaku radi.²⁴⁹ Također, zavisno od kvalitete proizvoda, sam umak nije nužno morao biti napravljen od ostataka usoljene ribe nego cijele, ali ako se radi o proizvodu za svakodnevnu upotrebu, vjerojatno je dobivan kao sekundarni proizvod soljene ribe.²⁵⁰

²⁴² D. Romanović, 2016, 69-71.

²⁴³ A. Škegro, 1999, 242.

²⁴⁴ Za primjere rimskih ribogojilišta v. A. Škegro, 1999, 242 i M. Parica, 2017, 88-89.

²⁴⁵ M. Grisonic, 2023, 181.

²⁴⁶ Plin. *Nat. Hist.*, 31, 94; Var. 12, 22, 4.

²⁴⁷ S. Grainger, 2014, 42.

J. Alcock, 2006, 85-86, govori o korištenju incuna, papalini pa čak i ježeva, kamenica i školjkaša.

D. Romanović, 2016, 74, piše da se garum dobivao soljenjem i fermentacijom mješavine ikre velikih riba i cijelih neočišćenih manjih riba, što svakako može biti jedan od načina spravljanja ribljeg umaka.

²⁴⁸ M. Grisonic, 2023, 22.

²⁴⁹ S. Grainger, 2014, 37-45; usp. J. Alcock, 2006, 86.

²⁵⁰ S. Grainger, 2014, 43; M. Grisonic, 2023, 22.

7. Trgovina

7.1. Grčki polisi i općenita trgovinska aktivnost antike

U ovom poglavlju neće biti klasične priče o grčkoj kolonizaciji jadranske obale jer je ta tema već dobro obrađena u literaturi i nije u fokusu ovoga rada.²⁵¹ U radu će se koristiti samo podatci potrebni za upotpunjavanje priče o ekonomskim aktivnostima, pogotovo jer se smatra da je kolonizacijska aktivnost usko vezana, pored političke situacije u metropoli, uz njezinu trgovačku aktivnost koja i dovodi do kontakta s autohtonim zajednicama. Ukratko će biti prikazano kako je dodir s naprednom civilizacijom utjecao na hijerarhizaciju društva u autohtonim zajednicama te kakav su utjecaj na ta društva imala luksuzna dobra.

Ako se za trenutak na stranu stavi to da su s trgovinom dolazili i kulturološki utjecaji, treba se zapitati je li trgovina uopće bila toliko značajna u „barbarskom“, antičkom svijetu koliko joj povjesničari posvećuju pažnje? Kakva joj je bila kvaliteta i kvantiteta? Transportna sredstva bila su primitivna i skupa, tržište nerazvijeno, bogatstvo su činile stoka i zemlja, a proizvođači uglavnom težili prema samodostatnosti. Ipak, tržište je bilo aktivno, moralo je biti jer kako bi onda gradovi preživljavali? Naravno, postojale su tradicionalne veze, administrativna trgovina, odnosi superiornosti i ovisnosti.²⁵² Kroz arhajski period u Grčkoj postojala je ideološka podjela između aristokracije i pomorskih trgovaca. Pomorska trgovina na duge rute nosila je brojne opasnosti i nije donosila ugled kao što su to činili zemljoposjed i broj zavisnih osoba nekog gospodara, ali to ne znači da aristokrati nisu bili financijeri nekih pomorskih trgovačkih poduhvata i da nisu konzumirali dovezenu luksuznu robu.²⁵³

²⁵¹ Za grčku kolonizaciju Jadrana v. R. Matijašić, 2009, 51-86; P. Cabanes, 2008, 155-185; S. Čače, B. Kuntić-Makvić, 2010, 63-72; M. Suić, 2003.

²⁵² Vidjeti P. Garnsey, 1999, 30-32.

²⁵³ C. M. Reed, 2004, 67-70.

Većina polisa u kontinentalnom dijelu Grčke u 4. st. mogu se okarakterizirati kao poljoprivredne zajednice koje se tek sekundarno bave trgovinom i proizvodnjom, i to uglavnom za vlastite potrebe. Naravno, ovo ovisi o ekonomskim resursima i njihovoj namjeni. Važno je imati na umu da grčki svijet nije, gledajući ekonomske aspekte, homogena cjelina te treba izbjegavati generalizacije. Kontinentalni i otočni polisi uglavnom su bili ovisni o drugim regijama i rijetko su bili ekonomski autarkični jer nisu imali sve preduvjete za razvoj (proizvodnja hrane, dostupnost sirovina, proizvodnja oruđa i oružja). S obzirom na to da su uglavnom, na ovaj ili onaj način, bili povezani s morem, tada glavnom prometnicom, imali su stalnu potrebu za materijalom za izgradnju brodova: metali, drvo, smola, katran, lan za jedra, konoplja za užad. Grčka je siromašna metalima, rano je došlo do deforestacije što znači da je veći dio teritorija ostao bez drva. Takva situacija značila je da se resursi za proizvodnju brodova moraju tražiti izvan granica grčkog prostora, odnosno moraju se pribaviti trgovinskom razmjenom, bilo s kolonijama, bilo s drugim zajednicama.²⁵⁴

Grčke kolonije često su prilagođavale svoju ekonomsku djelatnost potrebama naroda koji su ih okruživali.²⁵⁵ Metropole su uvezile žitarice, ribu i neke sirovine, a u kolonije su izvezile uglavnom vino i maslinovo ulje, o čemu govore i ostatci keramike za transport. Postupno se, kroz 6. i 5. st., u taj izvoz iz Grčke dodaju i obrtnički proizvodi poput fine keramike, oružja, oklopa, metalnih vaza.²⁵⁶ Kolonije su postupno prodirale do kupaca u svom zaleđu, a osnivanje velikog broja trgovišta na sredozemnoj obali dovelo je do direktnog kontakta s „barbarima“ i njihovim ekonomskim sustavima. Sukladno ovakvom povećanju potražnje, rasla je i obrtnička proizvodnja u Grčkoj.²⁵⁷

²⁵⁴ M. Rostovtzeff, 1998, 91.

²⁵⁵ M. Rostovtzeff, 1998, 90-91.

²⁵⁶ J. Wilkes, 2001, 125.

²⁵⁷ M. Rostovtzeff, 1998, 93, 119-120.

Međutim, dnevne potrebe antičkih ljudi nisu zahtijevale regularnu, odnosno stalnu razmjenu.²⁵⁸ To nije podcjenjivanje razine tržišne ili razmjenske ekonomske aktivnosti, nego rezultat pokušaja samodostatnosti. Naravno, ovdje valja isključiti velike gradove i grčke polise. Ono što se u antici smatra trgovinom zapravo se u nerazvijenim regijama, odnosno onima koje nisu pod utjecajem uznapredovalih kultura i njihovih dostignuća, može okarakterizirati kao razmjena (uglavnom netržišna) koja je uvjetovana društvenim odnosima koji imaju određeni reciprocitet između dvije strane koje razmjenjuju dobra.²⁵⁹

Sirovine iz „barbarskih“ krajeva mijenjale su se za ono što se smatra luksuznim proizvodima sredozemnog svijeta.²⁶⁰ Naravno, do toga nije došlo preko noći i trebalo je nešto vremena dok se oforme i stabiliziraju trgovački putevi, što je značilo komunikaciju s autohtonim zajednicama čiji se proizvodi nabavljaju, i onih kroz čiju zemlju prolazi trgovačka ruta. Stabilniji uvjeti i sigurniji trgovački putevi omogućavali su veći volumen trgovinske aktivnosti. Plovidba morskim i vodenim putevima bila je najisplativiji, ali i najsigurniji način za transport robe na velike udaljenosti.²⁶¹ Mjesta na kojima je dolazilo do kontakta dviju kultura i/ili zajednica, tj. mjesta razmjene dobara između njih, mogu upućivati i na središte političke i ekonomske moći lokalnih zajednica. Zbog prihoda od navedene razmjene ove zajednice dobivale su mogućnost kontrole šireg područja iz kojeg su crpile ekonomsku i političku moć.²⁶²

Udaljenost na kojoj se odvijaju trgovina i razmjena obrnuto je proporcionalna količini robe. To znači da je roba koja se razmjenjivala s udaljenim krajevima morala tamo postizati

²⁵⁸ J. K. Davies, 2005, 230.

²⁵⁹ J. K. Davies, 2005, 232-233.

Osnovna pravila ekonomske razmjene su: reciprocitet, redistribucija i razmjena. Detaljnije v. K. Polanyi, 1957 i B. W. Cunliffe, 1988, 4.

²⁶⁰ V. Bitrakova Grozdanova, 2012, 61: luksuzni proizvodi su zanatski proizvodi od fine keramike, dragih metala ili sličnih sirovina. Često su to plastični figuralni prikazi visoke umjetničke vrijednosti.

²⁶¹ R. Laurence, 2005, 125; D. Gibbins, 2001, 210.

²⁶² H. Potrebica, 2006, 54.

visoku vrijednost, tj. opravdati trud i rizik. Tradicionalno se smatra da su Grci izvozili umjetnički izrađene predmete od metala i keramike, vino i možda tkaninu, a uvozili od „barbara“ metale, životinjske proizvode, ali vjerojatno i robove za koje Diodor Sikulski govori da su se od barbara mogli kupiti za vrč vina.²⁶³ Na ovaj se način opskrbljivala aristokracija u zaleđu Sredozemnog mora o kojoj će biti nešto govora kasnije u tekstu.²⁶⁴

Bez hijerarhiziranog društva gotovo je nemoguće zamisliti cjelokupni proces proizvodnje, akumulacije i trgovine/razmjene. Upravo su lokalne elite organizirale i provodile raspodjelu dobara u društvenim strukturama.²⁶⁵ Razmjena prestižnih dobara veže se uglavnom uz ratničku aristokraciju koja vlada pojedinim zajednicama. Na tu razmjenu darova (prestižna dobra simboličkog značenja) ne treba se gledati samo kao na oblik trgovine, nego prvenstveno kao na način političkog utjecaja, odnosno stvaranja povjerenja, ugovaranje obveza među zajednicama i osiguranja klasične trgovačke aktivnosti. Razina organizacije neke zajednice dosta je utjecala na trgovinu/razmjenu jer se tako kontrola nad prostorom pretvorila u kontrolu trgovine koja onda dovodi do akumulacije dobara, što znači i moći. Smatra se da su upravo prestižni darovi imali veliku važnost za uspostavljanje trgovačkih mreža između različitih zajednica.²⁶⁶

Koncentracija uvezenih luksuznih dobara u blizini fortificiranih naselja na obalama Mediterana i u njegovu zaleđu te njihova veza s pokopima 6. i 5. st., govori o izrastanju aristokracije koja je bila dovoljno snažna da kontrolira uvoz mediteranskih luksuznih dobara i da ih zadrži u svom vlasništvu. Taj poglavar dalje bi razdjeljivao dobra prema različitim kriterijima, bilo po zaslugama, bilo po rodbinskoj povezanosti. Njegov odnos s podređenima artikulira se kroz darove. Ovakva vrsta ekonomije zahtijeva da poglavar bude dovoljno jak da

²⁶³ Diod. Sic., *Bibl. Hist.*, 5, 26.

²⁶⁴ H. Potrebica, 2006, 55.

²⁶⁵ N. Majnarić-Pandžić, 2006, 86.

²⁶⁶ B. W. Cunliffe, 1988, 4-5; H. Potrebica, 2006, 56-60; M. Dimitrijević, 2018, 13-14.

akumulira, kroz razmjenu darova, robu za izvoz (sirovine i robove).²⁶⁷ Smatra se da se ekonomija plemenskih zajednica temeljila na izvlačenju viškova proizvodnje od podređene seljačke populacije i koncentracije tih istih viškova u centre moći za budući izvoz. Zauzvrat, niži društveni slojevi dobivali su manufakturna dobra koja su proizvedena pod autoritetom glavnog poglavara ili uvezena s drugih područja. Bilo je u interesu svih strana da se održi ovakav red, odnosno ovako balansirana ekonomija.²⁶⁸

Naravno, u susretima Grka i domicilnog stanovništva bilo je i sukoba, pogotovo kada bi se kolonije širile na kopno i iskorištavale zemlju koja je pripadala nekoj domaćoj zajednici. Samo osnivanje kolonije bio je određeni šok za lokalno stanovništvo jer je kolonija iskorištavala plodnu zemlju u svome zaleđu kako bi se prehranila (autarkičnost). Ti plodni teritoriji služili su ilirskim transhumantnim stočarima (npr. obale rijeke Vojse) kao ispaša tijekom zime, zajednicama za poljoprivredu, ali i kao cestovni pravci. Na ovo se nadovezuje i postojanje ranije spomenute trgovine robljem koja je imala direktan utjecaj na autohtonu populaciju.²⁶⁹ Dakako, sve navedeno dovelo je do kulturnih promjena i preslagivanja u ilirskom društvu, o čemu će dalje u radu biti govora.

7.2. Trgovina/razmjena i prometni pravci na ilirskom prostoru

Smatra se da su kontakti Egejskog i Jadranskog mora postojali i prije osnivanja grčkih kolonija. Uz te najstarije trgovačke veze može se vezati legenda o Kadmu i Harmoniji. Na putu koji mitološki junak Kadmo prevaljuje, on osniva gradove koji se protežu od Jadrana do Ohridskog jezera (Risan, Budva, Lihnid). Iza mita kriju se stvarni prapovijesni trgovački putevi koji vode od Ohridskog jezera prema Draču, cijeli prostor povezan je važnom komunikacijom,

²⁶⁷ B. W. Cunliffe, 1988, 31-32.

²⁶⁸ B. W. Cunliffe, 1988, 33-35.

²⁶⁹ M. Galaty, 2002, 119; on ondje smatra da je trgovina robljem depopularizirala zaleđe, no za to nema dokaza.

rijekom Drim, a o njihovoj važnosti za taj kraj svjedoči i činjenica da se s njima poklapa i kasnija poznata rimska cesta *Via Egnatia*.²⁷⁰

Novac, iako instrument u trgovinskoj razmjeni, ne može se nužno direktno povezivati s učestalošću i smjerovima trgovine.²⁷¹ Isto tako, keramika, iako je važna za otkrivanje trgovačkih veza i pravaca, ne može uvijek biti direktan dokaz trgovačkih veza, već samo indikator trgovačke aktivnosti. Importirana keramika nekad je rezultat oportunističke trgovine uzduž trgovačke rute, otkupljena na nekom emporiju ili slično, više nego direktna poveznica dviju lokacija. Također, iako indicira trgovinu i ukazuje na neke uzorke, iz nje se ne može doznati o vrsti dobara koja su se prevozila u njoj ili uz nju, kao na primjer vrste žitarica.²⁷² Pri upotrebi keramike za utvrđivanje trgovačkih pravaca valja imati na umu mogućnost imitacije pa je tako moguće je da su se grčko-italske i Lamboglia 2 amfore imitirale u dalmatinskim radionicama.²⁷³

Grčki kolonisti stupili su u trgovačke odnose s Ilirima dopirući duboko u zaleđe. Na principu razmjene davali su tkaninu, keramiku, luksuzne predmete i oružje, a uzimali stoku i stočarske proizvode, slanu ribu, žitarice, sezonske biljke, drvo, bakar i robove.²⁷⁴ Novac dolazi u opticaj tek u drugoj polovici 4. stoljeća. Vremenom, Iliri se polako počinju miješati sa stanovnicima grčkih kolonija, a kasnije zauzimati i neke funkcije unutar grada, što je vidljivo po pojavi ilirskih imena na novcu, ali i nadgrobnim spomenicima, Apolonije i Dirahija.²⁷⁵ Različita društveno ekonomska situacija Apolonije i Dirahija dovela je do toga da je udio ilirskog stanovništva dosta izraženiji u Dirahiju, na što aludira i Aristotel koji govori o Apoloniji kao primjeru aristokratskog grada kojime upravljaju malobrojni potomci doseljenika, a ne treba

²⁷⁰ N. Proeva, 1991, 193; M. Blečić, 2007, 87; R. Katičić, 1977, 56-57.

²⁷¹ C. Howgego, 1994, 7-8.

²⁷² K. Glicksman, 2005, 192.

²⁷³ N. Cambi, 1991, 55-65; J. Mardešić, T. Šalov, 2000; K. Glicksman, 2005, 197.

²⁷⁴ A. Lindhagen, 2010, 229; J. Wilkes, 2001, 140; M. Katić, 2002, 424-426.

²⁷⁵ P. R. Pifti, 1986, 27-28.

smetnuti s uma da je jedno vrijeme bila i dio Epirskog kraljevstva. S druge strane, Dirahij, zbog dobre luke i velike trgovačke povezanosti s ilirskim zaleđem, ima miješano stanovništvo čemu je na ruku išao i možebitni položaj unutar teritorija kojim su vladali ilirski kraljevi. Ovome u prilog ide i onomastika s nekropola ovih gradova gdje se na dirahijskoj nekropoli pronalazi veliki broj ilirskih imena, dok su u Apoloniji imena uglavnom grčka.²⁷⁶

S obzirom na spomenute kontakte kolonije su postale žarišne točke odakle su helenistički utjecaji dopirali do ilirske populacije u zaleđu.²⁷⁷ Keramika pronađena na arheološkim lokalitetima u zaleđu Dirahija uglavnom odgovara keramici pronađenoj i tijekom arheoloških istraživanja unutar samog grada, što indicira da je urbani centar bio i centar za distribuciju. Naravno, treba računati i na lokalnu proizvodnju u kolonijama i naseljima u zaleđu gdje postoji mogućnost da se proizvodila crna polirana keramika.²⁷⁸

Trgovačka i kulturna razmjena ilirskih krajeva i istočnog Sredozemlja započela je, zbog prirodno-geografskog položaja, vrlo rano. Tome u prilog govori i pronalazak zlatnog i srebrnog nakita te oružja u grobnom humku Mala gruda nedaleko od Tivta, koji se datira oko 2000. g. pr. n. e.²⁷⁹ Tamošnje lokalno stanovništvo, barem ono na jadranskim obalama, od tada je pod stalnim utjecajem grčkog, a kasnije i rimskog svijeta. Prodor tog utjecaja u unutrašnjost istočnog Jadrana išao je preko raznih točaka na Jadranu, kao na primjer: neretvansko-ibarskom magistralom, preko Bijelog Drima, s juga vardarsko-moravskim putem, a sa sjevera je stizao preko Dunava.²⁸⁰ Na ušćima rijeka (Bojana, Drim, Neretva) pojavljuju se trgovišta preko kojih su grčki proizvodi distribuirani u zaleđe, uglavnom trgovačkim putevima koji vode uz te rijeke

²⁷⁶ Arist. *Pol.*, 4, 5, 5 1290b; S. Paškvan, 2005, 14-15; P. Cabanes, 2008, 170-173; P. Cabanes, 2002, 30-31, 119-120.

²⁷⁷ Vidjeti B. Forsén et alii, 2015, 303.

²⁷⁸ B. Forsén et alii, 2015, 312.

²⁷⁹ Š. Batović, 2003, 191-205; M. Zaninović, 2003, 240-241; B. Čović, 1987c, 575-577; Š. Batović, 1983, 366. Također, o tumulima na prostoru Crne Gore v. A. Kaljanac, 2010, 68-70; M. Lazić, 1989; I. Vranić, 2014, 37.

²⁸⁰ Z. Mirdita, 2015, 293, 308, 425; A. Škegro, 1991, 59.

prema prostoru bogatom stočarskom kulturom i proizvodima.²⁸¹ Taj vanjski utjecaj rezultirao je stvaranjem kulturnih stilova koji su, naravno uz prisutnost autohtonog stvaralaštva i samostalnog razvoja, oblikovali društveno-ekonomske strukture autohtonog etničkog elementa. Ovo je vidljivo iz velikih nekropola koje pripadaju autohtonoj aristokraciji te pronađenih ostava iz kojih se vidi da je da domaća aristokracija uživala u grčkim umjetničkim proizvodima, bilo uvezenima, bilo lokalnoj imitaciji.²⁸²

Veza priobalnih područja s unutrašnjošću odvijala se, osim toga, i kopnenim putevima koji su se najčešće protezali uz riječne tokove. Jedan takav, dijelom riječni, dijelom kopneni put s velikom važnošću, bio je onaj već spomenuti koji vodi dolinom Neretve i grana se na njezinim pritokama (Neretvica, Fojnica), a koji je povezivao unutrašnjost s primorskim krajevima, i to ne samo Jadranom, nego u širem smislu i ostatkom Mediterana.²⁸³ Mediteran je tom komunikacijom najkasnije od neolita bio povezan sa srednjom Bosnom i Panonijom.²⁸⁴ Fragmenti mikenske keramike, nedaleko od Sarajeva na lokalitetu Debelo Brdo, pokazuju da su centralni dijelovi Bosne imali trgovačke kontakte s grčkim svijetom još u mikensko doba.²⁸⁵

Preko obalnih gradova u unutrašnjost je stizala i italska roba, a tu su posebno važne prometnice uzduž rijeka Morače, Zete, Pive i Tare koje su vodile u zaleđe današnje Crne Gore i istočnog dijela Hercegovine te doline Bojane i Drima kuda su išle rute do današnjeg Kosova i zapadnog dijela Makedonije (Dardanija).²⁸⁶ Dardanski prostor povezan je, dakle, s Jadranskim morem dolinom Bijelog Drima, zatim Egejskim morem preko rijeke Lepenac koja je pritoka

²⁸¹ Z. Brusić, 1970, 556.

²⁸² Z. Mirdita, 2015, 425-426; F. Papazoglu, 1969, 205; J. Wilkes, 2001, 59-60.

²⁸³ Z. Brusić, 1970, 521-522.

²⁸⁴ I. Bojanovski, 1977, 139-140.

²⁸⁵ I. Bojanovski, 1977, 140. Usp. A. Šaćić, 2012, 98 i T. Križanović, 2015, 58-59.

²⁸⁶ D.-M. Garašanin, 1967, 117-123; Š. Batović, 1988a, 66-70; Š. Batović, 1988b, 92-100; Š. Batović, 2003, 205-206.

Vardara, dok su rijeke Ibar i Binačka Morava dio crnomorskog slijeva.²⁸⁷ Do Ohridskog jezera i Lihnida roba je stizala putem koji je presijecao planinu Kandaviju (dan. Mali i Polisit u Albaniji).²⁸⁸ Grčki uvoz ranije navedenim prometnicama može se pratiti do lokaliteta u dubljem zaleđu Jadrana kao što su: Atenica, Glasinac, Novi Pazar, Trebenište, Borova i sl., a nalazi se uglavnom sastoje od keramike, stakla, metalnih posuda, zlatnog i srebrnog nakita te oružja.²⁸⁹ Brončane vaze na ilirskom teritoriju iz arhajskog i klasičnog razdoblja smatraju se razmjenskim ili statusnim darovima, a sličnost nalaza na udaljenim lokalitetima kao što su Borova (6. – 5. st. pr. n. e.) u jugoistočnoj Albaniji i Trebenište, može govoriti o preferenciji uvoznih proizvoda jadranskog zaleđa i/ili istim proizvodnim centrima za izvoz na ovaj teritorij.²⁹⁰

Nakon uvoza robe dolazi do njezine redistribucije. Na primjer, neki od važnijih centara za redistribuciju importirane robe, uglavnom amfora s, pretpostavlja se, vinom i maslinovim uljem te fine keramike bili su: Ošanići, Risan, Lješ, Byllis, Dimale (pored Krotine, Albanija), Berat. Redistribucija je uključivala nadmetanje različitih društveno-ekonomskih grupa koje su bile povezane s centrima redistribucije.²⁹¹ Pored uvoza i redistribucije javljaju se i lokalne imitacije importiranog materijala, a to uključuje i novac kojim se neke zajednice počinju služiti u razmjeni, a o čemu će se nešto reći dalje u tekstu.

Emporiji na obalama mora ili rijeka omogućili su trgovačku interakciju Grka i Italika s autohtonim elementom i često su bili mjesto gdje se grčko vino namijenjeno za unutrašnjost pretakalo u kože ili možda bačve. Postoji mogućnost da se za ovu trgovinu koristilo drugorazredno vino. Amfore su se ponekad vraćale na ponovno punjenje, pogotovo kada su u

²⁸⁷ Z. Rama, 2020, 113.

²⁸⁸ V. Bitrakova Grozdanova, 2012, 61. Za geografsku identifikaciju te planine vidjeti <https://topostext.org/place/411203LCan>

²⁸⁹ J. Wilkes, 2001, 117-119; P. Cabanes, 2002, 29-30; S. Veseli, 2020, 53-58; V. Bitrakova Grozdanova, 2012, 61-66.

²⁹⁰ S. Veseli, 2020, 53-58.

²⁹¹ M. Dimitrijević, 2018, 13-14.

pitanju nekvalitetna vina, ali često i bacane nakon pretakanja jer je lakše bilo prevoziti vino rijekama i kopnom u kožama.²⁹²

O trgovini/razmjeni moguće je govoriti uglavnom na temelju arheoloških nalaza. Oni ukazuju na to da je na ilirskom području u drugoj polovici 6. st. uvoz predmeta iz Grčke bio izrazito razvijen te se smatra da su neke grčke radionice bile specijalizirane za izvoz robe (grčko-ilirske kacige, omega ukosnice i sl.) na ova područja. Iako nije poznato kako se i na koji način ova trgovina odvijala, vrlo vjerojatno su grčki trgovci dovozili svoje proizvode do emporija i tamo ih trampom mijenjali za domorodačku robu koja je njima potrebna, razne namirnice, sirovine, ali i roblje.²⁹³ Vremenom, došlo je do toga da se s trampe prešlo na robno-novčanu razmjenu.²⁹⁴ Među ekonomski jačim i naprednijim grupama Ilira postojala je potražnja za finom grčkom robom, ponajviše finom keramikom i ratnom opremom.²⁹⁵ U 4. st. pr. n. e. uvoz keramike iz grčkih gradova s Apeninskog poluotoka zamire, a nalazi keramike na prostoru ilirske unutrašnjosti vežu se uz dirahijske radionice koje, kako piše Milivojević, gotovo da imaju monopol na proizvodnju nekih keramičkih posuda.²⁹⁶

Pomoću nalaza na lokalitetima kao što su Momišići i Gostilj, oba nedaleko od Podgorice, može se govoriti o materijalnoj kulturi i etničkim odnosima ovog prostora u vrijeme kada Iliri dolaze na povijesnu pozornicu. Mješavina stranog uvezenog materijala, lokalne produkcije te lokalne produkcije inspirirane stranim utjecajima daje priliku za razotkrivanje trgovačko-ekonomskih odnosa domicilnog stanovništva i stranih proizvodnih centara.²⁹⁷ Nalazi upućuju na to da je u razdoblju 3. i 2. st. pr. n. e. postojala ekonomska povezanost šireg dijela južnog crnogorskog primorja, Skadarskog jezera i porječja Zete s grčkim svijetom. Strani

²⁹² D. Gibbins, 2001, 214-215.

²⁹³ M. Katić, 2002, 423-424.

²⁹⁴ F. Papazoglu, 1969, 353.

²⁹⁵ Đ. Basler, 1956, 91.

²⁹⁶ F. Milivojević, 2010, 190.

²⁹⁷ J. Wilkes, 2001, 120-121.

materijal iz Momišića povezuje se s korintskim importom 3. i 2. st., a Dirahijem kao mogućim proizvođačem ili posrednim centrom. Ovi lokaliteti potječu iz vremena ardijske ilirske države što znači da su vezani za njihovu ekonomsku aktivnost koju arheologija polako, ali sigurno otkriva.²⁹⁸

Kada Rim u 3. st. pr. n. e. izbija na zapadnu obalu Jadranskog mora te se tamo učvršćuje, dolazi do jačanja i intenziviranja trgovačkih aktivnosti s istočnom obalom. Smatra se da je taj proces nesmetano tekao sve dok ga nije ugrozila ilirska ekspanzivna politika koja se prelomila u liku i djelu kraljice Teute te izazvala rimsku vojnu reakciju. Nakon Teutina poraza ekonomska situacija na istočnoj obali djelomično se mijenja. Rimski i italski poduzetnici usmjeravaju se na prostore koji su došli pod rimsku kontrolu te su, skupa s doseljenicima, iskorištavali konstantno ratovanje protiv Ilira i Makedonije kako bi se probili na nova tržišta i uvećali svoju dobit.²⁹⁹

Literarni izvori daju samo poneku crticu o izvozu s istočnojadranske obale, a i takve informacije mogu biti samo indikacije trgovačke aktivnosti, dok je, s druge strane, arheološki materijal jasan dokaz te aktivnosti.³⁰⁰ Materijal koji se izvezio mnogo je teže odrediti nego onaj koji je uvožen. Arheološka istraživanja teško otkrivaju što se proizvodilo i izvezilo jer prirodna bogatstva poput drveta, soli i metala teško su arheološki uočljiva ili im se ne može odrediti mjesto nastanka.³⁰¹

Drvo kao sirovina može se naći na gotovo svim ilirskim područjima, osim na krasu uz Jadransko more gdje prevladava makija. Na višim planinskim razinama šume su uglavnom bjelogorične, a ponegdje u vapnenačkom krasu nailazi se na šume bukve, hrasta ili sjevernije i graba. Na unutrašnjim planinama, npr. na prostoru današnje Bosne, koji nije dio teritorija Ilira,

²⁹⁸ O. Velimirović-Žižić, 1966, 196-207.

²⁹⁹ F. Milivojević, 2010, 201.

³⁰⁰ O trgovini ovog prostora u rimsko carsko doba v. J. Wilkes, 1969, 407-415; M. Zaninović, 1977; A. Škegro, 1999, 275-302; M. Jurišić, 2000; R. Zotović, 2002, 64-67.

³⁰¹ K. Glicksman, 2005, 209.

ali se preko ilirskog teritorija trgovalo s ovim predjelima, prevladavaju hrast i grab, a ponegdje, uz rijeke, šume vrbe i jablana.³⁰² Dakle, dostupnog prirodnog resursa je bilo, ali što se s njime točno radilo, ostaje nepoznato.

Možda bi se lokacije izvoza mogle povezati s lokacijama uvoznog materijala, odnosno realno je pretpostaviti da su strani trgovci koji su dovozili robu i prodavali ju ili mijenjali, u povratku odvozili lokalnu robu. Prema tome, luke u kojima bi završavala roba s ilirskog prostora svakako bi bile grčke kolonije na Apeninskom poluotoku i jadranskoj obali te grčke metropole, a nešto kasnije, dolaskom Rimljana, tu valja dodati i rimska tržišta na Apeninskom poluotoku. Trgovci koji su dovozili robu na ove prostore, uglavnom onu koja se lako prodaje kao što su keramički proizvodi i vino, morali su imati profita na povratnom putovanju, odnosno kupiti jeftino robu koju mogu skupo prodati i tako opravdati uloženi rizik, a i dobro zaraditi. Na žalost, nema nekih direktnih dokaza koji bi potvrdili krajnje stanice izvezene robe.³⁰³ Iz literarnih izvora se saznaje da su se s istočnojadranske obale zasigurno izvezile određene količine sira i drugih stočarskih proizvoda kao što je vuna,³⁰⁴ a postoji mogućnost izvoza ribe i raznih ribljih proizvoda.³⁰⁵

Također, već je spomenuto da je i drvo bilo jedan od izvoznih proizvoda i arheološki ga je gotovo nemoguće dokazati. Možda bi jedan od dokaza mogao biti nadgrobni natpis iz Salone (CIL 3, 12924) koji je postavio *negotians materiarius*, odnosno trgovac drvetom. Pretpostavlja se da bi ovaj trgovac, zbog spomenutog bogatstva ovih područja drvetom, trebao biti izvoznik, a ne uvoznik. No, ako je tako, i dalje ostaje nejasno je li on radio na uvozu drveta iz zaleđa u Salonu ili se bavio izvozom iz provincije, kao i koja vrsta drveta je bila najtraženija, tko ga je

³⁰² J. Wikles, 2001, 38-39.

³⁰³ K. Glicksman, 2005, 209.

³⁰⁴ Plin., *N. h.*, 8, 191; 11, 240. Izvoz sira iz rimske provincije Dalmacije spominje djelo iz 4. st. *Expos. tot. mund. et gent.*, 53, 7. Vidjeti: J. Wilkes, 1969, 179; J. Wilkes, 1992, 222; K. Glicksman, 2005, 210, 214-216; K. Glicksman, 2010, 40.

³⁰⁵ R. I. Curtis, 1991, 14; K. Glicksman, 2005, 210.

kupovao i u kojim količinama.³⁰⁶ Valja pretpostaviti da je takvih trgovaca bilo u grčkim i rimskim kolonijama, ali i emporijima, i prije uspostave rimske vlasti.

Nadalje, smatra se da se s ilirskih prostora izvezio i tekstilni materijal, a o tome nešto govore i niže navedeni literarni izvori. Naravno, i ovdje je teško govoriti o količini i načinu proizvodnje, ali je vjerojatno da se uglavnom se radilo o vuni. Tako Plinije (*N. h.*, 8, 191) govori o istarskoj i liburnskoj vuni kao vuni loše kvalitete.³⁰⁷ Iako Histri i Liburni nisu Iliri, geografske karakteristike te fauna i flora prostora koji naseljavaju, odgovaraju onima u ilirskom primorju, valja pretpostaviti proizvodnju i izvoz istih ili sličnih proizvoda na oba područja. Loša kvaliteta vune može značiti da je korištena uglavnom za lokalnu upotrebu i rijetko se izvozila, iako se onda valja zapitati zašto bi Plinije uopće spomenuo tako nebitan proizvod. Možda se radilo o proizvodima lošije kvalitete koji su proizvedeni u velikim količinama te tako jeftini bili dostupni na tržištu.³⁰⁸ Istraživanja životinjskih kostiju s gradine Rat na otoku Braču ukazuju na to da u željezno doba dolazi do promjene u uzgoju ovaca koje se u tome periodu počinju uzgajati prvenstveno zbog dobivanja vune.³⁰⁹

Pretpostavlja se da se unutarnja trgovina i prijevoz tekućeg i rastresitog tereta (ulje, vino, žitarice) na ilirskim prostorima nisu odvijali u amforama, pogotovo ako se prevozilo kopnenim putem. Razlog tome je što su one teške i neprimjerene za transport kopnom gdje bolje odgovaraju kože i bačve čiji su arheološki ostaci uglavnom neuhvatljivi. Distribucija amfora u predrimsko doba ukazivala bi na uvezene proizvode a ne lokalnu trgovinu, dok nakon uspostave rimske vlasti valja imati na umu i lokalnu proizvodnju.³¹⁰

³⁰⁶ K. Glicksman, 2005, 212.

³⁰⁷ Analiza životinjskih kostiju na liburnskoj gradini Vrčevo ukazuje na to da su ovce uzgajane uglavnom radi vune, a pronalasci koštanih igala i keramičkih prstenova upućuju na njezinu preradu. M. Grgurić Srzentić, 2021, 122.

³⁰⁸ K. Glicksman, 2005, 214.

³⁰⁹ J. Sanford Gaastra, E. Cristiani, V. Barbarić, 2014, 21.

³¹⁰ B. W. Cunliffe, 1988, 83; K. Glicksman, 2005, 211, 221.

Kao što je već više puta istaknuto, transport vodenim komunikacijama bio je isplativiji i lakši nego onaj kopnom. Pogonska snaga brodova, osim veslačkog napora, mogao je biti i vjetar, ali upotreba jedra ograničavala je manevarske sposobnosti brodom. U početku vjetar se mogao koristiti samo onda kada puše u smjeru u kojem se želi ploviti, a primitivna jedra nisu imala mogućnosti korištenja bočnog vjetra, što se onda kasnije u antici riješilo.³¹¹ Tamo gdje nije bilo vodenih puteva, bio je potreban veći utrošak energije i vremena. Jedan od osnovnih problema šireg istočnojadranskog prostora topografska je različitost obale i unutrašnjosti jer su to dva prostora različitih klima odvojenih planinskim masivima kako to piše i sam Strabon (*Geog.*, 7, 7, 5). Za komunikaciju, a to znači i trgovinu, nužni su bili prometni pravci.³¹² Predrimске prometnice na istočnojadranskoj obali teže je odrediti nego one koje su gradili Rimljani jer za ove potonje postoje natpisi i miljokazi koji uvelike pomažu u dataciji i određivanju smjera. No, veliki broj tih rimskih cesta nastao je na već postojećim predrimskim komunikacijama koje su bile rudimentarnijeg oblika.³¹³

Prometni pravci općenito bili su važan ekonomski i kulturološki faktor. Preko njih je, osim trgovačke aktivnosti koja je poticala ekonomiju, prodirao i kulturološki utjecaj. To su uglavnom bile razgranate zvjezdaste mreže koje su usmjeravale trgovinu, ali i ideje, odnosno kulturne tekovine. Dobar primjer ovome je prometni pravac Naron – Sarajevsko polje koji je prolazio prostorom istočne Hercegovine te je pružao mogućnost da se okolni planinski krajevi povežu s važnim prometnim pravcem. Šire područje Crne Gore, zapadne Srbije i istočne Bosne te ostalo područje zapadno od Neretve priključivalo se na ovu komunikaciju koja je tako postala

³¹¹ Z. Brusić, 1970, 555.

³¹² K. Glicksman, 2005, 216.

³¹³ Usp. M. Zaninović, 1967, 24-26, koji se bavi delmatskim prostorom koji je zemljopisnim karakteristikama podudaran ilirskom prostoru te su načini rješavanja prometnica zacijelo bili isti ili vrlo slični na oba prostora.

„prometna arterija“ ovog prostora.³¹⁴ S ove prometnice moglo se kod Tasovčića uputiti prema Saloni ili Draču.³¹⁵

Kao što je rečeno, smatra se da su osnova za rimske ceste bile uglavnom stare ilirske prometnice. Te prometnice bile su dobrim dijelom stočarski putevi i staze kojima se odvijala komunikacija obale i unutrašnjosti. Naravno, najveći razlog toga da se rimski i predrimski putevi poklapaju je taj što su i jedni i drugi išli najpovoljnijim i što kraćim trasama; trasu ceste nerijetko su diktirale geografske prilike ovoga kraja, odnosno planinski lanci.³¹⁶ Kada je riječ o povezanosti crnogorskog priobalja s unutrašnjošću, osnovne poveznice su doline rijeka Morače i Zete preko kojih je primorje povezano s dolinama Lima, Tare, Pive i Četotine (Čehotine) koje dalje povezuju ovaj prostor s Podrinjem, a još dalje s Pomoravljem i drugim pravcima centralnog Balkana.³¹⁷

Grčko-ilirski grad Rizon (Ρίζων, lat. *Risinium*, dan. Risan) služio je kao točka za distribuciju robe koja dođe morskim putem u zaleđe. Preko njega su grčki trgovci uspijevali plasirati svoju robu duboko u planinsku unutrašnjost naseljenu pretežno stočarskim stanovništvom, što potvrđuju tamošnji nalazi importirane grčke keramike. Naravno, veća i važnija naselja u zaleđu razvila su se na trgovačkim putevima, kao što je primjer naselja na lokalitetu Bara Grahovska u zaleđu Risna koji se nalazio na prapovijesnom putu Risan – Grahovo (Grahovsko polje) te na kasnijem rimskom putu *Risinium – Salthua*.³¹⁸ Da su predrimske prometnice uglavnom bile osnova za rimske ceste, pokazuje i rimska cesta Salona – Argentaria koja je samo tehnički dorađena predrimska komunikacija uzduž koje se nalazi veliki broj delmatskih *oppida*, što je i jedan od indikatora kontinuiteta.³¹⁹

³¹⁴ I. Bojanovski, 1978, 66-67, 108.

³¹⁵ I. Bojanovski, 1978, 108-111. Usp. I. Bojanovski, 1977, 123-124.

³¹⁶ I. Bojanovski, 1974, 26-28; E. Pašalić, 1975, 142-145; I. Bojanovski, 1978, 62.

³¹⁷ M. Lazić, 1989, 24-26.

³¹⁸ M. Parović-Pešikan, 1980, 29-32. Usp. I. Bojanovski, 1978, 57-61.

³¹⁹ E. Pašalić, 1960, 79; M. Zaninović, 1967, 34 i dalje; I. Bojanovski, 1974, 165, 188,

Iako su u prapovijesti ljudi poznavali kola i zaprege, ne treba misliti da su se trgovina i transport mahom odvijala njima. Naravno, u određenoj mjeri jest, ali vjerojatno samo na lokalnim razinama u ravničarskim predjelima jer duže i zahtjevnije rute teško su se savladavale zbog loših prometnica. Prije rimske cestogradnje na ovim prostorima putevi su bili ništa više od utabanih pješačkih ili stočarskih staza koje bi nerijetko stradale od kiše. Zbog toga se može pretpostaviti da se roba uglavnom transportirala na pripitomljenim životinjama, volovima, mulama, mazgama, magarcima, konjima i sl.³²⁰ Smatra se da su ilirske zajednice poznavale kola, odnosno volovske zaprege,³²¹ ali za takve zaključke nema direktnih dokaza. Ono što može navesti na ovu pretpostavku su brončanodobni i željeznodobni nalazi na prostoru između Jadrana i Dunava koji dokazuju uporabu zaprežnih kola kao što su poznata minijatura votivna kola s Glasinca na četiri kotača te kola s tri kotača čiji votivni model je pronađen u Dupljaji na prostoru Banata.³²² Upotreba kola na istočnojadranskoj obali može se uočiti kod Kasija Diona (*Hist. Rom.*, 56, 14) koji, kad opisuje borbu oko Andetrija, piše da su branitelji na rimsku vojsku bacali kamenje i gurali kotače i kola napunjena kamenjima.

Način trgovanja i transporta dobara među ilirskim zajednicama nije sasvim poznat. Sustav lančane trgovine jedan je od pretpostavljenih oblika trgovanja u kojem određena zajednica robu transportira samo do granice prostora koji kontrolira. Tamo robu preuzima druga zajednica i transportira ju dalje do granica prostora koje ona kontrolira. Dakle, važan, ili čak ključan segment lančane trgovine bila je kontrola prostora, odnosno kontrola ključnih točaka prostora kao što su prijevoji, riječni prijelazi i slično. Valja imati na umu da veličina zajednice ili prostora ne mora biti presudan faktor u važnosti karika u sustavu. Dakle, da bi ovakav sustav trgovine funkcionirao, potrebna je određena umreženost lokalnih zajednica.³²³

³²⁰ S. Mihelić, 2006, 90.

³²¹ E. Pašalić, 1975, 147-148.; I. Bojanovski, 1977, 140-141; E. Imamović, 1987, 26-27.

³²² E. Pašalić, 1975, 147.

³²³ H. Potrebica, 2006, 55-56.

Dolina Neretve bila je jedan od važnijih komunikacijskih pravaca na ilirskom prostoru. Dolinom Neretve i Neretvanskim kanalom najranije od mikenskog doba plovili su trgovački brodovi te sigurno ostavili utjecaj na autohtono stanovništvo toga prostora.³²⁴ Strabon (*Geog.*, 7, 5, 9), koristeći Teopompove podatke najkasnije iz 4. st., govori da se na rijeci Neretvi trguje keramikom s Tasosa i Hiosa. Nešto ranije, rijeku Neretvu u trgovačkom kontekstu spominje i Pseudo Skilak (Ps. Skyl., 24) koji govori o plovidbi trgovačkih brodova i trijera do trgovačkog emporija koji se nalazi uzvodno od ušća Neretve, a spominje i „veliko jezero“ na kojem se nalazi plodan otok.³²⁵ Upravo je ovo jedan od puteva kojim tekovine grčkog svijeta stižu među „barbarske“ narode. Antičko djelo *De mirabilibus auscultationibus* kaže da se na tome mjestu prodaje roba dovezena s Lezbosa, Hiosa i Thasosa kao još i korkirejske amfore s Jadrana. Ovi gradovi imali su hvaljena vina, a Tasos je imao i „vinske zakone“ koji su govorili da se njihovo vino može prodavati samo u zapečaćenim amforama te da njihovi brodovi smiju prevoziti samo domaće vino.³²⁶ Na to da je trgovište na rijeci Neretvi, osim s grčkim svijetom, imalo kontakte i s južnoilirskim prostorima, ukazuju rezultati arheoloških istraživanja na nekadašnjem rimskom forumu u Naroni gdje je pronađen novac Apolonije i Dirahija, ali i grada Skodre i ilirskog dinasta Baleja.³²⁷

Privredni razvitak, kako je ranije rečeno, ovisi između ostalog i o geografskom položaju i prirodnim prometnim pravcima što omogućuje razmjenu robe sa susjednim područjima. O ovakvim stvarima najviše govore arheologija i nalazi predmeta na nekropolama. Trgovina se odvijala i unutar teritorija jedne zajednice, kao što je na primjer razmjena proizvoda brdske i ravničarske populacije, odnosno stočnih proizvoda za žitarice.³²⁸

³²⁴ M. Kozličić, 1981, 177.

³²⁵ Usp. S. Vasilj, 2014, 101. Za diskusiju o „velikom jezeru“ vidi M. Suić, 1953b; M. Šašel Kos, 2005, 174-180; M. Šašel Kos, 2013.

³²⁶ M. Zaninović, 1976, 267-268.

³²⁷ M. Zaninović, 1980, 173-174.

³²⁸ Z. Mirdita, 2015, 293.

Na mjestima gdje je završavala morska plovidba, a počinjalo pretovaranje robe za odvoz u unutrašnjost, razvila su se važna naselja koja kasnije prerastaju u gradove. Pored spomenutog trgovišta na Neretvi, valja istaknuti i Lisos za koji J. Wilkes smatra da je, zbog svoje blizine ušću Drima, imao funkciju da štiti prometni pravac prema unutrašnjosti i da pruži sigurno sidrište ilirskim brodovima.³²⁹

I. Bojanovski prema arheološkim ostacima, odnosno brojnim željeznodobnim tumulima i gradinama uz cestovni pravac *Narona – Leusinium*,³³⁰ zaključuje da je komunikacija nastala u predrimsko doba, a smatra i da su gradine razmještene tako da što bolje osiguravaju promet ovom komunikacijom. S obzirom na ovaj zaključak, on smatra da se radi o organizaciji moći, odnosno planskoj gradnji Daorsa kako bi osigurali svoju glavnu prometnicu koja povezuje njihov centar na Ošanićima sa susjedima. Ova cesta omogućavala je Daorsima da budu trgovački posrednik između Mediterana i ilirskih zajednica u zaleđu. Povezanost naselja na Ošanićima s okolnim područjem sezala je i do današnjeg Stona, a neki smatraju da je uz pomorsku vezu s trgovištem na rijeci Neretvi kroz Malostonski kanal, naselje imalo i kopnenu vezu preko Graca (Neum).³³¹

Naselje na Ošanićima bilo je politički centar ove zajednice, a sukladno tome tamo su se koncentrirale sve najvažnije djelatnosti. Količina arheološkog materijala pronađenoga tamo, ukazuje na to da je naselje bilo centar za redistribuciju vina i maslinova ulja, ali i fine keramike za konzumaciju vina. Daorsi su kao posrednici između zajednica u unutrašnjosti i mediteranske trgovačke mreže generirali profit.³³² Pronalazak različitog novca na ovom i okolnim naseljima

³²⁹ J. Wilkes, 2001, 148.

³³⁰ Ovaj prometni pravac sastavni je dio komunikacije Salona – Dirahij – *Via Egnatia* na Tabuli Peuntigeriani. Usp. I. Bojanovski, 1973, 171-174.

³³¹ I. Bojanovski, 1973, 175; I. Bojanovski, 1988, 96. Z. Marić iznosi pretpostavku da se luka Daorsa mogla nalaziti i negdje na području današnjeg Neuma, s čime se N. Cambi ne slaže. Vidjeti Z. Marić, 2000, 40-44; N. Cambi, 1989, 42.

³³² Đ. Basler, 1956, 93; Z. Marić, B. Kirigin, 1991, 177-184

ukazuje na umiješanost u razne koegzistirajuće mreže razmjena. Lokalni novac, o kojem će kasnije biti više riječi, pokazuje da je jedna od ovih mreža bila centralizirana na Ošanićima, organizirana od strane elite koja je kovala novac, što upućuje na visoki društveni status i snažne pojedince koji su lokalni i regionalni identitet reproducirali kroz društveno-ekonomsku praksu.³³³ Smatra se da grčki brodovi, zbog dubokog gaza i opasnosti od gusara, nisu plovili u unutrašnjost Neretvom, nego samo do trgovišta na Neretvi pa su dalje tu aktivnost preuzimali vjerojatno Daorsi koji su brodovima manjeg gaza distribuirali robu do manjih centara.³³⁴ Brodovi Daorsa tako su mogli su pristati u gotovo svaku luku šireg neretvanskog prostora razmjenjujući importiranu za autohtonu robu.³³⁵

Trgovište na Neretvi, bilo ono opisano kao *emporion*³³⁶ ili kao *gateway settlement (community)*,³³⁷ važno je kao primjer susreta zajednica iz kojeg se može proučavati njihov međusobni utjecaj. Ono je usko povezano i s grčkom kolonizacijom jer je imalo ulogu trgovišnog mjesta obale i zaleđa.³³⁸ Smatra se da je jedan od glavnih izvoznih proizvoda u ovo

³³³ M. Dimitrijević, 2018, 21.

³³⁴ Jedan od takvih mogao se nalaziti na lokalitetu Desilo (općina Čapljina, BiH) na kojem su pronađeni gradina, nekopola, ostatci luke i brodova, te gradina Kolojanj koju ne treba promatrati odvojeno od luke na lokalitetu Desilo. S. Vasilj smatra da je ova gradina na Kolojanju koristila luku na Desilu kao komunikacijsku i trgovačku poveznicu s Naronom, a zaštićeni položaj same luke pružao je zaštitu za brodove. Vidjeti A. Lindhagen, 2010, 237-238; S. Vasilj, 2014, 105-109. S. Vasilj, 2014, 209-210: položaj gradine na Kolojanju mogao je imati i važnu ulogu za obranu Daorsa od ekspanzionističke politike Delmata.

³³⁵ M. Kozličić, 1981, 178; Z. Marić, 2000, 44; A. Škegro, 1991, 60.

³³⁶ Emporion je „mjesto gdje se susreću dva (ili više) različita ekonomska i geografska sustava te pregovaraju kroz trgovinsku razmjenu.“ A. Lindhagen, 2010, 226. Za više detalja o upotrebi i značenju termina *emporion* v. M. H. Hansen, 2006, 1-40.

³³⁷ Termin „gateway settlement“ ili „gateway community“ obuhvaća mjesto i/ili zajednicu koja se nalazi na susretu dva geografski različita područja, u ovom slučaju obala i zaleđe. Ono ne mora upućivati na susret dva područja različite kulture ili ekonomskih sustava. Razvija se kao odgovor na povećani obujam trgovine dva različita područja i uglavnom se nalaze na prirodnim komunikacijskim pravcima i ključnim točkama kao što su prijevoji. Dakle, *emporion* jest „gateway settlement“, a u slučaju trgovišta na Neretvi vezan je uz grčki period. O nastanku i razvoju „gateway“ zajednica v. K. G. Hirth, 1978, 36-40 i B. W. Cunliffe, 1988, 5-7. Usp. A. Lindhagen, 2010, 226.

³³⁸ A. Lindhagen, 2010, 228.

trgovište bilo grčko vino s otoka, a na to upućuju arheološki ostaci u vidu grčko-italskih amfora pronađenih na širem prostoru rijeke Neretve.³³⁹ Za dio njih se smatra da su u periodu od otprilike 300. g. do 130. g. proizvođene u isejskim radionicama. S obzirom na to da nedaleke grčke kolonije Isa i Faros nisu bile dovoljno jake da uspostave političku ili vojnu kontrolu nad trgovištem, u čijem okruđu ima dosta ilirskih gradina, valja pretpostaviti da su grčki trgovci surađivali s lokalnim vlastima te da je trgovina objema stranama donosila korist.³⁴⁰ Crnopolirana i Gnathia keramika upućuju na import iz Ise, a korintske amfore A i B tipa iz Korinta i Korkire, kako smatra A. Lindhagen, na transport maslinova ulja i vina.³⁴¹ M. Katić analizom fragmenata amfora i finog keramičkog posuđa iz radionica koje su pripadale Farosu pokazuje da su one bile aktivne od 4. do 2. st. pr. n. e. i svoje proizvode izvozile na ilirske prostore i unutrašnjost pa tako i na prostor rijeke Neretve.³⁴² Ovakvo postupno otkrivanje privrede grčkih kolonija na jadranskoj obali vodi prema otkrivanju nekadašnjih privrednih veza, odnosno upućuje na obujam i snagu trgovačke razmjene ovih kolonija s ilirskom obalom i unutrašnjošću.³⁴³

S obzirom na to da neki izvori (Polyb. *Hist.*, 32, 9, 4-5) govore da su Daorsi plaćali Delmatima danak u žitu, amfore su možda mogle služiti i za prijevoz i skladištenje te žitarice.³⁴⁴ U amforama se, pored ranije spomenutog vina i maslinova ulja, prevezio i drugi teret: usoljena riba i drugih riblji proizvodi, voće, masline, med, smola, bitumen, rasuti tereti te čak i meso.³⁴⁵ Smatra se da se nakon prodaje dovezene robe dio ambalaže čuvao kako bi u njih mogao biti

³³⁹ Za više informacija o grčko-italskim amforama na Jadranu v. B. Kirigin, 1994, 15-24.

³⁴⁰ Ipak, nije u potpunosti jasno tko je imao kontrolu da trgovištem, je li taj utjecaj trajao u kontinuitetu ili se pak situacija mijenjala. Zbog blizine Ošanića, postoji mogućnost da su tu kontrolu imali Daorsi za koje se smatra da su u jednom razdoblju bili dio Ilirskog kraljevstva. Usp. I. Bojanovski, 1988, 92; A. Lindhagen, 2010, 230.

³⁴¹ A. Lindhagen, 2010, 229-230. Usp. M. Dimitrijević, 2018, 10-19.

³⁴² M. Katić, 2000, 50-54.

³⁴³ A. Lindhagen, 2010, 231-234; A. Škegro, 1991, 61-62.

³⁴⁴ A. Škegro, 1991, 63.

³⁴⁵ I. Radić Rossi, 2006, 150; D. Gibbins, 2001, 214.

ukrcan novi teret. M. Zaninović smatra, a to prihvaća i A. Škegro, da su grčki trgovci koristili svoje amfore za izvoz ilirskih proizvoda s područja Neretve. Ovo potkrepljuju činjenicama da se na arheološkim lokalitetima pronalazi veliki broj poklopaca amfora na kojim se nalaze oznake. Odbacivanjem poklopca i stavljanjem novoga sa svojom oznakom, ili bez nje, amfora se mogla koristiti za prijevoz novog rasutog tereta ili tekućine. Oni ovakve arheološke nalaze velikog broja poklopaca interpretiraju kao dokaz o prekrcavanju robe na neretvanskom trgovištu te korištenju ispražnjenih amfora za novi transport.³⁴⁶

Gradovi, zajednice ili pak vladari koji kuju novac trebaju se smatrati važnim subjektima povijesne zbilje razdoblja u kojem taj novac nastaje. Prvo, trebalo je imati sirovine koja bi omogućila kovanje, a zatim trebalo je kontrolirati teritorij na kojem bi taj novac imao opticaj. Prema tome, hipotetski bi se moglo smatrati subjekte koji izdaju novac kao važne osi trgovine toga vremena jer što donosi veći profit i utjecaj od trgovačke aktivnosti? Pored ranije spomenutih Daorsa i druge zajednice imale su važne uloge u trgovini. Jedna takva zasigurno su bili Labeati i njihova naselja Skodra i Lisos. Treba li u njima tražiti pandane Daorsa i njihovog središta na Ošanićima? Skodra i prostor Skadarskog jezera imali su važnu ulogu za povezivanje unutrašnjosti i priobalja.³⁴⁷ Rijeka Drim također je važna i za Lisos jer se smatra da je jedan njezin rukavac prolazio kraj njega i ulijevao se u Jadran. Trgovina koju su Labeati, vjerojatno najviše preko Skadra i Lisosa, vršili s unutrašnjosti sigurno je imala veći značaj i obujam nego što joj se do sada pripisivalo, jer što je drugo moglo omogućiti pojavu, a pojava znači i prethodnu potrebu, novčane privrede na ovom prostoru?

Za ovo ranije navedeno čini se da je tok rijeke Drim bio presuđujući faktor (Slika 2). Naime, rijeka Drim nastaje spajanjem Bijelog i Crnog Drima. Crni Drim vodi s prostora Makedonije preko Skadarskog jezera prema sjevernoj Makedoniji gdje se spaja s Bijelim

³⁴⁶ M. Zaninović, 1976, 268; A. Škegro, 1991, 61.

³⁴⁷ S. Shpuza, 2017, 42; M. Lazić, 1989, 26. Usp. J. Wilkes, 2001, 27-30.

Drimom koji izvire na prostoru današnjeg Kosova. S točaka kao što su Skadar i Lisos mogli su se trgovački proizvodi plasirati duboko u brdsko-planinsko zaleđe, a također imati i kontakt s prostorom sjeverno od Ohridskog jezera gdje neki ubiciraju damastionske rudnike srebra.³⁴⁸ Sam Skadar izrastao je na prirodno zaštićenom prostoru, okružen s tri rijeke (Kiri, Drim i Bojana) i Skadarskim jezerom,³⁴⁹ a o toj prirodnoj zaštićenosti govore i literarni izvori.³⁵⁰ Smatra se da su od tih rijeka u antici samo Drim i Bojana bile plovne.³⁵¹ Naselje je povezano preko Skadarskog jezera i s tokovima rijeka Cijevne, Morače, Zete te Rijeke Crnojevića koje također vode duboko u zaleđe i otvaraju trgovačke rute (Slika 3).

Slika 2. Hidrološki bazen rijeke Drim.³⁵²

³⁴⁸ F. Papazoglu, 1967, 11, 17-28; F. Papazoglu, 1969, 355-356; Katičić, 1977, 49.

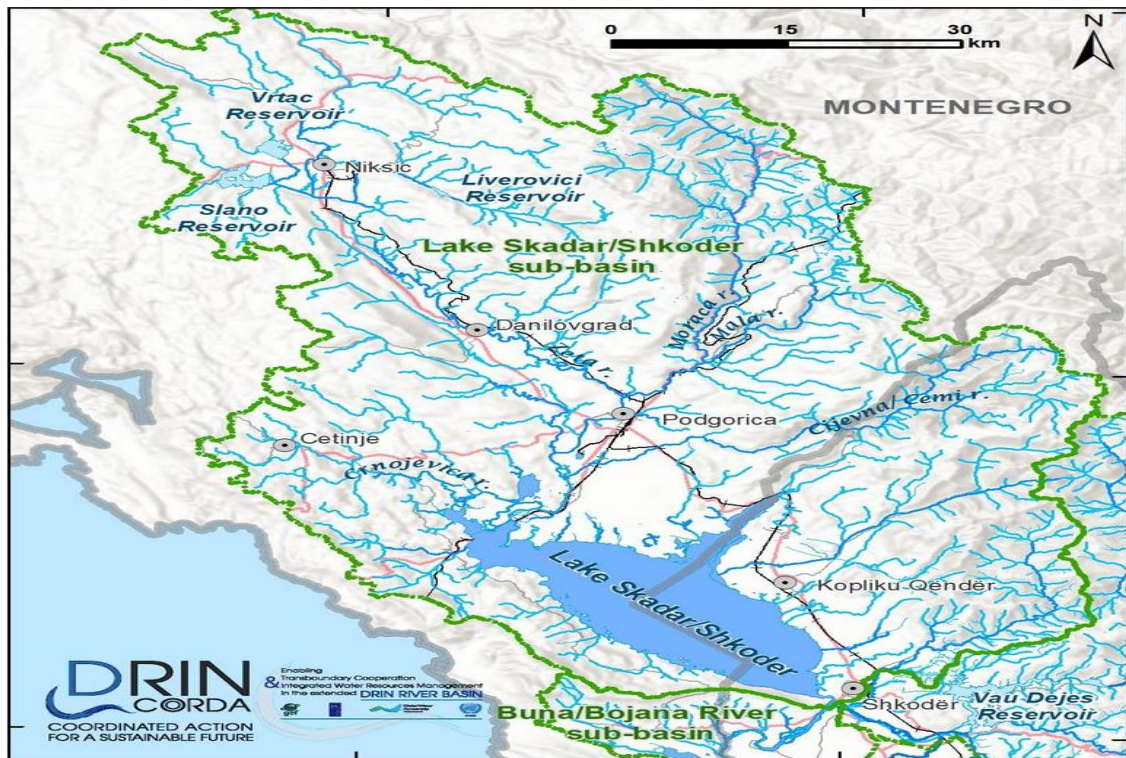
³⁴⁹ P. Dyczek, S. Shpuza, 2014, 392.

³⁵⁰ Polyb., *Hist.*, 28, 8, 1 i 3; Liv., *A. U. c.*, 43, 20; 44, 31, 2-3, 12; 44, 3, 1 i 3; 45, 26, 1, 11 i 14; Flor., *Epit.*, 2, 13; Zonar., *Epit. Hist.*, 9, 24.

³⁵¹ S. Shpuza, 2017, 44.

³⁵² Slika preuzeta s Transboundary Water Resources Management in Southeastern Europe:

http://drincorda.iwlearn.org/library-main/large-drin-river-basin-maps/1_2-sub-basins-in-the-drin-basin/view

Slika 3. Hidrološki bazen Skadarskog jezera.³⁵³

7.3. Uporaba novca

Kada se pod kulturnim utjecajima grčkog svijeta među Ilirima na jugu pojavila novčana privreda, ona je dovela do bržeg raslojavanja stanovništva, a pod tim okolnostima došlo je i do stvaranja novog oblika organiziranog života, odnosno stvaranja državne organizacije.³⁵⁴ Iako su Iliri i ranije bili u dodiru s kovanim novcem i bili svjesni njegove vrijednosti i važnosti, pojava novčane privrede korak je naprijed u privredi ilirskog prostora. Vremenom, ilirsko društvo kroz grčki utjecaj i trgovinu s vanjskim svijetom dolazi do stupnja kada se otvara mogućnost samostalnih emisija novca.

³⁵³ Slika preuzeta s Transboundary Water Resources Management in Southeastern Europe:

http://drincorda.iwlearn.org/library-main/large-drin-river-basin-maps/1_7-map-of-the-lake-skadar-shkoder-sub-basin/view

³⁵⁴ I. Bojanovski, 1988, 24.

Iliri se koriste novcem najkasnije od 4. st. pr. n. e. Bili su plaćeni da ratuju, sklapali su savezništva za novac, makedonski kraljevi plaćali su im godišnji danak u novcu. Taj korišteni novac najčešće je bio novac grčkih kolonija Apolonije i Dirahija te makedonski i epirski novac.³⁵⁵ Ipak, prvi primjeri ilirskog kovanja novca poznati su tek od Monunija oko 280. g., a kasnije i Mitila.³⁵⁶ Teško je odrediti jesu li ilirski kraljevi prije njih kovali novac. Strabon (*Geog.*, 7, 7, 7) smješta Damastion, rudnik srebra koji nije precizno lokaliziran, na ilirski teritoriji,³⁵⁷ a Papazoglu smatra da su ovi rudnici pripadali Ilirskom kraljevstvu (Strab., *Geog.*, 8, 6, 16),³⁵⁸ što daje dobru podlogu za početak kovanja vlastita novca.

Ilirske emisije novca karakterizira legenda prema kojoj se prepoznaju neki ilirski etnonimi (Daorsi, Labeati), toponimi (Lisos, Skodra) ili antroponimi (Monunije, Mitil, Gencije, Balaj). Svi ovi subjekti trebaju se smatrati nositeljima spomenutih emisija, a sama pojava njihova novca znači da su oni vršitelji političkog suvereniteta na užem ili širem prostoru nastanka novca.³⁵⁹ Jedan od razloga zašto se imena ilirskih kraljeva prije Monunija i Mitila ne nalaze na novcu mogao bi biti taj, kako smatra Rendić-Miočević, da oni nisu kovali novac kao ilirski kraljevi, nego kao nositelji suvereniteta nekih ilirskih ili grčkih gradova u nekom razdoblju. Zato se na novcu pojavljuje samo ime grada (Dyrrhachion, Lissitan, Scodrinon, Rhizonitan). Kada grad gubi svoj suverenitet i svoju autonomiju, ime im nestaje s novca i pojavljuje se kraljevo s titulom „basileos“.³⁶⁰

³⁵⁵ P. Cabanes, 2002, 116.

³⁵⁶ D. Rendić-Miočević, 1988, 10-11.

³⁵⁷ Strabon (*Geog.*, 7, 7, 7) piše „Iza Epidamna i Apolonije sve do Keraunskih planina žive Bulini, Taulanti, Partini i Brigi: Tu se blizu kod Damastiona nalaze i rudnici srebra...“ Prijevod je preuzet iz Z. Mirdita, 2015, 322. Neki znanstvenici smještaju ga sjeverno od Ohridskog jezera. Vidjeti R. Katičić, 1977, 47-49; Z. Mirdita, 2015, 86, 324; F. Papazoglu, 1967, 17 i dalje; F. Papazoglu, 1969, 355-356.

³⁵⁸ F. Papazoglu, 1967, 17; F. Papazoglu, 1969, 355-356. Tako Papazoglu, na temelju svoje koncepcije da se pojam „Ilir“ veže isključivo za Ilirsko kraljevstvo, govori da se on ne može nalaziti u Dardaniji i Peoniji jer se za njega onda ne bi govorilo da je ilirski. Vidjeti Papazoglu, 1967, 11; F. Papazoglu, 1969, 355-356.

³⁵⁹ D. Rendić-Miočević, 1988, 11.

³⁶⁰ D. Rendić-Miočević, 1967, 80; D. Rendić-Miočević, 1981, 100-101, gdje v. bilješku 17.

Kakva god bila narav kovanja novca, sama činjenica da je Mitilov novac bio brončani, govori o njegovoj namjeni, odnosno da je to bio novac namjenjen za lokalnu razmjenu/trgovinu te nije mogao generirati toliku vrijednost kao srebrni novac Apolonije, Dirahija te makedonskog i epirskog kraljevstva.³⁶¹ Slična situacija može se vidjeti i u južnoj Iliriji nakon 230. g. kada se epirska vlast povlači s tog područja, a u naseljima kao što su Bilis i Amantija počinje se kovati brončani novac.³⁶²

Nedavna istraživanja u Risnu i Skadru i otkriće većih količina novca kralja Balaja uz koji je pronađena i keramika datirana C14 analizom u sredinu 3. st. pr. n. e., mijenjaju ranije uvriježena mišljenja.³⁶³ Monetarni sustav u to vrijeme na prostoru Ilirije znači i postojanje trgovačke razmjene velikog obujma, ali i jake centralizirane vlasti. Nalazi novca kralja Balaja rasprostiru se od antičkog Farosa na otoku Hvaru do središnje Albanije, a Dyczek smatra da je upravo to teritorij koji su Agron, a nakon njega i Teuta naslijedili od Balaja.³⁶⁴ Povjesničari nemaju točnu dataciju vladavine kralja Balaja. Neki njegovu vlast datiraju između 356. i 323. g., a neki između 220. i 168. g. pr. n. e.³⁶⁵ Njegovi novci uglavnom su brončani, s nekoliko nalaza srebrnih. Poznato je oko 7000 kovanica Balajeva novca od kojih većina potječe iz Risna.³⁶⁶

Koliko je teško ilirski novac uključiti u povijesnu zbilju govore i teorije i rasprave vezane uz novac kralja Monunija. Nešto prije razdoblja vladavine kralja Monunija grčka kolonija Dirahij iz nekog razloga mijenja tip novca koji kuje. Nestaje teških tridrahmi (težih od

³⁶¹ P. Cabanes, 2002, 116.

³⁶² P. Cabanes, 2002, 117.

³⁶³ Vidjeti P. Dyczek, 2010, 47; R. Ciołek, 2010, 8-10; M. Daszkiewicz, M. Baranowski, 2010, 24.

³⁶⁴ P. Dyczek, 2017, 197-198. Usp. R. Ciołek, 2010, 7; M. Daszkiewicz, M. Baranowski, 2010, 24.

³⁶⁵ Novac kralja Balaja pronalazi se i na području Liburna, ali i na Apeninskom poluotoku. Vidjeti J. Brunšmid, 1998, 88-89; D. Rendić-Miočević, 1967[1989], 321-361; M. Zaninović; 2003, 245-246.

³⁶⁶ P. Dyczek, 2017, 198-202. Dyczek pretpostavlja da je Balaj počeo kovati svoj novac na Hvaru, bez kraljevske titule, a izraz „basileos“ pojavljuje se tek kada se smjestio u Risan kao vladar/voda ilirskih plemena.

10 grama), a pojavljuju se serije lakšeg novca, drahmi, s imenima magistrata koje su postale popularne na ilirskom području te ih se nerijetko i naziva „ilirskim drahmama“. Dio povjesničara smatra da Dirahij, a možda i Apolonija, dolaze u posjed ilirskog kralja Monunija, i kasnije Mitila, jer se na novim serijama novca nalazi Monunijevo ime te bi to bila potvrda njihova suvereniteta nad Dirahijem. Vanjski izgled Monunijeva novca gotovo je identičan autonomnoj dirahijskoj tridrahmi, što može upućivati na nekakav monetarni i politički kontinuitet, dok se na novcu se u prvim emisijama uz Monunijevo ime s vladarskom titulom uglavnom nalazi i legenda grada koja kasnije nestaje. Rendić-Miočević ovo pripisuje postupnom jačanju Monunijeve vlasti nad gradom koji je u početku imao određeni suverenitet i novci nisu pripadali ilirskom kralju koji ih je signirao, nego gradu Dirahiju, a kada Monunije postaje stvarni gospodar grada nestaje legende imena grada.³⁶⁷ S druge strane, dio povjesničara ne vjeruje da je Monunije morao imati vlast nad Dirahijem, nego je preuzeo ovaj tip novca jer je zbog snage samog Dirahija taj novac već bio u opticaju na širem ilirskom području te je tako olakšao trgovačku aktivnost u svome kraljevstvu.³⁶⁸

Promjenjivi politički uvjeti na istočnojadranskoj obali utjecali su na razmjenu, kovanje i opticaj novca. Na primjer, u drugoj polovici 3. st. pr. n. e., Apolonija i Dirahij počinju se služiti velikim srebrnim novcima, uglavnom drahmama težine 3,4 grama. Te drahme počinju se kovati nakon što ovi trgovački gradovi staju na stranu Rima protiv Ilirskog kraljevstva 229. g, a prodor ove monete u unutrašnjost sve do Dacije pokazuje trgovačku moć tih gradova. Ovakve drahme emitirane su se sve do 1. st. pr. n. e.³⁶⁹ Na novcu Dirahija pojavljuju se ilirska imena što bi bio

³⁶⁷ D. Rendić-Miočević, 1981, 109-111.

³⁶⁸ P. Cabanes, 2002, 85-86.

³⁶⁹ F. Milivojević, 2010, 191.

dokaz o velikoj ulozi ilirskog etničkog elementa u grčkim kolonijama na jonskoj i jadranskoj obali.³⁷⁰

Preko kovanog novca, osim nagađanja o utjecajima, trgovini i suverenitetima, može se ući i u svijet tradicionalne privrede. Na primjer, na aversu novca Lisosa pojavljuje se lik koze. On je možda u zamjeni nekog božanstva, a prema tradicionalnoj interpretaciji može govoriti o reminiscenciji stočarskog karaktera Ilira uz obalni pojas i otoke gdje je upravo koza bila jedna od najvažnijih životinja za privredu. Slično, na reversu novca Rizona pojavljuje se vijenac od maslinovih grana,³⁷¹ što može upućivati na važnost masline u privredi ovoga grada. Na Monunijevoj srebrnoj tetradrahmi iz dirahijske kovnice nalazi se lik krave s mladuncem. Smatra se da taj simbol spada u krug korintsko-korkirejskih emisija,³⁷² te ga kao takvog možda ne bi trebalo usko vezati uz ilirsku privrednu djelatnost.

Ipak, kao najčešći motiv na novcu Ilira uočava se ratna lađa koja se pojavljuje na reversu novca gradova Skodre, Lisosa, Lihnida, zajednice Daorsa i Labeata te na Gencijevu novcu.³⁷³ Ona bi također mogla upućivati na privrednu djelatnost nositelja suvereniteta. Ipak, je li ratna lađa za sve ove nositelje suvereniteta bila jednako važna i isto korištena u privredi? Možda je kod Daorsa ona služila za osiguravanje trgovine jer se na novcu pojavljuju i trgovački brodovi,³⁷⁴ a kod npr. Gencija možda imala ulogu glavnog privrednog sredstva kroz piratsku aktivnost.

³⁷⁰ Više o ovoj tematici vidjeti u: D. Rendić-Miočević, 1981, 100-117; F. Papazoglu, 1967, 136-137; F. Papazoglu, 1969, 108-110; Z. Mirdita, 2015, 115-117; D. Rendić-Miočević, 1967a, 229-231; D. Rendić-Miočević, 1967 [1989], 77; S. Paškvan, 2005, 11-15.

³⁷¹ D. Rendić-Miočević, 1988, 12.

³⁷² D. Rendić-Miočević, 1988, 12.

³⁷³ D. Rendić-Miočević, 1988, 12.

³⁷⁴ M. Kozličić, 1981, 165.

8. Naselja

Ranije opisani tip ekonomije na prostoru koji su naseljavali Iliri (samodostatnost, bez velikih viškova, i sl.) nije išao u prilog razvoju velikih naselja.³⁷⁵ Većina stanovnika ilirskog prostora živjela je u ruralnim naseljima,³⁷⁶ a neka od njih imala su, ovisno o prirodnim karakteristikama područja, razvijeno zanatstvo (obrada metala i keramike).³⁷⁷ Većina ovih ruralnih naselja bila su gradinskog tipa.³⁷⁸ Smatra se da je prva funkcija gradine bila funkcija relativno utvrđenog skloništa, ne konstantno naseljenog, ali vremenom se i to počelo mijenjati.³⁷⁹

Tijekom željeznog doba nastavlja se razvoj regionalnih kultura na kasnobrončanoj bazi.³⁸⁰ Broj stanovnika je u kontinuiranom porastu, osnivaju se nova naselja i razvijaju stara, ponovno dominantno gradinska. Proizvodnja predmeta od bronce nije zamrla. Proizvode se nakit, metalno posuđe, oružje i slično. Smatra se da dolazi do daljnjeg društvenog raslojavanja zbog potražnje luksuzne robe koja se djelomično uvozi iz grčkog svijeta. Sredinom ovog razdoblja dolazi do formiranja čvršćih teritorijalno-plemenskih zajednica te sukoba među njima što znači veću potražnju oružja.³⁸¹

Za ilirske prostore karakteristična su upravo ranije spomenuta naselja gradinskog tipa. Ta utvrđena naselja nastaju uglavnom na mjestima gdje postoje prirodne osnove za obranu od

³⁷⁵ J. Wilkes, 1969, 182.

³⁷⁶ J. Wilkes, 1969, 189.

³⁷⁷ R. Vasić, 1987, 684, 697.

³⁷⁸ Primjer naselja koje nije gradinsko je lokalitet Bijeli Vir kod Metkovića gdje se pronađeno sojeničko naselje datira od kraja srednjeg brončanog doba do u razvijeno željezno doba. Vidjeti D. Kliškić, 2003, 53-182.

³⁷⁹ M. Suić, 2003, 87. Kako neke gradine funkcioniraju samo kao skloništa v. Z. Marić, 1975, 106-107.

³⁸⁰ O ranom željeznom dobu na ilirskom prostoru v. B. Čović, 1987a, 442-480; R. Vasić, 1987, 644-724; Š. Batović, 1986, 5-51; J. Wilkes, 2001, 54-79.

³⁸¹ B. Čović, 1984, 117-118.

neprijatelja, dakle na vrhovima brda i brežuljaka te na prostorima uz litice i provalije,³⁸² a važan prirodni faktor bili su i dostupni izvori pitke vode.³⁸³ Uglavnom su opasane suhozidima od velikih kamenih blokova, a gradnja fortifikacija pratila je i prilagođavala se terenu. Nerijetko su bedemi bili građeni tako što su napravljena dva vanjska lica, a prostor između njih ispunjen neobrađenim kamenom.³⁸⁴ Isti tip naselja pojavljuje se na širem prostoru istočnojadranske obale i unutrašnjosti, što zacijelo ukazuje na slične društveno-ekonomske prilike i način života toga područja.³⁸⁵ Gradinska naselja bila su uglavnom organizirana, a dio njih je postao centar društveno-političkog života i privređivanja stanovnika o čemu svjedoče keramika, metal te oruđe i oružje.³⁸⁶ Naravno, postoje i situacije kad su gradine bile građene isključivo kao nadzorno utvrđenje ili sklonište u slučaju opasnosti,³⁸⁷ kao što S. Shpuza smatra za gradinu Kratul na teritoriju Labeata, nedaleko od Skadra.³⁸⁸ Postojala su i nefortificirana naselja na otvorenom koja je u današnje vrijeme jako teško identificirati.³⁸⁹

Naselja gradinskog tipa povezuju se s različitim društveno-ekonomskim procesima (npr. razvoj poljoprivrednih i metalurških tehnika) koji su doprinijeli nastanku i razvoju političkih jedinica na ilirskom teritoriju.³⁹⁰ Dobar primjer kako su gradinska naselja gospodarski funkcionirala su dva istraživanja V. Lekovića na prostoru Cetinja gdje autor uočava dvije gradine, tumule u blizini te blizinu širokih i plitkih vrtača pogodnih za obradu zemlje, gdje su

³⁸² Z. Marić, 1975, 104-105; Z. Mirdita, 2015, 318; B. Čović, 1964, 98. Za skadarsko područje v. S. Shpuza, 2014, 107 i dalje.

³⁸³ A. Miletić, 2014, 114, pretpostavlja vezu između nastanka prapovijesnih gradina i lokacija izvora i lokvi na otoku Hvaru. Usp. I. Borzić, D. Radić, 2021, 350.

³⁸⁴ Usporedi M. Ugarković et alii, 2023, 45.

³⁸⁵ B. Čović, 1964, 98. Usp. B. Marijan, 2011, 180; I. Borzić, D. Radić, 2021, 347-349.

³⁸⁶ Ovi predmeti upućuju i na trgovačke aktivnosti s razvijenijim područjima kao što su Grčka i italjski prostor, o čemu je bilo govora ranije. Vidjeti Z. Mirdita, 2015, 318.

³⁸⁷ B. Čović, 1987a, 459-461.

³⁸⁸ S. Shpuza, 2014, 113.

³⁸⁹ B. Čović, 1987a, 460.

³⁹⁰ A. Harding, 1992, 18, 22-25

pronađeni, između ostaloga, i fragmenti keramike, importirane helenističke i lokalne željeznodobne.³⁹¹

S. Shpuza pretpostavlja da je prvotni izbor pozicije za gradnju krajem brončanog i početkom željeznog doba bio više u relaciji prema dominantnoj poziciji nad nekim prostorom, nego s prometnicama te da je upravo to razlog zbog kojeg su neke gradine napuštene početkom mlađeg željeznog doba, a nove izgrađene u blizini većih rijeka i komunikacija.³⁹² Gustoća gradinskih naselja tako je nešto veća uz padine velikih polja u kršu. Ipak, sam položaj ovisio je o najvažnijim resursima koje je prostor pružao kao što su pašnjaci, obradiva zemlja, ili u slučaju isključivo obrambenih gradina, prirodna zaštićenost.³⁹³ Do takvih rezultata došla su i istraživanja naselja u unutrašnjosti Crne Gore koja su pokazala da ona nastaju u blizini dolina rijeka, dakle trgovačkih pravaca, i na prostranim travnatim visoravnima te kraškim poljima, posebno njihovim rubnim dijelovima.³⁹⁴ U crnogorskom primorju naselja uglavnom prate priobalni pojas i smještena su na nešto uzvišenim položajima, dakle na obroncima planinskih masiva, uglavnom na nadmorskoj visini 200 do 300 metara.³⁹⁵ Većina ilirskih gradinskih naselja nije prerasla u veća i značajnija naselja, ali se i dalje uočavaju prema ostatku svoga fortifikacijskog sustava. Primjer tome može se naći na otoku Hvaru, gdje je na brdu Priška glava jasno uočljivo da je prirodno zaštićenija strana gradine bila opasana suhozidom, dok je ona lakše prohodna sjeverna strana pojačana megalitskim kamenjem.³⁹⁶

³⁹¹ V. Leković, 1980; V. Leković, 1976.

³⁹² S. Shpuza, 2014, 116. Primjer gradine koja kontrolira širi teritorij je Kolojanj, S. Vasilj, 2014, 105-109. Također, A. Miletić, 2014, 114, povezuje lokacije gradina na otoku Hvaru s kontrolom i nadzorom komunikacija prema plodnim poljima i zaštićenim lukama na otoku.

³⁹³ B. Čović, 1987a, 461-462.

³⁹⁴ M. Lazić, 1989, 25; M. Parović-Pešikan, 1980, 17; S. Novaković, 2017, 140.

³⁹⁵ M. Lazić, 1989, 26-27. Za zaleđe Risna v. M. Parović-Pešikan, 1980.

³⁹⁶ A. Miletić, 2014, 117-118.

Smatra se da naselja, osobito ona središnjeg tipa, sjeverno od rijeke Mati nastaju krajem 4. i početkom 3. st. pr. n. e.³⁹⁷ Ne nastaju planskom gradnjom, nego ih se treba promatrati kao rezultat evolucije u plemenskoj organizaciji koja je potaknuta ekonomskom aktivnošću i demografskim rastom uslijed dodira s helenskim svijetom.³⁹⁸ Na primjer, Skadar postoji i prije nego što postaje središte Gencijeva kraljevstva.³⁹⁹

Smatra se da tijekom mlađeg željeznog doba ključnu ulogu u urbanizaciji i razvoju centralnih naselja imaju politički i vjerski/religiozni faktori. Naime, utvrđena naselja javljaju se uglavnom na mjestima koja su do tada imala neki kultni i/ili politički karakter te određenu vrstu kontinuiteta naseljavanja u starijem željeznom dobu.⁴⁰⁰ Promatrajući ilirska naselja na crnogorskom prostoru na nekoliko lokaliteta može se uočiti helenističke utjecaje na stupanj urbanizacije i gradnje fortifikacija, iako sama neistraženost lokaliteta ograničava zaključivanje.⁴⁰¹ Prema ranije iznesenim razmatranjima ovaj razvoj naselja mogao bi imati politički karakter te se povezati s razvojem Ilirskog kraljevstva kroz 3. i 2. st. kada ono dolazi u još intenzivnije kontakte s helenističkim svijetom.

Razvoj naselja kod Ilira nerijetko se, kao što to radi i P. Cabanes, objašnjava demografskim rastom i sve učestalijim sjedilačkim načinom života jer stočarski život ne zahtjeva previše radne snage, a poljoprivredni proizvodi daju bolji omjer uloženog truda i količine dobivene hrane za zajednicu. Razvojem naselja dolazi do potrebe za gradnjom zidina kao zaštite za ljude i stoku te razvoja osnovnih obrtničkih i trgovačkih usluga.⁴⁰² Između rijeke

³⁹⁷ S. Shpuza, 2014, 212.

³⁹⁸ P. Cabanes, 2002, 123.

³⁹⁹ S. Shpuza, 2014, 123. Izvori spominju Skadar kao grad ilirske zajednice Labeata: Liv., *A. U. c.*, 43, 19, 3; 44, 23, 3; 44, 31, 2; 44, 32, 3; 45, 26, 15; Plin., *N. h.*, 3, 144.

⁴⁰⁰ M. Fernandez-Götz, 2018, 117-150.

⁴⁰¹ Promatrani lokaliteti: 1) uz morsku obalu: Sveti Luka u Gošićima, Gradina i Carine u Risnu, Stari grad u Budvi i Kaljaja u Ulcinju; 2) u zaleđu crnogorskog primorja: Oblun, Mataguži, Samobor, Stara gradina i Medun. S. Novaković, 2017, 148.

⁴⁰² P. Cabanes, 2002, 24.

Škumbi i Epira, dakle na samom jugu ilirskoga prostora razvoj gradova kao što su Amantija, Klos i Bilis može se pratiti od kraja 5. i početka 4. st.. Ipak, ovi gradovi, zbog svoga položaja na samoj granici s Haonijom te njihova ovisnost o Epiru, koji kontrolira područje južno od rijeke Škumbi do 230. g., nisu potpuno relevantni za usporedbu razvoja gradova na drugim područjima koja nastanjuju Iliri.⁴⁰³ Kako se ide prema sjeveru, smatra se da gradovi nastaju nešto kasnije pa se tako nastanak Berata datira u drugu polovicu 4. st.. Također, nedaleko od Apolonije svoje sjedište imali su Partini u gradu Dimale, u kojem se, kako piše P. Cabanes, očituju utjecaju nedaleke grčke kolonije.⁴⁰⁴

Sjeverno od rijeke Škumbi urbanih je središta puno manje, prostor je ostao ruralan, a na području dolina rijeke Mati i srednjeg toka Drima nisu primijećeni ostaci urbanih središta. Sjeverno od Tirane nalazi se manje naselje, Zgerdshesh, nepoznata antičkog imena. Naselje se razvija krajem 4. i početkom 3. st., a veći razvoj prati se tek od kraja 3. i početka 2. st. kada ga se može nazvati gradom, a u samom naselju ne vidi se utjecaja grčkih kolonija.⁴⁰⁵ Sljedeći grad prema sjeveru je Lis, nedvojbeno naselje lokalnog stanovništva na lijevoj obali Drima koje je, čini se, u početku služilo Ilirima kao nekakva predstraža za dolazak do labeatskog središta, Skodre. Skodra se razvila na Drimu i kao grad se smatra središtem cijelog tog prostora, a oko grada se razvio dio manjih urbanih središta poput Meteona, Ulcinija i Rizona. Zbog kasnijih nadogradnji i razvoja naselja teško je govoriti o antičkom izgledu Skodre.⁴⁰⁶ Recentnija arheološka istraživanja otkrila su još jedno ilirsko naselje između Skodre i Jadranskoga mora, Bushat, za koje arheolozi smatraju da nastaje krajem 4. i početkom 3.st.⁴⁰⁷

⁴⁰³ P. Cabanes, 2002, 124-125.

⁴⁰⁴ P. Cabanes, 2002, 125.

⁴⁰⁵ P. Cabanes, 2002, 126.

⁴⁰⁶ P. Cabanes, 2002, 127.

⁴⁰⁷ M. Lemke, S. Shpuza, B. Wojciechowski, 2021.

U zaleđu Skadra otkriven je veliki broj željeznodobnih utvrđenih naselja na uzvišenim mjestima koja kontroliraju teritorij. S. Shpuza veže ih uz Labeate, ali ono što je još važnije je to da su ona pripadala ruralnim zajednicama i zbog toga ih treba smatrati jedinim elementom teritorijalne organizacije. Naravno, oko njih postoje ostaci materijalne kulture Ilira koji govore o bliskoj vezi zajednica i teritorija koji su nastanjivali.⁴⁰⁸ Smatra se da je teritorij bio prostorno definiran između zajednica zbog uzgoja stoke i poljoprivrednih kultura. To znači da su gradine pokazatelj teritorijalne organizacije, poljoprivredno-stočarske eksploatacije i ekonomske hijerarhije te su igrale značajnu ulogu u polarizaciji društva. One najveće i najistaknutije može se percipirati i u političkom smislu kao središta moći, a ako ih se promatra odvojeno od urbanih središta, valja im pripisati i simboličku i sakralnu ulogu. S. Shpuza smatra da je svaka ta gradina kao zasebna jedinica zapravo slaba i loše građena, ali je dio veće zajednice s jednim središnjim naseljem (proto)urbanog karaktera, što na kraju čini jednu jaku cjelinu.⁴⁰⁹

Naselja kao dio unutarnje organizacije ilirskih plemena i/ili naroda ne moraju nužno biti kohezivna. Na primjer, Dimitrijević smatra da su se gradine Daorsa branile uglavnom na lokalnoj, individualnoj razini. Uporište nalazi u interpretaciji izvora⁴¹⁰ koji, prema njemu, govore da su se te zajednice ponekad sukobljavale jedna s drugom te da obrana Ilira nije uvijek bila koordinirana između različitih zajednica koje su se našle pod rimskom prijetnjom.⁴¹¹

Nije poznato kako je izgledala uprava nekog većeg ilirskog naselja, kao ni kakva je u tome bila uloga dinasta (Skerdilaida, Demetrije Farski) koje spominju neki izvori,⁴¹² odnosno, jesu li oni upravljali gradom u ime ilirskog kralja. Na primjer, Demetrije Farski spominje se

⁴⁰⁸ S. Shpuza, 2017, 44-45.

⁴⁰⁹ S. Shpuza, 2017, 45.

⁴¹⁰ Polyb., *Hist.*, 2; Liv., *A. U. c.*, 44, 30-33.

⁴¹¹ M. Dimitrijević, 2018, 20.

⁴¹² Polyb., *Hist.*, 21, 21, 3.; Cass. Dio, *Hist. Rom.*, 9, fr. 40, 3.

samo kao upravitelj vojnog garnizona za Teutu nakon što Iliri osvajaju Korkiru 229. g. pr. n. e.⁴¹³

Literarni izvori ne spominju veći broj naselja, ali to ne znači da ih nije bilo. Livije i Polibije smatrali su i Meteon (dan. Medun) gradom,⁴¹⁴ pri čemu ga Livije naziva „Meteon urbs Labeatium“. S. Shpuza, sudeći prema ostacima, smatra da Livije pretjeruje kada naziva Meteon „urbs“, te da se to naselje treba smatrati samo najvažnijim na tome prostoru.⁴¹⁵ Nadalje, Livije (*A. U. c.*, 44, 30, 6-9) spominje tri grada: Bassania, Dirnium i Caravantis kada piše o sukobu Gencija i Rima. Posljednja dva su se možda nalazila na teritoriju Kava (*Cavi*), ali nisu identificirani jer se ni teritorij Kava ne može točno ubicirati. Livije ne daje ništa više informacija ni o Basiani koju smješta nedaleko od Lješa.⁴¹⁶ Geografski položaj Labeata i kontakti s Grecima, poglavito onima iz Dirahija i Apolonije, znatno su utjecali na razvoj njihovih naselja Skodre i Meduna. Krajem 3. i početkom 2. st. Skodra je imala svoju kovnicu, što svjedoči o njejoj autonomiji, ali i važnosti za širi prostor.⁴¹⁷

Grčka prisutnost i utjecaji doveli su do razvoja urbanih struktura na ilirskom prostoru. Prateći razvoj naselja u Ošanićima vidi se da u 5. i 4. st. dolazi do intenzivnih kontakata s kulturnim krugovima sredozemlja, a krajem 4. i početkom 3. st. naselje dobiva svoj urbani helenistički dio.⁴¹⁸ Razvoj većih i centralnih naselja pod ovim utjecajima doveo je do društvenih promjena kao što su formiranje urbane elite te stvaranje i disperzija monetarne ekonomije. Na mjestima nekadašnjih gradina ponegdje nastaju urbana naselja (Lješ, Butrint, Ošanići).⁴¹⁹ U Budvi se osjećao grčki utjecaj, a, iako ona nije bila grčko naselje, u njoj je prisutan grčki svijet.

⁴¹³ M. Šašel Kos, 2005, 255, 262.

⁴¹⁴ Polyb., *Hist.*, 29, 3, 5; Liv., *A. U. c.*, 44, 32, 1.

⁴¹⁵ S. Shpuza, 2017, 48.

⁴¹⁶ S. Shpuza, 2017, 48-50.

⁴¹⁷ O. Velimirović-Žižić, 1966, 193-195.

⁴¹⁸ B. Marijan, 2011, 184-185.

⁴¹⁹ D. Džino, 2012, 78. Za razvoj urbanog naselja u Ošanićima vidjeti B. Marijan, 2011, 177-186.

O grčkim utjecajima govori zlatni nakit iz „ilirsko-helenističke“ (4. – 1. st. pr. n. e.) nekropole Budve.⁴²⁰ Ti utjecaji mogu se vidjeti i u strukturi fortifikacija važnih središnjih naselja i gradina kao što su Lješ, Ulcinj, Medun i Ošanići, gdje su njihovi bedemi građeni od megalitskog kamena. To su neki od dodira i utjecaja koju su dali novu inicijativu autohtonom stanovništvu, ali autohtoni razvoj se nastavio samostalno,⁴²¹ uz stalni kontakt s grčkim svijetom putem trgovine.⁴²²

Razvoj gradova, bio on uzrok ili posljedica društvenih promjena, donio je sa sobom nužnost stvaranja novih društvenih odnosa, odnosno načina komunikacije s ruralnim prostorom. Sam grad, naravno, uvelike je ovisio o tome ruralnom prostoru koji ga je okruživao jer ga je taj prostor opskrbljivao prehrambenim proizvodima i sirovinama, a za uzvrat grad je svojoj okolini pružao gotove proizvode.⁴²³ Ipak, ilirsko društvo dubljeg zaleđa istočnoadranske obale posljednjih stoljeća stare ere u suštini nije se previše mijenjalo sve do rimskog pokoravanja ovog prostora. Od 4. st. promijene polako zahvaćaju populaciju koja se nalazila u blizini većih i važnijih naselja koja se razvijaju uglavnom uz obalu. Pretpostavlja se da je ostatak stanovništva i dalje živio raštrkano po manjim selima u unutrašnjosti te se bavio osnovnim privrednim aktivnostima i težio samodostatnosti.⁴²⁴

9. Brodarstvo i pomorstvo

Gradnja i održavanje brodova zahtijevali su znatna sredstva, u prvom redu ovdje se misli na potrebu za drvetom, željezom, olovom, kožama, katranom i drugim potrepštinama.⁴²⁵

⁴²⁰ Za više detalja o zlatnom nakitu iz nekropole u Budvi v. D. Rendić-Miočević, 1949. 5-43.

⁴²¹ M. Suić, 2003, 94; O. Velimirović-Žižić, 1986, 80-86.

⁴²² D.-M. Garašanin, 1967, 98-102; Š. Batović, 1988a; Š. Batović, 1988b; Š. Batović, 2003, 206; B. Marijan, 2011, 182-183.

⁴²³ P. Cabanes, 2002, 128-129.

⁴²⁴ P. Cabanes, 2002, 131.

⁴²⁵ A. Chaniotis, 2005, 118.

Poznato je da su Atenjani iz Makedonije i okolnih prostora uvozili drvo, najviše bor i jelu koje su koristili za gradnju kuća i brodova te kao gorivo za taljenje. Za brodogradnju još su uvozili smolu, konoplju i lan.⁴²⁶ No, Grci su, barem oni u kolonijama na Jadranskom i Jonskom moru, uvozili neke od tih materijala s bliskog im ilirskog prostora. Tako, na primjer, Publije Ovidije Nazon, rimski pjesnik koji je živio na prijelazu era, piše o katranu iz ilirske unutrašnjosti.⁴²⁷ Taj katran se, pojednostavljeno rečeno, dobivao preradom smole koja bi se dobila rezanjem borove kore (najčešće *Pinus nigra*), a koji se onda koristio za popunjavanje prostora između dasaka brodskog trupa te impregnaciju drvenih plovila.⁴²⁸ Iliri su iskorištavali šumska bogatstva u različite druge svrhe, počevši od toga da su ih koristili za gradnju brodova, kuća, utvrđenja i oruđa, kao gorivo u metalurgiji te ogrijev.⁴²⁹

Postoji nekoliko arheoloških nalaza na kojima se uočavaju prikazi brodova, a koji se povezuju s istočnojadranskim brodovljem. Jedan od takvih nalaza su knemide pronađene na Glasincu za koje se smatra da su import iz južne Ilirije.⁴³⁰ Brodovi prikazani na njima (Slika 4), prema Kozličiću, spadaju u mediteransko brodarstvo i datiraju se u 8. ili 7. st. pr. n. e.⁴³¹ Ti brodovi su prikazani s jednim križnim jedrom s jarbolom, imaju pulenu na pramcu u obliku zmijske te blago savinutu krmu na kojoj se vidi veslo.⁴³² Može se pretpostaviti da su brodovi jednoveslarke s desetak veslačkih klupa, što bi za to vrijeme bilo izuzetno snažno plovilo, a na njega bi stalo tridesetak ljudi, od kojih je njih 20 u ulozi veslača.⁴³³ Smatra se da se ovdje radi

⁴²⁶ T. Amemiya, 2007, 83.

⁴²⁷ Ovid. *Ars am.*, 2, 657-660; Ovid. *Pont.*, 4, 14, 45-48. Usp. S. Mesihović, 2008, 93-95.

⁴²⁸ T. Nikolić, I. Rešetnik, 2007, 234.

T. Andrić, 2019, 167 piše: „Katran se dobivao topljenjem pakline, krute organske tvari koja se reducirala kuhanjem srži bora.“

⁴²⁹ App., *Illy.*, 11; 16; 19; 21; 25; 27; Flor. *Epit.*, 2, 25. E. Pašalić, 1967, 121.

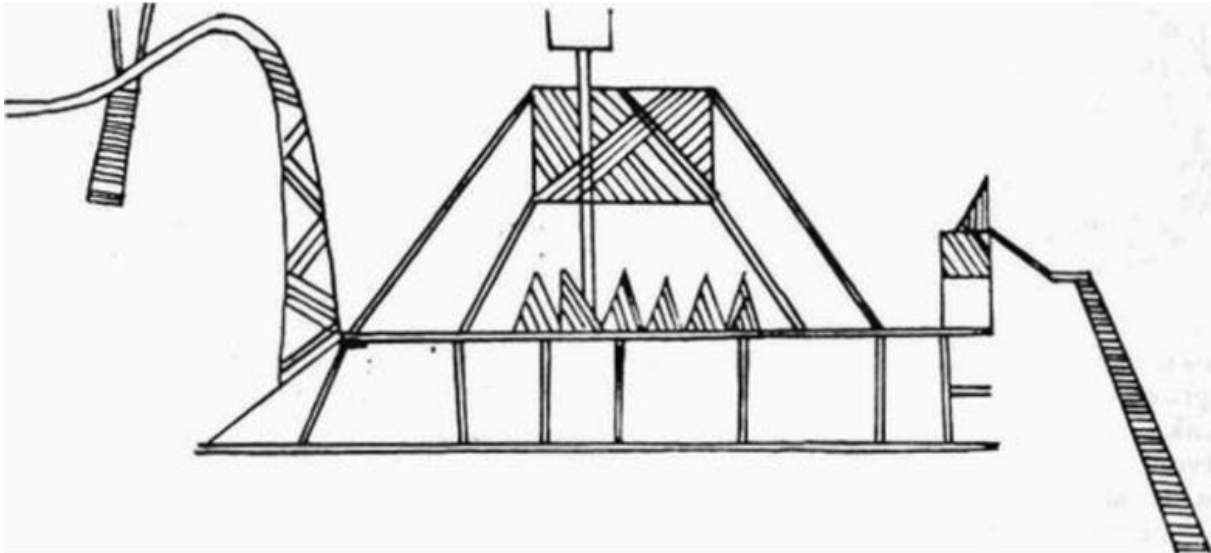
⁴³⁰ M. Jurišić, 1983, 6; L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 42.

⁴³¹ M. Kozličić, 1993, 21; L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 42-43

⁴³² Više o prikazima zmijske na ilirskom brodovlju v. A. Stipčević, 1973, 413-418.

⁴³³ M. Kozličić, 1993, 21; B. Čović, 1976, 235-236, 275-276.

o ratnim brodovima približne dužine oko 15 m, širine 4 m koji imaju dubinu gaza 0,8 m, a na činjenicu da su ratni upućuje stilizirani prikaz vojnika u obliku trokutića te oblik pramca koji je zapravo stilizacija rostruma, napadačkog „oružja“ ratnih brodova.⁴³⁴

Slika 4. Skica broda s knemida pronađenih na Glasincu (prema A. Stipčević, 1989, 141).

Sličan prikaz broda nalazi se i na reljefu na steli iz Novilare na zapadnoj jadranskoj obali. Ovdje se radi o nešto većem brodu koji također ima jarbol s jedrom (približna dužina 20 m, širina 4 m; s 40 do 50 članova posade) i o prikazu veslača dok veslaju na jednoveslarci s 15 veslačkih klupa, tj. 15 pari vesala, vjerojatno u bitku na što indicira stilizacija rostruma te smjer kretanja. Na reljefnom prikazu nalaze se još dva manja broda, bez jarbola, ali s rostrumom. Ova dva manja broda skupa približne su veličine kao prvi veliki brod s kojim su u sukobu, a M. Kozličić smatra da se radi o jednoveslarkama s pet ili manje pari vesala, što znači da posadu čini oko 10 ljudi. Ratnici, za koje se smatra da su ujedno bili i veslači, na manjim brodovima prikazani su na nogama s kopljima usmjerenim prema velikom brodu.⁴³⁵ Kozličić upozorava na to da se rostrum kod manjih brodova treba uzimati s oprezom jer on u stvarnosti nije postojao

⁴³⁴ M. Kozličić, 1993, 22. Usp. M. Jurišić, 1983, 7-8.

⁴³⁵ M. Kozličić, 1993, 24; M. Jurišić, 1983, 6-7. Usp. F. Tiboni, 2009, 400-423.

na tako malim brodovima.⁴³⁶ Za gusarsku/piratsku djelatnost rostrum nije potreban jer je njihov cilj zarobiti i opljačkati protivnički brod, a ne potopiti ga.⁴³⁷ Ipak, postoje drugi razlozi za izradu šiljastog pramca, a to je da se pomoću njega brod lakše izvuče na suho te se smatra da on poboljšava manevarske sposobnosti plovila kada se koristi pogon na jedra. Tada se „težište jarbola prenosi prema naprijed, a sam pramac manje tone, što je osobito važno kod jedrenja krmnim vjetrom.“⁴³⁸

Polibije (*Hist.*, 2, 10, 3-5) govori da su ilirski brodovi (lembi) bili manji u odnosu na neke druge ratne brodove, a kako bi pobijedili veće brodove Iliri bi spojili 4 lembe i tako ulazili u sukobe s neprijateljima.⁴³⁹ U bitci bi Iliri okretali bokove prema neprijatelju koji bi nakon zabijanja u povezane lembe ostao kljunom vezan za njih. Tako nepokretni našli bi se u gotovo bezizlaznoj situaciji jer bi odmah po udaru Iliri uskakali na njihove brodove te borbom prsa o prsa, zahvaljujući brojčanoj nadmoćnosti, osvajali ih.⁴⁴⁰ O uspješnosti ovakvog načina ratovanja govori podatak da su u opisanom sukobu Iliri uspjeli zarobiti četiri kvadrireme i potopiti jednu kvinkveremu. Polibije ovdje opisuje pomorsku bitku kod Paksa 229. g. pr. n. e., a sam opis gotovo je istovjetan s prikazom na steli iz Novilare. Za nju se smatra da prikazuje sukob domorodačkog stanovništva sjevernog Jadrana s grčkim brodovljem koje teži uspostavljanju sigurnih pomorskih ruta u Jadranu, a manje brodove neki vežu uz Liburne koji su se s Grcima sukobljavali od kraja 8. stoljeća.⁴⁴¹ S druge strane, postoji mišljenje da su dva

⁴³⁶ M. Kozlić, 1993, 24; M. Jurišić, 1983, 8.

⁴³⁷ L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 23.

⁴³⁸ M. Jurišić, 1983, 8.

⁴³⁹ Spomen lembe u antičkim djelima v. u L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 61-139.

⁴⁴⁰ M. Kozlić, 1993, 25; M. Zaninović, 1975, 158-161; M. Jurišić, 1983, 13-14.

⁴⁴¹ M. Kozlić, 1993, 26, smatra da ove brodove treba vezati za Liburne.

Apijan (*Illy.*, 4, 7) je pisao o Liburnima i njihovom piratstvu zbog čega im je Cezar oduzeo brodovlje. Rimljani su u svojoj floti imali tip broda *naves liburnicae* te se smatra da su dizajn za ove brodove preuzeli od Liburna.

Antičke literarne izvore za liburnu vidjeti u L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 139-148.

Za liburnsku dominaciju Jadranom vidjeti: M. Zaninović, 1988; M. Suić, 1953a; S. Čače, 1984; A. Benac, 1988, 43-67.

manja broda prikazana na steli iz Novilare u sukobu jedan s drugim.⁴⁴² Ipak, usprkos mnogim pokušajima opisa događaja koji su prikazani na steli, i dalje nije jasno kome bi prikazane brodove zapravo trebalo pripisati niti što sami prikaz na steli zapravo predstavlja.⁴⁴³

Ilirsko brodogradnja, pretpostavi li se da je bilo izgledom slično ranije opisanom,⁴⁴⁴ došlo je početkom grčke kolonizacije u sukob s naprednijim brodogradnjom. Grcima je trirema poznata još od 7. st. pr. n. e., što znači da je u pomorskim sukobima njihovo brodogradnja bilo superiornije od onog zajednica istočnojadranske obale. Ta nadmoćnost dovela je do liburnskog⁴⁴⁵ poraza kod Krfa 734. g. pr. n. e., zatim pobjede Dionizijeve flote nad Ilirima kod Hvara 384. g. pr. n. e. te drugim sukobima sve do pada Ilirskog kraljevstva.⁴⁴⁶

Smatra se da je u susretima Grka i autohtonog stanovništva došlo i do utjecaja razvijenog grčkog brodogradnja na prapovijesno brodogradnja stanovnika jadranskih obala (prikazano na steli iz Novilare i knemidama iz Glasinca, 8. st., te na novcu zajednice Daorsa).⁴⁴⁷ S obzirom na to da ovi prapovijesni brodovi imaju nešto sličnosti s grčkim i kasnijim rimskim brodovima, Z. Brusić smatra da treba istaknuti i ono što ih odvaja, a to je da se prapovijesni brodovi

S. Čače, 2002, 83-100, preispituje utemeljenost tvrdnji o liburnskoj dominaciji istočnojadranskom obalom od 8. st. do Farske bitke 384. g. pr. n. e. te pomišlja da su se s Grcima, pogotovo na južnim područjima oko Krfa (osnutak grčke naseobine na Krfu 734. g.), sukobljavali Iliri.

Neki autori smatraju da je liburna samo jedan od tipova lembe koji su svojim potrebama prilagodili Liburni.

Vidjeti L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 173-174.

⁴⁴² L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 44.

⁴⁴³ Usp. L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 44-45, 56-58.

⁴⁴⁴ L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 53, smatraju da se u ranije navedenim primjerima s prikazima brodova na knemidama s Glasinca i steli iz Novilare ne mogu tražiti preteče kasnijih ilirskih lembe na južnom Jadranu.

⁴⁴⁵ Liburne se ne smatra Ilirima, ali s obzirom na geografski položaj i uvjete razvoja može se pretpostaviti da je njihovo brodogradnja bilo slično ilirskom.

⁴⁴⁶ M. Jurišić, 1983, 9-10.

⁴⁴⁷ Z. Brusić, 1970, 558.

istočnojadranske obale razlikuju po pramcu koji je visok i savinut prema vani, dok je kod ovih drugih „krmeni dio (a ponekad i pramac) visoko uzdignut, ali savinut prema unutra“.⁴⁴⁸

Dosadašnji opisi dali su približan vanjski izgled prapovijesnih brodova istočnojadranskog prostora, ali nema saznanja o njihovoj konstrukciji, osim nalaza u Zatonu kod Nina,⁴⁴⁹ nalaza na lokalitetu Zambratija u Istri⁴⁵⁰ te uvali Caska na otoku Pagu.⁴⁵¹ Dva potonja nalaza primjer su tradicionalne istočnojadranske, točnije histarske i liburnske, tradicije gradnje brodova tehnikom šivanja.⁴⁵² Podatak o razvoju lembe pod vanjskim utjecajima u određenoj mjeri pronalazimo i kod Livija (*A. U. c.*, 24, 40, 2) koji govori da je u floti Filipa V. bilo i lembe koji su imali dva reda vesala (*lembi biremes*).⁴⁵³

Pojavom ilirske države fokus antičkih pisaca o istočnojadranskoj obali pomiče se na jug. O brodovlju Ilirskog kraljevstva može se govoriti analizirajući dostupne literarne i materijalne izvore. Tradicionalno, smatra se da su oni nastavak tradicije gradnje lakog brodovlja razvijanog na istočnojadranskoj obali kroz prapovijest, ali uz utjecaj naprednijeg grčkog svijeta. Ipak, recentnije se pojavljuju autori koji ukazuju na to da lembe nisu izum istočnojadranskih zajednica, i njihovu prvu upotrebu vežu za zajednice koje naseljavaju obale Egejskog mora.⁴⁵⁴ Njihovo mišljenje je da su istočnojadranske zajednice prihvatile i prilagodile ovo plovilo svojim potrebama.⁴⁵⁵ Isti autori smatraju da su ilirski lembe korišteni uglavnom za transport vojske, brze pljačke na nenaoružane protivnike te patroliranje morem, a ne za pomorske bitke.⁴⁵⁶

⁴⁴⁸ Z. Brusić, 1970, 559.

⁴⁴⁹ Z. Brusić, 1970, 559; usp. L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 57-58. Nalazi se datiraju u 1. st. n. e.

⁴⁵⁰ G. Boetto, I. Koncani Uhač, M. Uhač, 2017, 189-198. Brod se datira u razdoblje 11.-9. st. pr. n. e.

⁴⁵¹ I. Radić Rossi, G. Boetto, 2010, 302; I. Radić Rossi, G. Boetto, 2011, 505-512. Ostaci ovoga broda datirani su u 1. st. nove ere.

⁴⁵² I. Radić Rossi, G. Boetto, 2011, 510.

⁴⁵³ L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 175.

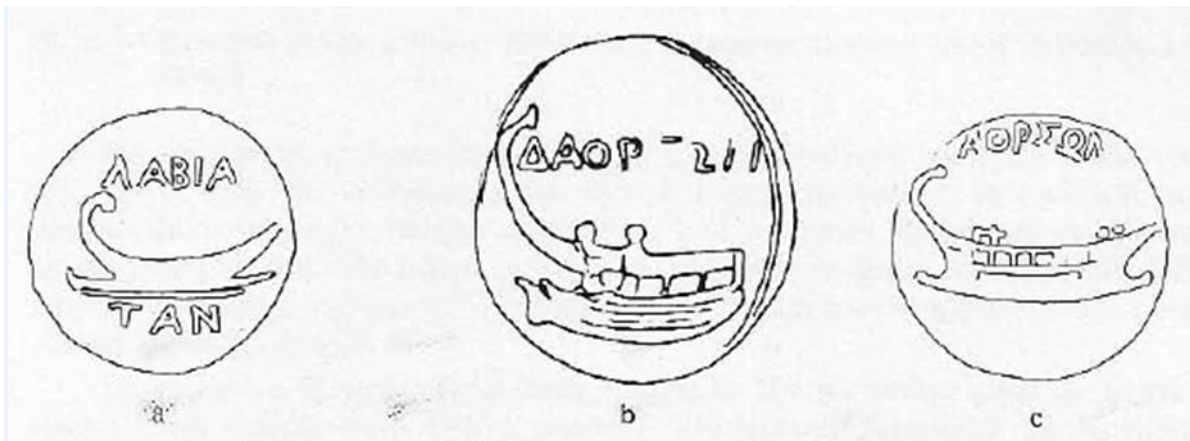
⁴⁵⁴ L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 174.

⁴⁵⁵ L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 174-175, 195.

⁴⁵⁶ L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 175.

Brodovi koje znanstvenici interpretiraju kao ilirske lembe nalaze se na reversima novaca kralja Gencija, plemena Daorsa i Labeata (Slika 5) te gradova Skodre, Lisosa i Lihnida, a svi se okvirno datiraju u drugu polovicu 3. i u 2. st. pr. n. e.⁴⁵⁷ Novac Skodre i Lisosa upućuje na makedonski utjecaj, a datacija je nesigurna, uglavnom oko sredine 3. stoljeća, ali neki smatraju da su to emisije iz vremena kada je Filip zauzeo Lisos, dakle oko 211. g. pr. n. e.⁴⁵⁸

Pri izgradnji broskog trupa vjerojatno se koristio sustav spajanja dasaka oplata na principu utora i klinova koji je povećavao čvrstoću broda. Dimenzije ilirskih lembe nisu bile uvijek jednake. Oni nisu nužno imali palubu, a smatra se da ih je pokretao jedan red veslača kojih je bilo između 16 i 50. Također, činjenica da na novcu nije prikazan jarbol ne znači nužno da on nije bio korišten jer je praksa bila, kako napominje Jurišić, da se pred sam sukob jarbol spušta te se brod pokreće isključivo veslima.⁴⁵⁹

Slika 5. Reversi novca Labeata i Daorsa (M. Jurišić, 1983, Slika 7)

Analizom prikaza brodova na ilirskom novcu također se može dobiti određena slika o izgledu ilirskih plovila. Brodovi na novcu Daorsa prikazani su u bokocrtu i valja razlikovati trgovačke i ratne brodove (Slika 6). Trgovački brodovi imaju veći gaz jer su bili namijenjeni

⁴⁵⁷ M. Jurišić, 1983, 11.

⁴⁵⁸ F. W. Walbank, 1979, 337.

⁴⁵⁹ M. Jurišić, 1983, 12-13.

prijevozu robe, a ratnički su bili duži i s plićim gazom kako bi mogli postići veću brzinu.⁴⁶⁰ Prikazani brodovi Daorsa imaju gredu na boku koja predstavlja ojačanje, prikazane su rupe za do jedanaest vesla, i na krmi i na pramcu se nalazi nešto što sličí na *rostrum* (na krmi možda samo stilizacija krmenog vala koji brod ostavlja za sobom). Ipak, brodovi Daorsa, s obzirom na svoju veličinu, ne bi trebali imati *rostrum* jer on na tako malim brodovima narušava čvrstoću trupa, a pri upotrebi mogao je uzrokovati više štete samom brodu nego neprijatelju.⁴⁶¹ Zbog toga se smatra da je na novcu prikazano samo kretanje vode, a stilizacija bi bila pokazatelj brzog kretanja broda jer što se brže brod kreće, to veći val radi,⁴⁶² dok naprotiv, M. Jurišić smatra da je to ipak *rostrum*.⁴⁶³ Navedeni prikazi brodova (Slika 5 i Slika 6) imaju pulene na pramcu i krmi za koje se pretpostavlja da imaju oblik zmiije, kao što se pretpostavlja i za brodove na novcu Labeata, Skodre, Lisosa i drugih.⁴⁶⁴ Smatra se da su ova plovila bila pokretana veslima, ali i križnim jedrima koja su tada bila poznata.⁴⁶⁵

Slika 6. Prikaz trgovačkog i dva ratna broda na novcu Daorsa (M. Kozličić, 1981, 174.)

⁴⁶⁰ M. Kozličić, 1981, 165.

⁴⁶¹ M. Kozličić, 1993, 31.

⁴⁶² M. Kozličić, 1981, 167.

⁴⁶³ M. Jurišić, 1983, 11-12.

⁴⁶⁴ Vidjeti M. Jurišić, 1983, 11.

⁴⁶⁵ M. Kozličić, 1981, 168-169; M. Kozličić, 1993, 31.

M. Kozličić je analizom prikaza brodova na novcu Daorsa došao do zaključka da je njihov ratni brod bio jednoveslarka s 10 do 15 veslačkih klupa, dug od 14 do 15 m, širine oko 4,54 m te gaza otprilike 1,45 m, a visine boka nad vodom oko 1,87 m te korisne nosivosti približno 15 tona. Što se tiče trgovačkih brodova, na novcu su zabilježene dvije vrste, veća i manja. Veći tip trgovačkog broda sličan je spomenutom ratničkom, dok je manji dužine približno 10 m, visine nad vodom oko 1 m, gaza oko 1,5 m i nosivosti oko 9 tona.⁴⁶⁶ Ovi brodovi također su jednoveslarke s križnim jedrima, visokih manevarskih sposobnosti te su se u slučaju potrebe mogli upotrebljavati u vojne svrhe.⁴⁶⁷ Kozličić smatra da su se brodovi Daorsa kretali brzinom između 4 i 5 čvorova što je za brodove ove veličine bila relativno velika brzina.⁴⁶⁸

9.1. Antičko gusarstvo⁴⁶⁹ i piratstvo⁴⁷⁰

Jedan od najboljih načina pribavljanja resursa bili su rat i pljačka, kopnena ili pomorska. Ratovi nisu u svim ekonomskim aspektima negativna stvar. Nerijetko su dovodili do poticanja trgovinske aktivnosti jer je pogođeno područje trebalo prebroditi nestašicu namirnica i drugih potrepština. Jedna od najvećih važnosti ratovanja u helenističkoj ekonomiji, ali i društvu, bila je redistribucija materijalnih dobara, zemlje i novca.⁴⁷¹ Tako Teopomp (Frag. 286) govori da se Bardilej, ilirski kralj kojeg on pogrdno naziva razbojnikom, obogatio pljačkom i ravnomjernom podjelom plijena.⁴⁷²

⁴⁶⁶ M. Kozličić, 1981, 168-170; M. Kozličić, 1993, 31- 32.

⁴⁶⁷ M. Kozličić, 1993, 32.

⁴⁶⁸ M. Kozličić, 1981, 172; M Kozličić, 1993, 32.

⁴⁶⁹ Gusari: „Pomorski ratnici koji su ovlašteno i u interesu svoje zemlje napadali i plijenili neprijateljske brodove.“ <https://proleksis.lzmk.hr/24934/>

⁴⁷⁰ Piratstvo: „Sva djela nasilja, zadržavanja ili pljačke koje čini posada ili putnici privatnoga broda ...“ <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=48362>

⁴⁷¹ A. Chaniotis, 2005, 139.

⁴⁷² G. S. Shrimpton, 1991, 256, 311.

Izvori iz kojih se saznaje o ilirskim pomorskim aktivnostima ne prenose objektivnu sliku događanja. Djela antičkih pisaca nastala su pod određenim utjecajem i s određenim ciljem, a Iliri su, kao i drugi narodi, uklopljeni u željeni narativ. Na primjer, Polibijev stav prema piratstvu oblikovan je tako da prezentira njegove moralne i povijesne argumente.⁴⁷³ S druge strane, Strabon se divi Rimljanima i ono što govori o piratstvu u velikoj mjeri reflektira to divljenje.⁴⁷⁴ On (Strabo., *Geog.*, 7, 5, 10) piše da ilirska obala ima mnogo prirodnih luka, a jedno od objašnjenja za piratstvo mu je siromaštvo (Strabo., *Geog.*, 1, 3, 2).

Grci i Rimljani nisu terminološki razlikovali pirate i gusare. U antici etiketa pirata/gusara često je bila politički pojam, služila je za delegitimizaciju djelovanja određenih skupina te nije morala odražavati stvarno stanje zajednice koja se opisuje, nego je služila kako bi suvremenicima opravdala agresiju na tu zajednicu. Pljačka i palež na Mediteranu bili su osnovni oblik ratovanja rudimentarnih zajednica, a to su ostali i njihovim daljnjim političkim razvojem. Pljačkaški mentalitet, koji u sebi nosi nasilno oduzimanje imovine i zarobljavanje ljudi, razvojem države služio joj je da osvaja teritorije i izvlači viškove. Pljačke su tjerale neprijatelja na to da vojsku rasporedi kako bi zaštitio svoja područja, zatim da nanese vojnu, ekonomsku i psihološku štetu, ali i sakupljaju važna sredstva i materijale kako bi pljačkaši sebi digli moral. Pljačkanje, dakle, nije bio samo fenomen na moru, ali mobilnost brodova omogućavala je pljačkašima da pokriju veće prostore i težu obranu neprijateljima jer dolaze brzo i iznenada na nezaštićena područja.⁴⁷⁵

Antičko piratstvo definira se mnogo rudimentarnije nego moderno piratstvo. Prema tome, ono bi bilo svako oružano pljačkanje koje uključuje korištenje broda. Pirati u antici ponekad su napadali brodove na moru, ali uglavnom su ti napadi bili usmjereni protiv ciljeva na kopnu, tj. na obali. Pljačkali bi, krali živežne namirnice i uzimali robove. U antičko vrijeme

⁴⁷³ P. de Souza, 1992, 63

⁴⁷⁴ P. de Souza, 1992, 93.

⁴⁷⁵ P. de Souza, 2014, 27.

teško je odvojiti ilegalno piratstvo od strane odmetnika, i ono nahođeno od strane država, tj. nasilnu vojnu pljačku iliti gusarstvo.⁴⁷⁶ Iliri, baš kao i većina drugih antičkih zajednica/naroda, piratstvo nisu doživljavali kao ilegalnu aktivnost, nego kao način privrede kao što su to i lov, ribolov i druge aktivnosti.⁴⁷⁷

Od 5. st. pr. n. e. pirate se vidi kao plaćenike na moru, tj. svrstavaju se uz određene države ili vladare kako bi pljačkali u ime ratnih zbivanja. To znači da je vrlo teško odrediti razliku između rata i piratstva. Pirati umiješani u organizirano ratovanje antičkih društava kakvo se spominje u izvorima onda uopće nisu pirati. To je samo etiketa koju dobivaju od druge strane kako bi ih se degradiralo i ilegaliziralo njihove radnje.⁴⁷⁸ Pod piratima antičkog, ali i kasnijeg vremena, kriju se različite društvene skupine i individualci koji su organizirali pljačke. Nerijetko su to bili trgovci koji bi tako zarađivali sa strane, a posebno su aktivni bili tijekom ratnih vremena kada bi iskorištavali situacije, udruživali se s jednom stranom, pomagali im u pomorskim operacijama napadajući brodove, obalne gradove, paleći i pljačkajući te ometajući pomorsku komunikaciju. Na primjer, Filip V. plaćao je Skerdilaidi 20 talenata godišnje za njegove usluge, a ovaj je napao Etoľjane s 30 lemba (Polyb., *Hist.*, 4, 29, 7).⁴⁷⁹ Skerdilaida se 217. g. osjećao prevareno od strane Filipa V. koji mu nije platio obećano te je odlučio to kompenzirati tako što je s 15 lemba napao luku Leukas (Lefkada) gdje su ga tretirali kao saveznika. Napao je Korinćane i zaplijenio im brodove, a nakon toga se vratio na more i nastavio pljačkati i zarobljavati trgovačke brodove (Polyb., *Hist.*, 5, 95, 3-4). Dakle, u antici su piratstvo i ratovanje blisko povezani i mogu se preklapati. Osnovna svrha piratstva je domoći se plijena, a to znači da će pirati napasti kad se ukaže prilika. U bitkama oni nisu imali veliku

⁴⁷⁶ P. de Souza, 2014, 24.

⁴⁷⁷ M. Prusac, 2007, 53; usp. P. Cabanes, 2002, 37-38.

⁴⁷⁸ P. de Souza, 1992, 113.

⁴⁷⁹ A. Chaniotis, 2005, 134.

ulogu jer, kada pirati imaju neku veću ulogu u ratnim aktivnostima, onda izraz „pirat“ više nije primjeren za njih.⁴⁸⁰

Grčko-rimski svijet imao je kategoriju legitimnog ratovanja koja je uključivala političku stranu, tj. sukob dvaju entiteta čiji vođe su to odobrile. Neformalno pljačkanje nikako nije moglo spadati u ovu skupinu, nije moglo biti jasno opravdano te se jednostavno moglo etiketirati kao piratstvo, tj. ilegalno i strogo osuđujuće. Granice između legalnog i nelegalnog često su bile tanke, jer ono što je jednoj strani bilo ratovanje, to je druga strana mogla opisati kao piratstvo.⁴⁸¹ Ciceron (*De Officiis*, 3, 107) svrstava pirate puno niže u statusu nego legitimirane ratne neprijatelje i predstavlja ih kao ljude bez društvenih, moralnih i legalnih normi.⁴⁸² Također, neki vladari su i poticali piratstvo tako što su usmjeravali pirate protiv svojih neprijatelja.⁴⁸³

Opasnost, stvarna ili zamišljena, predstavljala je stalni dio života obalnih zajednica. Mogla je biti inhibitor pomorske trgovine, a to znači opasnost prosperitetu onih koji su o njoj ovisili. Antički izvori su često jednosmjerni, a njihovi narativi nastali su uglavnom dosta vremena nakon stvarnog zbivanja. Također, nalaze se pod velikim utjecajem kasnijih ideja, odnosno moraliziranja političke ideologije i opravdavanja djelovanja vlastite, uglavnom rimske države, pokušavajući tako delegitimirati one koji su se bavili pljačkanjem.⁴⁸⁴ Suzbijanje piratstva imalo je važnu ulogu u vanjskim ratovima Rimske Republike. Time su opravdavali vanjske ratove poduzete u svrhu obrane saveznika ili kao odgovor na agresiju, stvarnu ili potencijalnu, rimskih neprijatelja. Na primjer, može se pretpostaviti da je Prvi ilirski rat iz 229. g. imao za cilj osigurati italjskim trgovcima pristup i uspostaviti vojnu dominaciju na prostoru

⁴⁸⁰ P. de Souza, 1992, 144-145.

⁴⁸¹ P. de Souza 1999, 11–12, 26–36, 80–82; P. de Souza, 2014, 27-28.

⁴⁸² P. de Souza, 2014, 40.

⁴⁸³ A. Chaniotis, 2005, 137.

⁴⁸⁴ P. de Souza, 1999, 29-30; P. de Souza, 2014. 28.

od velikog strateškog značaja, a antički autori govore da je Rim odgovarao na zahtjeve grčkih gradova, lokalnih zajednica i italjskih trgovaca koji su bili pogođeni ilirskim piratstvom, nerijetko ih opisujući kao zajedničke neprijatelje svih ljudi.⁴⁸⁵ Stvarni razlog bio je kompleksniji jer Rim intervenira protiv piratstva, ali to nije samo zbog ometanja dostave žita, nego zbog širih ekonomskih aspiracija,⁴⁸⁶ a Polibijeve (*Hist.*, 2, 7) riječi o napadu Ilira na italjske trgovce služile su samo kao pokušaj opravdavanja Prvog ilirskog rata.⁴⁸⁷

9.2. Trgovina i piratstvo

Piratstvo se, dakle, razlikuje od ratovanja i percipira se kao prijetnja trgovini. Ipak, kao što je već istaknuto, ekonomske aktivnosti na moru kao što su pljačkanje, piratstvo i trgovina, ne mogu se uvijek razdvojiti. Nerijetko su podložnici nekog aristokrata poduzimali takva putovanja u kojima su u kontaktu s jednim bili trgovci, a nedugo zatim u kontaktu s drugima pljačkaši. Upravo su navedene aktivnosti bile jedan od glavnih načina razmjene dobara u arhajskom grčkom periodu.⁴⁸⁸

Piratstvo i trgovina usko su povezani upravo aktivnošću pirata kojima su plijen dobra koja prevoze pomorski trgovci. Obje ekonomske aktivnosti imaju sličan motiv, a to je akumulacija bogatstva te slične posljedice: kretanje dobara i ljudi. Jedina razlika je ta što piratstvo uključuje nasilje i nasilno nabavljanje ili prijenos dobara. S druge strane, trgovina je nenasilna aktivnost koja cvijeta u vrijeme mira i političke stabilnosti.⁴⁸⁹ Ipak, piratstvo se u jednu ruku može smatrati oblikom trgovine. Pirati su angažirani u trgovačku aktivnost tako što od svoje pljačke pokušavaju dobiti neki profit. Opet valja spomenuti situaciju kada je

⁴⁸⁵ App., *Illy.*, 7-8.; Polyb., *Hist.*, 2, 8–12, 2, 12, 4–6.; Livy., *A. U. c.*, 42, 26, 2.; Više vidjeti kod P. de Souza, 2014, 33. Usp. R. M. Errington, 1989, 81-106; P. de Souza, 1995, 99-101; P. de Souza, 1999, 76-80.

⁴⁸⁶ Usp. M. Šašel Kos, 2005, 252-253.

⁴⁸⁷ F. Milivojević, 2010, 192.

⁴⁸⁸ Usp. C. M. Reed, 2004, 70.

⁴⁸⁹ P. de Souza, 1992, 179. Usp. Strabo, *Geog.*, 13, 1, 32.

Skerdilaida, nakon što je bio prevaren od strane Filipa V., sebe namirio pljačkajući trgovačke brodove (Polyb., *Hist.*, 5, 95, 101). Svoje troškove podmirio je pljačkajući u ime Filipa V. koristeći svoje resurse, što znači da je još brže mogao doći do profita.⁴⁹⁰

Pirati se u izvorima nerijetko pojavljuju kao glavni dobavljači robova, a trgovina robljem gotovo se uvijek spominje u vezi s piratstvom. Pirati su za antičke izvore ionako lošeg morala i njihova aktivnost se ne odobrava, a činjenica da imaju veze s trgovinom robljem samo potvrđuje njihov nizak status i povećava razinu osude onoga tko čita. Ipak, nije vjerojatno da su pirati opskrbljivali helenistička tržišta velikom količinom robova. Robovi su bili uglavnom barbarskog porijekla i to vjerojatno iz zajednica i područja udaljenih od Sredozemnog mora. Piratska aktivnost jest pridonosila količini roblja, ali nije bila glavni izvor. Također, velik dio robova koje su pirati prodavali bili su robovi i prije ovog zarobljavanja, a to znači da su oni bili samo redistributeri.⁴⁹¹ Upravo zbog navedenoga čini mi se malo pretjerano razmišljanje M. Rostovtzeffa koji smatra da su pljačke koje je vodio Skerdilaida rezultirale otmicama stotina, nekada i tisuća slobodnih ljudi i robova.⁴⁹² Naime, ako su Iliri na mjesto pljačke dolazili s lembima, za koje se iz Polibija (*Hist.*, 2, 3) može iščitati da svaki nosi po 50 ratnika, teško je vjerovati da je na njima bilo mjesta za toliki broj zarobljenika. S druge strane, ne može se reći da zarobljavanja uopće nije bilo. Profit od gusarenja i pljačkanja morao se sastojati od ponešto zarobljenika koji su prodavani ili otkupljivani, zatim od živežnih namirnica, pića i drugih vrijednosti kao metalno oružje, oruđe, nakit, posuđe od plemenitih metala ili keramike, novca. Tako bi nakon pljačke pirati uplovili u neku luku i prodali što im nije trebalo i na čemu su mogli zaraditi te postali trgovci.⁴⁹³ S druge strane postoje razmišljanja da su antički pirati preferirali

⁴⁹⁰ P. de Souza, 1992, 182.

⁴⁹¹ P. de Souza, 1992, 198.

⁴⁹² M. Rostovtzeff, 1998, 203.

⁴⁹³ A. Chaniotis, 2005, 135-136.

uzimati zarobljenike na štetu tereta jer ih je bilo lakše transportirati.⁴⁹⁴ Piratstvo negrčkih naroda cvijetalo je, između ostaloga, jer je ograničena proizvodnja tražene i konkurentne robe na sjevernom dijelu Mediterana omogućila obilnu pomorsku trgovinu s drugim dijelovima razvijenog svijeta, a trgovački brodovi bili su lak plijen.⁴⁹⁵

9.3. Ilirsko gusarstvo

Nerijetko se smatra da je u vrijeme Agrona, ali i njegovih bližih prethodnika i nasljednika, moć Ilirskog kraljevstva bila bazirana uglavnom na gusarstvu i piratstvu.⁴⁹⁶ Za njega Polibije (*Hist.*, 2, 2, 4) govori da je imao najveću flotu koja je ikad plovila ilirskom obalom. Ipak, nisu samo Iliri bili pirati na Jadranu i nije samo istočna obala bila zahvaćena ovom aktivnošću. Ove aktivnosti bile su problem na čitavom Mediteranu gdje ni Egejsko more nije ostalo pošteđeno.⁴⁹⁷ Nadalje, smatra se da su pirati bili i Etruščani, a u 4. st. pr. n. e. Japigi i Peuceti. Na kraju spomenutog stoljeća Livije (*A. U. c.*, 10, 2, 4) govori o piratstvu Ilira, Liburna i Histra.⁴⁹⁸ Kod Ilira se kao pirati, osim Ardijejaca, spominju Taulanti i Plereji, što bi ukazivalo na to da su gusarstvo i piratstvo bile svakodnevne privredne aktivnosti. Da se one nisu mogle lako i uspješno istrijebiti, a da su postojale krajem i 1. st. pr. n. e. govori i Apijan (*Illy.*, 16, 47) u opisu Oktavijanove kampanje u Iliriku kada su Rimljani potpuno istrijebili stanovnike otoka Melite i Korkire (Melaine) jer su prakticirali piratstvo. Konfiscirali su i brodove Liburnima koji su se bavili istom aktivnošću. Ipak, treba postaviti pitanje u kolikoj mjeri je ta aktivnost prakticirana i je li ugrožavala grčku, a kasnije italsku trgovinu.⁴⁹⁹

⁴⁹⁴ L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 23.

⁴⁹⁵ R. Matijašić, 1998, 30-31.

⁴⁹⁶ M. Prusac, 2007, 54.

⁴⁹⁷ M. Rostovtzeff, 1998, 195-198, 609-611; Koliko je gusarstvo bilo rasprostranjeno i ukorijenjeno među mediteranskim zajednicama govori i podatak da Pompej Veliki 67. g. pr. n. e. od Senata dobiva diktatorske ovlasti da iskorijeni piratstvo na Mediteranu, što je i učinio.

⁴⁹⁸ H. J. Dell, 1967, 354-355; M. Šašel Kos, 2002, 137-139.

⁴⁹⁹ M. Šašel Kos, 2002, 139.

H. J. Dell jedan je od autora koji smatra da ilirska gusarska aktivnost nije uvelike ugrožavala grčku plovidbu Jadranom i Egejskim morem. Neki od njegovih zaključaka dosta su upitni, poput onoga da poraz Ilira od sirakuških trirema znači da Iliri nisu mogli okupiti značajniju flotu. Ovdje je vjerojatnije da se radi o floti jedne ilirske zajednice, nego nekakvoj organiziranoj floti saveza ilirskih plemena. On smatra da nema dokaza o ilirskom piratstvu u vrijeme sirakuške hegemonije, već da literarni izvori samo govore da su južni Iliri bili kopnena sila. Također, napominje da se u vrijeme sukoba makedonskih vladara kraja 4. i prve polovine 3. st. protiv Ilira, nigdje ne spominje ilirska pomorska moć, nego sukobi na kopnu, očito zaboravljajući Livijeve (*A. U. c.*, 10, 2, 4) navode o piratstvu Ilira, Liburna i Histra krajem 4. st. pr. n. e. Također, izostavlja činjenicu da je Makedonija bila poglavito kopnena zemlja te nije bilo mogućnosti da uopće dođe do sukoba brodovljem. S obzirom na ranije rečeno, njegov zaključak da piratstvo nije bila široko rasprostranjena endemska aktivnost u Jadranu, nego da se pojavljuje naknadno, kada uvjeti to dozvoljavaju,⁵⁰⁰ ostaje bez gotovo ikakvog uporišta.

Čini se da aktivnija ilirska piratska aktivnost doista započinje tek u drugoj polovici 3. st., i to se nerijetko povezuje s padom Mološanske dinastije u Epiru što je dovelo do gubitka važnog faktora na južnom Jadranu. Postoje autori koji smatraju da na Jadranu nije bilo piratstva u obujmu koji bi mogao smetati trgovini ovim morskim prostranstvom te da su grčke kolonije osnovane na istočnojadranskoj obali to piratstvo mogle kontrolirati.⁵⁰¹ Ipak, laki i brzi ilirski brodovi, lembi, poznati su u preko literarnih izvora od kasnog 4. st. što znači da je pomorske aktivnosti moralo biti, samo što je izvori ne bilježe.⁵⁰² Uzroke povećanja frekventnosti piratskih aktivnosti na istočnojadranskoj obali neki vide i u društvenoj transformaciji i promjeni

⁵⁰⁰ H. J. Dell, 1967, 345-347.

⁵⁰¹ Vidjeti H. J. Dell, 1967, 347.

⁵⁰² M. Prusac, 2007, 54. U navedenom djelu vidjeti bilješku 319.

uzrokovanoj izrastanjem nove elite uslijed borbi za kontrolu uvoza i posjedovanja prestižnih dobara pristiglih rastućom trgovinom s civiliziranim svijetom.⁵⁰³

Problem s poviješću Ilira je taj što literarni izvori govore o njima samo kad su oni u kontaktu s naprednim civilizacijama te su često kronološki nejasni i govore o posljedicama.⁵⁰⁴ Upravo je zbog toga teško zaključivati na temelju njih, kao što je napravio H. J. Dell kojemu nedostatak podataka u izvorima rezultira zaključkom da u 4. i prvoj polovini 3. st. ilirsko piratstvo nije postojalo u tolikoj mjeri da stvara ozbiljne probleme onima koji plove Jadranom.⁵⁰⁵ On ovdje ne uzima u obzir ni zainteresiranost najvećih faktora antike, Grčke i Rima, a time i antičkih pisaca za Jadran u tome razdoblju. Grcima Jadran igra sporednu ulogu i pažnja je koncentrirana na tržišta zapadnog Mediterana i na Crno more, dok Rimljani u ovome razdoblju nemaju nikakvih interesa za plovidbu istočnim Jadranom. Također, smatra se da Ardijejci nisu naseljavali obale Jadranskog mora prije ranog 4. st. jer ih izvori ne spominju na tim prostorima te sukladno tome prije 4. st. nisu mogli sudjelovati u piratstvu.⁵⁰⁶ Nadalje, kada je riječ o ilirskim gusarskim i piratskim aktivnostima iz izvora se može zaključiti da oni u početku nisu napadali gradove nego ruralna područja, a pretpostavka je da njihov plijen nije bilo bogatstvo ili robovi, nego da im je cilj bila pljačka polja za hranu i ostalih potrepština koje se lako mogu transportirati u lembima.⁵⁰⁷ Indicije da su se stanovnici istočne obale Jadrana bavili piratstvom kako bi se domogli hrane pronalaze se i u histarskim napadima na rimske brodove koji su prevozili žito.⁵⁰⁸ Zemlja koju su nastanjivali i obrađivali Iliri bila je siromašna, a veliki broj Ilira javlja se u helenističkim vojskama kao plaćenici što bi moglo upućivati na

⁵⁰³ L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, 23-24.

⁵⁰⁴ H. J. Dell, 1967, 348.

⁵⁰⁵ H. J. Dell, 1967, 356.

⁵⁰⁶ M. Šašel Kos, 2005, 166-167; H. J. Dell, 1967, 348-349. Usp. J. Lučić, 1966, 245-254; F. Papazoglu, 1963, 71-86.

⁵⁰⁷ Polyb., *Hist.*, 2, 5, 1-2; Plut., *Cleomenes.*, 10, 6.

⁵⁰⁸ App., *Ill.*, 3, 8; Liv., *A. U. c.* 20, 21, 1, 4.

prenapućenost, odnosno nemogućnost siromašne zemlje da prehrani sve stanovnike svojim urodom. U drugoj polovici 3. st. Iliri otkrivaju da dio grčke obale ne pruža veliki otpor, polako prelaze na piratstvo s ciljem većeg plijena, a s obzirom na to da napadaju civilizirane prostore, ulaze u izvore kao konstantna piratska opasnost.⁵⁰⁹ Organizacija Ilirskoga kraljevstva pod ardijskom dinastijom i nedostatak jakih neprijatelja (slabljenje Epira) omogućilo je rast piratstva na Jadranu i Jonskom moru, a Iliri se tada okreću pljačkama za bogati plijen,⁵¹⁰ ali ovdje valja imati na umu da se izlaskom Rimljana na istočnu obalu Apeninskog poluotoka povećava rimski interes za Jadranskim morem te da to može biti jedan od razloga učestalijeg spomena Ilira i njihove piratske aktivnosti.

U antičko vrijeme istočnojadranskom obalom plovilo se, kako je već istaknuto, uz otoke i uz obalu. Mnoštvo zaljeva i uvala te razvedena obala pogodovale su razvoju piratstva. Plinije (*N. h.*, 3, 152) piše da se u Jonskom moru, 12 milja od Orika, nalazi otok Sasena, koji je poznat kao gusarska luka. U. Pasini u svome prijevodu Plinija bilježi da se ova rečenica zapravo odnosi na zaljev kojemu je otok prirodna zaštita, u kojem se nalazi današnji albanski grad Vlora. Prema njemu, to je bila luka odakle su piratske lađe kretale u pohode i presretale trgovce koji su plovili Otrantom.⁵¹¹ Pirati otimaju plijen od kojeg žive, dok druga strana, koja ovisi o trgovini, pokušava uspostaviti sigurne trgovačke rute. Vodstva pojedinih država stjecala su dio plijena; organizacija ovakvih prepada na moru bila je nerijetko u njihovim rukama, a to se može vidjeti po primjeru Teute koja je, navodno, mogla narediti svojim dužnosnicima da obustave svoju aktivnost. Dakle, Teutini dužnosnici „legalno“ su pljačkali tuđe brodove.⁵¹² Ostaje nejasno u čiju korist su ove pljačke obavljane, individualnu ili državnu, ili je pak postojao dio koji bi pljačkaši morali dati državi, možda u obliku nekog poreza. Bilo kako bilo, iz Polibija (*Hist.*, 2,

⁵⁰⁹ H. J. Dell, 1967, 357.

⁵¹⁰ H. J. Dell, 1967, 357-358; M. Šašel Kos, 2002, 140.

⁵¹¹ U. Pasini, 2004, gdje vidjeti bilješku 192.

⁵¹² M. Suić, 2003, 20.

8, 8) jedino je jasno da Teuta, navodno, govori kako će se pobrinuti da njezini dužnosnici ne nanose štetu rimskim građanima, ali da ilirskim vladarima nije običaj spriječavati privatane osobe da uzimaju plijen na moru.⁵¹³

Osim Teute, i Gencije⁵¹⁴ je bio optuživan za gusarstvo. Preko Livija (*A. U. c.*, 40, 42, 1-5) se saznaje da Gencije nije primio jedno rimsko poslanstvo, inače poslano da ispita događaje vezane uz gusarenje, jer je u trenutku njihova dolaska bio u drugom dijelu kraljevstva. Nakon toga, on šalje svoje poslanike u Rim da odbace optužbe i svjedoče o njegovoj nedužnosti. Ovo izaslanstvo 181./180. pr. n. e. prvi je diplomatski kontakt ovog ilirskog kralja i Rima. Postoji mogućnost da su Gencijevi neprijatelji pokušali okrenuti Rim protiv njega i njegova kraljevstva, bilo da su to bili Isejci (*Liv., A. U. c.*, 42. 26, 2-7) ili neki ilirski dinasti.⁵¹⁵ Ovo gusarenje koje Tit Livije pripisuje Genciju ostalo je na razini sumnje, a ne dokazanog djela. Tit Livije želi prikazati ilirski mentalitet, odnosno prikazuje Ilire kao gusare i stalnu prijetnju na moru. Antički pisci općenito gusarenje pripisuju i drugim ilirskim vladarima i dinastima: Agronu, Demetriju Farskom i Skerdilaidi. No, postoji razlika, osim navedene da je u Rimu optužba protiv Gencija odbačena, a to je da su ostala tadašnja gusarska djelovanja ilirskih vladara bila usmjerena prema jugu, poglavito na grčka područja. Dio gusarskih aktivnosti za vrijeme Agrona, Skerdilaide i Demetrija Farskog imao je političku podlogu jer su oni to radili kako bi oslabili neprijatelje makedonskog kraljevstva s kojim su imali sporazume. I sam Gencije se 60-ih godina 2. st. pr. n. e. za 300 talenata srebra, kako mu je bilo obećano, stavio na stranu Perzeja protiv Rima, a

⁵¹³ Usp. Z. Mirdita, 2015, 46.

⁵¹⁴ A. Bajrić, 2011, 43: Gencijev „se lik najčešće sagledava iz jednog kuta kao rimskog neprijatelja i isključivo u lošem svijetlu. Gencije je gotovo potpuno negativan model rimskog neprijatelja. Kompleksna analiza pisanih izvora vodi zaključku da se negativna slika ilirskog vladara stvarala pod utjecajem rimske političke propagande i da je podlijegala kulturnim stereotipima o Ilirima i njihovim vođama. To su djelomično opća mjesta u rimskoj povijesnoj predaji, što je evidentno usporedbom s drugim rimskim neprijateljima, ilirskim vladarima Teutom i Demetrijem Farskim i makedonskim kraljem Perzejem.“

⁵¹⁵ A. Bajrić, 2011, 136.

njegovo gusarenje u ovom razdoblju moglo je predstavljati dio vojnih aktivnosti.⁵¹⁶ Ipak, taj iznos nikada nije bio isplaćen, a on je tako direktno ušao u rat protiv Rima u kojem je na kraju poražen.⁵¹⁷ Ilirski kraljevi i dinasti i ranije su djelovali kao plaćenici, o čemu svjedoči Polibije (*Hist.*, 2, 2, 5) koji spominje dogovor Agrona i Demetrija II. u kojem se potonji obvezuje plaćati Agronu da napada Etolce. Isti autor (*Hist.*, 4, 29, 2-7) daje i informaciju da je Filip V. unajmio Skerdilaidu da za 20 talenata godišnje napada Etolce na moru.⁵¹⁸

Iz izvora je jasno da su ilirski vladari koristili flote lembe različitih brojnosti za diverzantsko-pljačkaške pohode. Ipak, ovi podatci govore o pojedinačnim izoliranim događajima iz kojih se ne može saznati ukupna brojnost flote Ilirskog kraljevstva. Tako se nailazi na podatke da je Teuta u pohodu koristila 20, Skerdilaida 15 i 30 lembe,⁵¹⁹ za Gencija se govori da je koristio 54 i 80 ovih plovila,⁵²⁰ a Pleurat⁵²¹ je 189. g. sa 60 lembe pustošio Korintski zaljev i etolsku obalu.⁵²² Livije (*A. U. c.*, 45, 43, 10) govori da su Rimljani, nakon što su porazili Gencija, zarobili 220 njegovih lembe. Ove brojke valja uzeti s određenom dozom opreza, jer vjerojatno su one, osim možda u slučaju Gencija koji je vjerojatno ponešto brodova izgubio u sukobu s Rimljanima, bile veće. Izvori vjerojatno bilježe kretanje samo jednog dijela ilirske flote koja je bila sudionik opisanog događaja, a s drugim dijelom flote nisu upoznati. Također, kako je Teuta spomenula u ranije navedenom odgovoru rimskim poslanicima, ona ne može narediti dijelu Ilira da se ne bave piratstvom. Onda nije jasno spadaju li brodovi tih Ilira

⁵¹⁶ A. Bajrić, 2011, 137-140.

⁵¹⁷ Liv., *A. U. c.*, 44, 27, 8-12; App., *Illyr.*, 9.

⁵¹⁸ M. Šašel Kos, 2002, 148-149.

⁵¹⁹ Polyb., *Hist.*, 2, 2, 14; 4, 29, 7; 5, 95, 1.

⁵²⁰ Liv., *A. U. c.*, 44, 30; 42, 48, 8.

⁵²¹ Postoji mogućnost da je Pleurat možda djelovao uz odobravanje Rimljana koji su ga smatrali idealnim saveznikom/klijentom (Polyb., *Hist.*, 21, 11, 7-8).

⁵²² Liv., *A. U. c.*, 38, 7, 2.

u spomenute brojke, niti kolika je zapravo bila snaga i brojnost flote koju je jedan ilirski kralj zapravo mogao okupiti.

Ovi lagani ilirski brodovi očito su bili korisni u pomorskim sukobima jer određeni broj plovila Livije spominje u isejskoj floti. Tako su Isejci kao rimski saveznici sudjelovali u par navrata u sukobima na strani Rima i slali 12, 20 odnosno 30 lemba kao pomoć,⁵²³ a spominju se i lembi Dirahija i kralja Gencija (Liv., *A. U. c.*, 52, 48, 8). Čini se da je i makedonski kralj Filip V. uvidio korisnost brzih ilirskih brodova jer je, spremajući se za sukob s Rimom, naručio od Ilira izgradnju 100 lemba (Polyb., *Hist.*, 5, 109, 1-3). Pretpostavlja se da ih nije trebao kao brodove za velike bitke, nego kao brodove za brzi prijevoz vojske te za brze i iznenadne napade.⁵²⁴ Ovo se može protumačiti kao pokazatelj da su Iliri bili vrsni brodograditelji. Ipak, H. J. Dell upozorava na to da Polibije ne navodi o kojim se Ilirima radi, ali pretpostavlja da je riječ o bivšim podanicima Demetrija Farskoga. Također, valja imati na umu da se govori o vremenu nakon rimske intervencije, no bez obzira na to, informacija odražava tradiciju brodogradnje na istočnojadranskoj obali o kojoj je bilo riječi ranije.⁵²⁵ Smatra se da su u sukobima helenističkih flota lembi služili za razbijanje protivničkih formacija, da napadaju vesla i kormila i tako nanose što više štete.⁵²⁶

Iliri svoje običajno pravo nisu kodificirali, ali nema sumnje da je među njima ono bilo njegovano i čuvano jednako kao kultovi, religija i drugi elementi duhovnosti. Ovdje se ponovno nameće spomenuti Teutin odgovor rimskim izaslanicima, braći Korunkaniji, da ne može posve zaustaviti gusarenje jer nije običaj/praksa ilirskih vladara da zaustavljaju svoje podanike od toga da privatno profitiraju na moru.⁵²⁷ Običaj nije navika, nego, kako smatra Suić, društveno-

⁵²³ Liv., *A. U. c.*, 52, 48, 8; 31, 45, 10; 32, 21, 27. Usp. M. Jurišić, 1983, 13.

⁵²⁴ L. Casson, 1971, 125-126. Smatra se da su lembi s jedrima mogli ploviti brzinom od oko 4 čvora, a na pogon vesala čak i nešto brže. Usp. M. Jurišić, 1983, 13-14.

⁵²⁵ H. J. Dell, 1967, 349.

⁵²⁶ M. Jurišić, 1983, 13-14.

⁵²⁷ Polyb., *Hist.*, 2, 8, 3.

pravna institucija, a to znači da je normirana i u pogledu organizacije gusarstva i u podjeli plijena te u drugim akcijama vezanim za to. Ovo je, prema njemu, samo dio običajnog prava Ilira, dio institucija na kojima je počivalo ilirsko društvo.⁵²⁸ Rimljane je pogodio ilirski napad na njihove izaslanike, što su smatrali povredom međunarodnog prava, ali još više ih je izgleda pogodila činjenica što ju je naredila žena (Flor. *Epit.*, 21, 2, 5).⁵²⁹

Pomorski pljačkaški pohodi u slučaju Ilirskog kraljevstva su bili, koliko možemo vidjeti, organizirani na razini države. Može se pretpostaviti da je određeni broj pohoda bio dio državne vanjske politike, na primjer kao pomoć Makedoniji ili slabljenje vlastitih neprijatelja, a pohodi općenito bili su važan vid privrede u potpunosti podržan od vladajuće klase. Obale Elide i Mesenije bile su pogodne za ilirske gusarske napade o kojima piše i Polibije (*Hist.*, 2, 5, 1-2), jer je obalni prostor dug, bez većih naselja uz obalu koja bi mogla biti sjedišta obrane, možda upravo zbog stalnih napada.⁵³⁰ Kada Iliri napadaju Foenike 230. g., Polibije (*Hist.*, 2, 8, 1-3) govori o stalnoj prijetnji koju su oni stvarali i brodovima koji plove iz Italije. Dakle, Ilirsko kraljevstvo u vrijeme ardijejske dinastije dio svoje ekonomije baziralo je na gusarstvu i na pomorskoj trgovini koja proizlazi iz gusarstva.⁵³¹

Koliko je flota bila važna u Ilirskom kraljevstvu može se vidjeti i po novcu pronađenom u Lisosu i Skodri koji je kovan za vrijeme Gencija, gdje se na reversu nalazi otisnuta ratna lađa. J. Wilkes smatra da je jedna od važnih funkcija Lisosa bila da pruži sigurno sidrište ilirskim brodovima.⁵³² Gencijeva vojska od najmanje 220 lemba i 11.000 vojnika obučenih za borbu i plovljenje morala se nekako financirati i održavati, a tu je zasigurno veliku ulogu imalo gusarstvo. Ilirski kraljevi nisu mogli spriječiti, ali vjerojatno se nisu ni protivili, samostalnim

⁵²⁸ M. Suić, 1967, 105.

⁵²⁹ B. Kuntić-Makvić, 2017, 102, gdje vidjeti bilješku 18.

⁵³⁰ M. Šašel Kos, 2002, 139-140.

⁵³¹ M. Šašel Kos, 2002, 145-146.

⁵³² J. Wilkes, 2001, 148.

piratskim aktivnostima svojih podanika jer nisu niti na koji način mogli kompenzirati ono što bi ovi zaradili pljačkom.⁵³³

Piratstvo i gusarstvo u Agronovo i Teutino je vrijeme bilo stvarna prijetnja na Jadranu, a geopolitička situacija bila je takva da je samo intervencija neke veće i moćnije sile mogla to spriječiti.⁵³⁴ Polibije (*Hist.*, 2, 4) govori da je Teuta dopustila Ilirima da pljačkaju obalu i brodove, da je skupila flotu i vojnike te naredila zapovjednicima da sve države tretiraju kao neprijatelje. U Epiru osvajaju Foenike i koriste ga kao bazu za gusarstvo dok ih Akarnanci nisu otjerali odatle. Isti autor (*Hist.*, 2, 8) govori da je duže vrijeme običaj Ilira bio da vrebaju brodove koje plove iz Italije, a velik broj njih akcije provodi neovisno od ilirske flote i napada italske trgovce, pljačka, ubija i zarobljava. Mir koji je Rim nametnuo Teuti uvjetovan je time da Iliri ne smiju ploviti južnije od Lisosa (*App., Illy.* 6, 21), što je smanjilo opasnosti za rimske saveznike, ali i udaljilo Ilire od Otrantskih vrata, strateške rimske točke.⁵³⁵ Strabon (*Geog.*, 7, 5, 6) govori da su Rimljani kaznili Ardijejce preseljenjem u zaleđe zbog njihovih piratskih aktivnosti.

9.4. Ratovanje i plaćeništvo

U fokusu literarnih izvora uglavnom se nalaze velike države i njihovi ratovi, često i sukobi više od dvije države, a to znači da se uglavnom ne donose informacije o manjim sukobima, onima regionalnog i lokalnog karaktera, sukobima za teritorije među „barbarima“ i slično.⁵³⁶ Na razini razvitka na kojoj su se nalazile ilirske zajednice uglavnom su samo velika

⁵³³ M. Šašel Kos, 2002, 154-155.

⁵³⁴ M. Šašel Kos, 2005, 252-253.

⁵³⁵ P. de Souza, 1992, 206.

⁵³⁶ A. Chaniotis, 2005, 5.

ratna događanja, osim naravno preostataka materijalne kulture, bili događaji koji su ostavili zabilježeni povijesni trag. „Mirna vremena protječu u takvim društvima nečujno i bezbojno.“⁵³⁷

Ilirski napadi i vojne akcije imali su za cilj pljačku raznoraznih bogatstava i trebaju biti shvaćeni, kao što je već istaknuto, kao jedna vrsta tada normalne privredne grane.⁵³⁸ Ratovanje za novac i ratni plijen obilježje je koje antički autori, kako je prikazano u prethodnom poglavlju, između ostalih pripisuju ilirskim vladarima i dinastima.⁵³⁹

Vrlo dobar pokazatelj stupnja društvenog i privrednog razvoja je novac. Sama činjenica da je Ilirsko kraljevstvo bilo neposredni susjed, a samim time i u stalnom kontaktu s grčko-makedonskim svijetom, navodi na to da im upotreba i vrijednost novca nisu bile strane čak i prije nego što su se kod njih samih stvorili uvjeti za pojavu novčane privrede. Izvori novca bili su im svakako trgovina, ali i pljačka te najamničke plaće (npr. Perzejev savez s Gencijem)⁵⁴⁰ do kojih su dolazili kroz ovakve ili onakve kontakte s drugim narodima. Plaćenici su proizvod endemskog ratovanja, od njega se hrane i preživljavaju, a politička nestabilnost uvijek je išla njima u korist.⁵⁴¹

Ilire se kao plaćenike u izvorima može pronaći u velikom broju vojnih pohoda. Posebni barbarski kontingenti, u koje bi spadali i ilirski plaćenici, borili su se svatko svojim stilom i ne bi ulazili u formacije falange.⁵⁴² Plaćanje se vjerojatno odvijalo na kraju godišnje kampanje, a

⁵³⁷ F. Papazoglu, 1969, 7.

⁵³⁸ A. Chaniotis, 2005, 130-132.

⁵³⁹ Na primjer: Agronu (Polyb., *Hist.*, 2, 2, 4-6), Genciju (Polyb. *Hist.*, 28, 8; 29, 3; Liv., *A. U. c.* 43, 20, 2-3) i Skerdilaidi (Polyb., *Hist.*, 4, 29; 5, 95).

⁵⁴⁰ Liv., *A. U. c.*, 43, 19, 13. Više o makedonskim poslanstvima Genciju v. u A. Bajrić, 2011, 138-139. Da nisu samo barbari bili podmitljivi, može se vidjeti kada Tit Livije (*A. U. c.*, 42, 45, 8) govori o sumnji da je Lucije Decimije primio novac od ilirskog kralja, kada je, poslan od Senata 172. g. pr. n. e., došao kod Gencija potaknuti ga na aktivnije djelovanje protiv rimskog neprijatelja Makedonije.

⁵⁴¹ P. Garnsey, 1993, 145.

⁵⁴² G. T. Griffith, 1935, 320.

to znači da je svaki poginuli plaćenik zapravo bio financijski dobitak za onoga tko ga je zaposlio.⁵⁴³

Što su zapravo novci od vojničkih plaća mogli značiti Ilirima i jesu li mogli utjecati na ekonomiju u matičnim krajevima? Rimljani su znali izdavati zabrane izvoza novca, kao što su to 230. – 228. g. pr. n. e. napravili Galima. Jedan od razloga bio je taj da su plemeniti metali omogućavali Galima, dakle barbarima što su bili i Iliri, da budi jači u vrijeme sukoba tako što njime kupuju oružje, gomilaju zalihe namirnica ili unajmljuju vojsku.⁵⁴⁴ Prema tome, novci su svakako igrali ulogu u ovim slabije razvijenim društvima, ali je li ilirsko društvo moglo kroz najamničke plaće akumulirati značajan novčani kapital koji bi bio presudan faktor za napredak i društveni razvoj? Teško je raspravljati o ovakvim temama kada se ne zna niti točan broj ilirskih plaćenika, niti kolika im je točno plaća bila, koliko ih je poginulo, a koliko vratilo u matične krajeve i koji su to krajevi bili. Ipak, iz niže navedenih brojeva iz različitih razdoblja jasno je da je novčana nagrada privlačila ilirske plaćenike, što znači da je, barem za ilirske prilike, bila pozamašna i vrijedna riskiranja života.

Rana povijest Makedonije nije ništa doli slijed izoliranih događaja, zapravo točaka kontakta s grčkom poviješću, kada Makedonija i ulazi u uži krug grčke politike. Iliri su bili dio makedonske stvarnosti toga vremena zbog svog položaja i granica. Upravo zbog toga dio informacija o njima dobivamo proučavajući podatke koji su vezani uz makedonsko kraljevstvo. Ilirski plaćenici mogu se pronaći 423. g. u vojsci kralja Perdike II.,⁵⁴⁵ a zatim i kod Filipa II. kada on zauzima Amfípolis 357. g., što je važno jer je on kontrolirao pristup rudnicima srebra i zlata na planini *Pangeus*, koje je, prema izvorima, dobro iskorištavao (Diod. Sic., *Bibl. Hist.*,

⁵⁴³ G. T. Griffith, 1935, 293.

⁵⁴⁴ A. L. Beek, 2019, 102.

⁵⁴⁵ G. T. Griffith, 1935, 8. Kampanja Perdike II. s Brasidom protiv Linkesta.

16, 8, 6). Ovo znači proizvodnju novca kojim je onda plaćao vojnike, a za plaćeničku vojsku bili su mu, dakako zbog blizine, ali vjerojatno i cijene, pogodni Iliri.⁵⁴⁶

Makedonija je koristila Ilire i ostale barbare kao plaćenike kako bi dobila na brojčanoj prednosti.⁵⁴⁷ Aleksandar Veliki je, kako bilježi Diodor (*Bibl. Hist.*, 17, 17), kada je prelazio Helespont, u svojoj vojsci imao 5.000 ilirskih plaćenika koji su se borili kao pješništvo, a za koje P. Cabanes smatra da su bili iz onih zajednica koje su bile pod makedonskom vlašću.⁵⁴⁸ Nedugo nakon toga konstantno mu se pridružuje još vojnika, među kojima i veliki broj plaćenika od kojih su neki svakako bili Iliri, koje u bitci kod Gaugamele spominje i Arijan (*Anab.*, 1, 5, 2).⁵⁴⁹ No, kada je riječ o barbarima koji pristižu kao pojačanje Aleksandru, valja imati na umu da se smatra da su oni vjerojatno bili najvećim dijelom Tračani.⁵⁵⁰

U vrijeme makedonskog vrhunca jedini stalni vojnici bili su plaćenici u garnizonima. Plutarh (*Arat.*, 38, 4) govori, kada opisuje situaciju iz 226. g., da Peloponez postaje barbariziran s makedonskim garnizonima te da je utvrda Korinta puna Gala i Ilira. Galski i ilirski plaćenici zamjenjuju polako one grčke, vjerojatno jer je manji trošak plaćati lako ili napola naoružane vojnike nego profesionalne. Također, grčkih plaćenika bio je ograničen broj jer su ih uz Makedoniju regrutirali i Grci (Ahajska liga, Sparta, ...).⁵⁵¹

Prema nekim procjenama, možda malo pretjeranim, plaćenik u Aleksandrovoj vojsci imao je 3 obola dnevno (1 dragma). Kada je Aleksandar stigao u Babilon, Diodor⁵⁵² piše da je isplatio bonuse vojsci. G. T. Griffith procjenjuje da je uobičajena plaća za makedonsko

⁵⁴⁶ G. T. Griffith, 1935, 10.

⁵⁴⁷ G. T. Griffith, 1935, 254.

⁵⁴⁸ P. Cabanes, 2002, 77.

⁵⁴⁹ G. T. Griffith, 1935, 12-15. Arijan (*Anab.*, 2, 4 i dalje) na još mjesta govori o barbarima, a među njima svakako valja računati i Ilire.

⁵⁵⁰ G. T. Griffith, 1935, 239-242.

⁵⁵¹ G. T. Griffith, 1935, 68-69.

⁵⁵² Diod. Sic., *Bibl. Hist.*, 17, 64, 6.

pješništvo bila 1 drahma na dan, tj. 30 drahmi mjesečno.⁵⁵³ No, nije jasno jesu li vojnici iz toga plaćali hranu, ili su je pribavljali na druge načine. Iliri su bili lako naoružana vojska, a najbliži podatak o plaćanju takvih vojnih jedinica pojavljuje se za drugu polovinu 3. st. kad Eustahije (*Il.*, 951) govori da su Etolci i Arkanančani dogovorili međusobne reciprocitete za vojne pomoći prema kojima je lako naoružani vojnik za 30 dana zarađivao 7 korintskih ili nešto manje od 5 atičkih obola.⁵⁵⁴ Aleksandrovi vojnici dodatno su zarađivali pljačkajući gradove koje su osvajali pa tako Plutarh (*Alex.*, 24.) govori da se od blaga Damaska obogatila cijela vojska. Aleksandrova osvajanja dovela su do porasta ekonomske aktivnosti na zapadnom Mediteranu jer je došlo do oslobođenja i prenošenja zlata i srebra koje je čuvano u perzijskim riznicama.⁵⁵⁵ Služba u Aleksandrovoj vojsci značila je ne samo stalno zaposlenje, nego bogatstvo i prosperitet za one koji bi preživjeli.⁵⁵⁶

Nadalje, u bitci kod Selasije 222. g. Antigon Doson imao je pomoć saveznika (Polyb. *Hist.*, 2, 65, 2), a tu spada 1.600 Ilira vođenih od strane Demetrija Farskog (ubrojani u 6.600 savezničkog pješništva).⁵⁵⁷ Nedugo nakon toga, 219. g. Filip i Ahajska liga šalju u pomoć gradu Polihreniji nešto vojske, od čega je i oko 400 Ilira (Polyb. *Hist.*, 4, 55, 1-6). Ne treba zaboraviti ni činjenicu da je u vojsci Ahajske lige tijekom bitke kod Mantineje 207. g. bilo Ilira koji su se borili kao plaćenici (Polyb. *Hist.*, 11, 11, 4).⁵⁵⁸ Ipak, Iliri se ponegdje spominju i zasebno⁵⁵⁹ od „plaćenika“ te može značiti da u nekim slučajevima oni to nisu ni bili.⁵⁶⁰

⁵⁵³ G. T. Griffith, 1935, 293-295.

⁵⁵⁴ G. T. Griffith, 1935, 302.

⁵⁵⁵ G. T. Griffith, 1935, 296-301.

⁵⁵⁶ M. Rostovtzeff, 1998, 129-130.

⁵⁵⁷ G. T. Griffith, 1935, 70.

⁵⁵⁸ G. T. Griffith, 1935, 104, 252.

⁵⁵⁹ Polyb., *Hist.*, 4, 67, 6; 5, 2, 2; 5, 3, 2; 5, 7, 11; 5, 22, 9.

⁵⁶⁰ G. T. Griffith, 1935, 71.

U Filipovom ratu protiv Rima (199. – 197. g.) njegova obrambena politika temeljila se na sustavu utvrda s garnizonima. Na primjer, garnizon u Korintu sačinjavalo je nešto manje od 6.000 ljudi, od čega 1.200 Ilira.⁵⁶¹ Ilirski plaćenici spominju se i u makedonskoj vojsci u bitci kod Kinoskefala, kada Livije (*A. U. c.*, 18, 26, 8) govori da je bilo 2.000 ilirskih plaćenika.⁵⁶² Isti autor piše da su 167. g. u treću regiju Makedonije naseljeni Gali i Iliri (*Liv.*, *A. U. c.*, 45, 30), što možda može biti nagrada za vojnu službu.⁵⁶³ Poznato je da je nešto ranije, 218. g., Filip V. imao vojsku od 6000 Makedonaca i 1200 plaćenika, a Ahejska liga kao saveznik pristala je plaćati 17 talenata mjesečno za držanje vojske jedan dio godine. Kada se to preračuna, svaki vojnik dobivao bi 14 drahmi i 1 obol (3 obola dnevno), ali to je samo prosječna isplata, ne zna se koji vojnici su koliko dobivali, a barbarski plaćenici u pravilu su bili manje plaćeni od građana i grčkih plaćenika.⁵⁶⁴ Također, jasno je da se ovi podaci ne mogu uspoređivati s onima iz ranijih razdoblja i Aleksandrove kampanje.

10. Zavisno stanovništvo i robovi

Klasična definicija roba, onako kako ju vidimo još od Aristotela, zasniva se na ideji vlasništva, odnosno rob je pokretna imovina svoga vlasnika.⁵⁶⁵ Ipak, dalje u razradi teme pokušat će se dati i drugačiji pogled koji ide prema tome da se cijela tematika ipak ne odnosi samo na vlasništvo (ono i dalje ostaje osnova robovlasničkog odnosa), nego da odnosi moći također igraju ulogu pri definiranju antičkog, ili radije grčkog, pogleda na ropstvo. Što se tiče ilirskog društva, prvenstveno treba napomenuti da je tematika robovlasničkih odnosa i zavisnog

⁵⁶¹ G. T. Griffith, 1935, 71.

⁵⁶² G. T. Griffith, 1935, 72.

⁵⁶³ Vidjeti G. T. Griffith, 1935, 78-79, 314.

⁵⁶⁴ G. T. Griffith, 1935, 303-306.

⁵⁶⁵ Vidjeti K. Vlassopoulos, 2011, 115 i dalje.

stanovništva u literaturi nedovoljno obrađena te se nerijetko odnosi na autorove zaključke, protkane više ili manje njegovom društvenom pozadinom.

Grčka trgovina robljem opskrbljivana je i zarobljenim Ilirima iz zaleđa grčkih kolonija,⁵⁶⁶ a smatra se da su postojali i posebni trgovci za preprodaju roblja do kojih se dolazilo ratom, piratstvom ili podmićivanjem.⁵⁶⁷ Ilirske robove pronalazi se u različitim djelovima antičkog svijeta. Jedan od primjera je i Atena za koju se općenito smatra da je dio robova prisutnih u gradu dolazio s prostora Ilirije.⁵⁶⁸ Ti su robovi radili u svim porama ekonomije, od poljoprivrede, preko rudarstva, zanata i proizvodnje do novčarstva.⁵⁶⁹ Na jednoj steli, kako piše R. Tordoff, nalazi se podatak da je jedan od robova ilirskog porijekla radio u rudniku i da je njegova cijena na Atici krajem 5. st. pr. n.e. iznosila 121 drahmu,⁵⁷⁰ dok je drugi, nepoznaog zanimanja, prodan za 166 drahmi.⁵⁷¹ O Ilirima kao robovima govori se i kada Perzej, makedonski kralj, u bitci za Uscanu zarobljava njezine žitelje Ilire i prodaje ih kao roblje (Liv., *A. U. c.*, 43,19, 2-3).

S. Shpuza smatra da su radnici u ilirskom društvu bili uglavnom slobodni seljaci ili robovi. On pretpostavlja određenu raspodjelu poslova, odnosno da su robovi obavljali teže poslove, a slobodni ljudi obrtničke poslove.⁵⁷² Ipak, takva tvrdnja je generalizacija jer ne uzima u obzir razlike između Ilira u unutrašnjosti i onih na obali pod grčkim utjecajem. Većina stanovništva bili su slobodni seljaci, a postoje i podatci o zavisnim stanovnicima unutar ilirskog društva, ali i robova je, zbog ratnih prilika i zarobljavanja, također moralo biti.⁵⁷³

⁵⁶⁶ M. Galtay, 2002, 111.

⁵⁶⁷ M. Rostovtzeff, 1998, 1261-1262.

⁵⁶⁸ R. Tordoff, 2013, 6; C. M. Red, 2004, 21-22.

⁵⁶⁹ R. Tordoff, 2013, 7.

⁵⁷⁰ R. Tordoff, 2013, 30.

⁵⁷¹ W. K. Pritchett, A. Pippin, 1956, 276-278.

⁵⁷² S. Shpuza, 2011, 108-109.

⁵⁷³ P. Cabanes, 2002, 109-111.

Teopomp (F40) spominje 300.000 prospelata kod Ardijejaca.⁵⁷⁴ Iako broj može biti pretjeran, i dalje je on prevelik da bi se govorilo o kupljenim robovima ili onima stečenim u ratu. J. Wilkes smatra da se ovdje radi o pokorenim stanovništvu osvojenih područja koje je prisiljeno na obradu zemlje,⁵⁷⁵ dok neki idu korak dalje i pomišljaju na to da bi to mogli biti pokoreni Nesti i Manijci koje u svome Periplu spominje Pseudo Skilak.⁵⁷⁶ Polibije spominje ardijejske robove u Foeniki u vrijeme kraljice Teute te robove koje njezini podanici zarobljavaju nakon ekspedicije u Grčkoj.⁵⁷⁷

Pseudo Skilak (c. 21) govori i o postojanju robova unutar liburnskog društva kada spominje da Liburnima vladaju žene i da se one „miješaju“ sa svojim robovima.

Navodno je kod Dardanaca pojedinac mogao imati po više od tisuću robova (*douloi*), koji su u vrijeme mira obrađivali zemlju gospodara, a u vrijeme rata pratili ih s oružjem.⁵⁷⁸ Z. Mirdita smatra da im broj nije mogao biti tako visok kao što se navodi,⁵⁷⁹ a također nije jasno tko su točno bili ti *douloi* niti kakav im je bio pravni status,⁵⁸⁰ ali s obzirom na to da riječ *doulos* u grčkom jeziku označava roba, njihov status bi mogao biti sličan ili isti onome kakav imaju robovi u Grčkoj.

Grčki jezik u antičkom razdoblju nije imao jedan izraz koji bi označavao i doslovno preveo današnji izraz „rob“, već je imao različite izraze koji su gledali na robove s različitih perspektiva i naglašavajući njihove drugačije karakteristike, a *doulos* je bio najčešći od njih.⁵⁸¹

⁵⁷⁴ F. Papazoglu, 1997, 97-98, 102.

⁵⁷⁵ J. Wilkes, 1969, 190. Usp. Z. Mirdita, 2015, 158.

⁵⁷⁶ M. Šašel Kos, 2005, 181-182; I. Bojanovski, 1988, 103.

⁵⁷⁷ Polyb., *Hist.*, 2, 6, 6; 3, 8, 2.

⁵⁷⁸ Athen., 6, p.272d. (po Agatarhidu sa Knida fr.17J). F. Papazoglu, 1967, 17-18; F. Papazoglu, 1997, 98.

⁵⁷⁹ Z. Mirdita, 2015, 159-162.

⁵⁸⁰ *Doulos* na grčkom znači rob, a Aristotel (*Pol.*, 1, 4, 1253b33) roba opisuje kao „živi komad imovine“. Vidjeti K. Vlassopoulos, 2011, 115.

⁵⁸¹ K. Vlassopoulos, 2011, 117, gdje također naglašava: „The same enslaved individual called *doulos*, *andrapodon*, *pais*, *hypêretês*, *sòma*, *oiketês*, etc, each time with a different emphasis in mind.“

K. Vlassopoulos pokušava razjasniti što se krije iza kojeg od tih izraza te iznosi tezu da se iza izraza *doulos* zapravo ne krije odnos vlasništva, nego odnos moći, dakle da su to oni koji izvršavaju nečije naredbe, oni koji su pod nečijom moći.⁵⁸²

Papazoglu napominje da su Dardanci početkom 3. st. pr. n. e. osvojili prostor Skopske kotline koji su naseljavali Peonci pa se podatak o zavisnom stanovništvu može odnositi na tamo pokoreno stanovništvo. Ona, kao i velika većina povjesničara, smatra da *douloi* nisu robovi u pravom smislu te riječi, a da koncentracija od tisuću i više robova u vlasništvu jedne osobe nije moguća za rodovsko-plemensko društveno uređenje kakvo je prevladavalo kod Dardanaca. Prema njima, bavljenje zemljoradnjom i odlazak u vojsku pokazuju da ne može biti riječ o klasičnim robovima, nego o nekakvim zavisnim, ali slobodnim seljacima podređenima možda članovima aristokracije.⁵⁸³ Problem s ovakvim interpretacijama ropstva je taj što nitko ne uzima u obzir da je ropstvo, na stupnju razvoja na kojem su bile ilirske zajednice, uglavnom patrijarhalnog karaktera. To znači da broj robova nije bio velik te njihov rad nije osnovica privrede. Robovi su, prema osnovama patrijarhalnog ropstva, bili pomoćnici gospodara te zajedno s njime obavljali poslove. Razvijenost oruđa i način obrade zemlje bili su na niskom stupnju, što znači da je i višak proizvoda bio nizak te nije dopuštao uzdržavanje i iskorištavanje većeg broja robovske radne snage.⁵⁸⁴

Nadalje, neki povjesničari govore da su *douloi* kod Dardanaca možda imali ograničena politička prava,⁵⁸⁵ čime ih, svjesno ili nesvjesno, uklanjaju iz društvenog sloja robova. J. Wilkes zaključuje da kod Ilira ne postoje znakovi posjedovanja robova po klasičnom uzorku i da su

⁵⁸² K. Vlassopoulos, 2011, 120. Engleski jezik, možda bolje nego hrvatski, prenosi autorovu tezu čija ključna misao je: „... under the power, the domination, of other people.“.

⁵⁸³ F. Papazoglu, 1997, 103-104; P. Cabanes, 2002, 109-112. Z. Mirdita smatra da su *douloi* kod Dardanaca zapravo autohtoni element, odnosno zakupnici koji su pravno neslobodni, ali ekonomski neovisni. Usp. Z. Mirdita, 2015, 159-162.

⁵⁸⁴ Vidjeti M. Horvat, 1958, 27-29.

⁵⁸⁵ F. Papazoglu, 1969, 372.

spomenuti *douloi* kod Dardanaca i prospelati kod Ardijejaca bili zavisni članovi zajednice.⁵⁸⁶ On očito ovdje ne ulazi u razmišljanja o društvenom stanju i slojevima unutar ilirskih gradova od koji su mnogi bili pod jakim grčkim utjecajem te posljedicama ratnog i gusarskog zarobljavanja na status pojedinca.

S obzirom na prostornu blizinu Ardijejaca i Dardanaca, slična ekonomsko-društvena pojava najvjerojatnije nije slučajnost ili pogreška. Dva najrazvijenija naroda iz istočnojadranske unutrašnjosti u pogledu društveno-ekonomskog razvoja imaju sličnu pojavu, a Papazoglu smatra da se u oba slučaja radi o stanovništvu koje je pokoreno u ratu.⁵⁸⁷ Za nju je 300.000 prospelata, bez obzira na pretjeranost broja, zavisni sloj seljaka koji za gospodare obrađuje zemlju. Dakle, Ardijejci su pokorili jednu oblast i natjerali stanovništvo na plaćanje nameta. Ne zna se kada dolazi do nestanka ovog društveno-ekonomskog odnosa.⁵⁸⁸

Polibije (*Hist.*, 2, 8, 1-2) govori da su Iliri nakon bitke kod Foenike kao ratni plijen uzeli nemali broj zarobljenika. O robovima i zavisnom stanovništvu kod Ilira govore i još neki drugi primjeri. Tako, na primjer, Papazoglu spominje vijest koju donosi Livije, a koja se odnosi na situaciju kada Filip V. osvaja grad Pelion. On tada uzima poražene Ilire kao robove, a na slobodu pušta zarobljenike koje su držali Iliri. Ako je postojao veliki broj robova u ovim udaljenim ilirskim gradovima, kakva je tek situacija bila u većim gradovima i središtima na primorju? Iz svega se može zaključiti da robovlasništvo u klasičnom smislu, nasuprot spomenutog mišljenja J. Wilkesa, nije bilo nepoznanica na ilirskom prostoru, ali je od 4. st. na dalje, barem u unutrašnjosti ovog prostora, bilo vezano uglavnom uz ratne zarobljenike.⁵⁸⁹

⁵⁸⁶ J. Wilkes, 2001, 139.

⁵⁸⁷ F. Papazoglu, 1997, 102; F. Papazoglu, 1969, 369.

⁵⁸⁸ F. Papazoglu, 1997, 103.

⁵⁸⁹ F. Papazoglu, 1967, 20; P. Cabanes, 2002, 111-112.

Podatke o zavisnim seljacima može se naći i kod Varona (*Rust.*, 1, 17, 2), gdje on, odnosno Rimljani, ovu skupinu nazivaju *obaerati*⁵⁹⁰ te govori da ih je u njegovo vrijeme bilo mnogo u Aziji, Egiptu i Iliriji. To znači da su u to vrijeme zemlju obrađivali i slobodni i zavisni seljaci.⁵⁹¹ Papazoglu smatra vjerojatnim da je on ovim imenom u Iliriji obilježavao one koji su ranije bili zvani *prospelati* i *douloi*. Objašnjava to jednostavnom činjenicom da „antički pisci uzimaju iz njima bliske stvarnosti izraze koji im se čine najadekvatnijim za obilježavanje društveno-ekonomskih odnosa koji im nisu mogli biti ni dovoljno poznati ni dovoljno jasni.“⁵⁹² Upravo se zbog toga događa da se dvije iste stvari ili pojave obilježe različitim imenima, ili obrnuto, da se istim imenom obilježe dvije različite stvari ili pojave.⁵⁹³

Iz navedenog se zaključuje „da su neka ilirska plemena poznavala instituciju zavisnog seljaštva“.⁵⁹⁴ Također, iz ranije navedenih izvora jasno je da su neke ilirske zajednice poznavale, i uvelike se koristile, institucijom ropstva. Ipak, socijalne strukture ne bi trebalo uopćavati za čitavo ilirsko područje jer se ono razlikuje u više faktora: geografski, politički i ekonomski, a upravo su ti faktori utjecali na stvaranje socijalnih struktura. Zavisno stanovništvo, kod nekih ilirskih naroda, pogotovo onih razvijenih i bližih antičkim centrima civilizacije, bilo je važan faktor u ekonomiji i privredi, a posebno poljoprivrednoj djelatnosti koja je zbog svoje rudimentarnosti zahtijevala mnogo uloženog truda. Na kraju, valja ponoviti da je istraživanje robovlasničkih odnosa i zavisnog stanovništva na ilirskom području gotovo nepostojeće i da se treba uložiti još dosta rada kako bi se ova tematika dublje razložila i pojasnila.

⁵⁹⁰ „Izraz *obaetus* znači ‘čovjeka porobljenog za dug’, ‘čovjeka koji je povjereniku predao svoju ličnost’, ali s ukidanjem ropstva u Rimu on gubi svoje prvobitno značenje i upotrebljava se za obilježavanje zaduženog čovjeka općenito.“ F. Papazoglu, 1969, 370.

⁵⁹¹ M. Rostovtzeff, 1998, 1184-1185.

⁵⁹² F. Papazoglu, 1969, 370.

⁵⁹³ F. Papazoglu, 1969, 370-371.

⁵⁹⁴ F. Papazoglu, 1967, 17-18.

11. Rudarstvo i metalurgija

Teško je utvrditi prapovijesne i protopovijesne rudnike željeza i drugih metala jer su ista nalazišta bila eksploatirana i u rimsko doba i kroz srednji vijek što je dovelo do uništavanja najstarijih arheoloških slojeva. Indirektna naznaka eksploatacije, ali direktna naznaka taljenja i prerade svakako je pronalazak metalne troske, no problem je što je trosku nemoguće preciznije datirati.⁵⁹⁵ Bogatstvo šuma omogućavalo je konstantan izvor drveta za proizvodnju drvenog ugljena koji je važan za metalurgiju.⁵⁹⁶ Metalni proizvodi koji se pojavljuju na prostoru koji prirodno nema ležišta metala ne moraju nužno biti uvoženi kao gotova roba. Postoji mogućnost uvoza rude i njezine obrade u lokalnim radionicama.⁵⁹⁷ Konkretnije, južnoilirski prostor mogao je uvoziti željeznu rudu s područja Makedonije gdje je poznato da se ona eksploatira još u rano željezno doba.⁵⁹⁸ Neki povjesničari smatraju da je bavljenje stočarstvom na ovim prostorima pružalo značajne viškove proizvoda koji su se koristili za razmjenu i uvoz željeza i bronce zbog nedostatka lokalnih ležišta.⁵⁹⁹

Cirkulacija dragocjenih metala odvijala se u društvu i horizontalno i vertikalno te je nesumnjivo mogla igrati presudnu ulogu u toku, prenošenju i primanju utjecaja u oba smjera.⁶⁰⁰ Rudarstvo je slabo poznati aspekt ilirske ekonomije, a ono što je poznato uglavnom su crtice iz klasičnih izvora. Rudarstvo je u antičko vrijeme bila važna gospodarska grana jer je rezultirala plemenitim metalima za nakit i novac, ili općenito metalima za izradu oruđa i oružja. Tako se zlato na prostoru onoga što se naziva rimska Dalmacija vadilo i prije konsolidacije rimske

⁵⁹⁵ B. Čović, 1984, 136-137.

⁵⁹⁶ B. Čović, 1987b, 512-513.

⁵⁹⁷ B. Čović, 1987, 472.

⁵⁹⁸ R. Vasić, 1987, 708-709.

⁵⁹⁹ B. Čović, 1987a, 471-472; B. Čović, 1987b, 515.

⁶⁰⁰ M. Blečić, 2007, 93.

vlasti, a Rimljani su, kako bilježi Flor (*Epit.* 2, 25, 12; 2, 32), nakon osvajanja ovih prostora samo nastavili tu aktivnost.⁶⁰¹

Ilirsko rudarstvo i metalurgija još uvijek nisu istraženi u dovoljnoj mjeri i o njima je vrlo teško konkretno pisati. Podatci koje se pronalazi u literaturi uglavnom su pretpostavke vođene eksploatacijom iz kasnijih razdoblja, kao što P. Cabanes pretpostavlja da su Iliri eksploatirali bakar iz gornjeg toka rijeke Škumbi.⁶⁰² Ipak, kao i za neke ranije privredne aspekte, mogu se pogledati rezultati istraživanja okolnih prostora. Tako su arheološka istraživanja otkrila da se na prostoru Rumunjske, u okrugu Alba, na rimskom lokalitetu Alburnus Maior, iskopavalo zlato i prije dolaska Rimljana. Ovo znači da su lokalni stanovnici poznavali rudarstvo kao granu ekonomije.⁶⁰³ Ovakva situacija zacijelo se odnosila i na druga područja pa tako i ona naseljena Ilirima, ili pak na njima susjedna područja odakle su mogli uvoziti sirovinu, poluproizvod ili gotov proizvod. Potvrda za ovakve tvrdnje može se pronaći u dolini Japre gdje se željezna rudača vadila i prije dolaska Rimljana.⁶⁰⁴ Smatra se da je takva situacija bila i s rudnicima srebra u Domaviji,⁶⁰⁵ te na području rijeke Drine gdje su Rimljani eksploatirali uglavnom željezo, ali i srebro, zlato i olovo.⁶⁰⁶

Indikacije o preradi željezne zgure mogu se uočiti na gradinama na Korčuli gdje na lokalitetima Brdo – Stine i Kopila na sekundarnu preradu željeza ukazuju grumeni željezne troske.⁶⁰⁷

Intenzivnije rudarenje u Makedoniji počinje vjerojatno u 6. st. pr. n. e., pod utjecajem Grčke, a veliki poticaj dobiva širenjem Makedonije i zahtjevima za zlatom. Jasno je da se

⁶⁰¹ K. Glicksman, 2018, 275. Usp. A. M. Hirt, 2010, 73, 153, 357-358.

⁶⁰² P. Cabanes, 2002, 115.

⁶⁰³ A. M. Hirt, 2010, 335, gdje vidjeti bilješku 18.

⁶⁰⁴ I. Bojanovski, 1982, 106-116; K. Glicksman, 2005, 113.

⁶⁰⁵ I. Bojanovski, 1982, 94; K. Glicksman, 2005, 213-214.

⁶⁰⁶ S. Dušanić, 2004, 251.

⁶⁰⁷ I. Borzić, D. Radić, 2021, 352.

nastavlja i u rimsko vrijeme, a govori se i o mjeri iz 167. pr. n. e. kojom se zabranjuje rad nekih rudnika srebra i zlata.⁶⁰⁸ Livije piše da su rudnici na osvojenim prostorima, koji su prije pripadali lokalnim političkim entitetima ili vladarima, pali u ruke Republike. Tako govori o dekretu koji je donio Senat 167. g. pr. n. e. gdje se raskida najam makedonskih rudnika koje je prije posjedovao kralj Perzej. Nakon podjele Makedonije Emilije Paulo dopustio je ponovno otvaranje rudnika željeza i bakra, ali rudnici zlata i srebra ostaju zatvoreni.⁶⁰⁹ Naravno, to nije bilo za stalno jer nekoliko godina kasnije, 158. g. ponovno je dozvoljeno da nastave s radom.⁶¹⁰

12. Zaključak

Osnovna točka s koje se u ovome radu krenulo u proučavanje gospodarskih aktivnosti Ilirskog kraljevstva i samih Ilira bila je općenita gospodarska aktivnost u proučavanom razdoblju, starom vijeku. Kroz čitav rad moguće je uočiti da su zapravo prirodno-geografski uvjeti usmjeravali ilirsku ekonomiju. Dinarski krški reljef koji se proteže uz cijelu istočnojadransku obalu i mediteranska klima uvjetovali su privredne aktivnosti uz obalu. S druge strane, postoji geografsko-klimatska razlika između te obale i unutrašnjosti, gdje u unutrašnjosti prevladavaju drugačiji uvjeti koji su usmjerili privredu u nekom drugom smjeru. Takvi specifični uvjeti doveli su do uspoređivanja privrede drugih zajednica koje naseljavaju slične klimatsko-geografske prostore s ilirskom privredom, jer slični uvjeti nude i slične načine privređivanja.

Iz izloženih podataka o stočarstvu među Ilirima može se izvesti nekoliko zaključaka. Za većinu ilirskih zajednica stočarstvo je bilo primarni način privrede. To ne mora nužno značiti da se najveći dio zajednice bavio stočarstvom i da je sve bilo podređeno uzgoju stoke, nego da

⁶⁰⁸ O. Davies, 1938, 151, 161.

⁶⁰⁹ Liv. *A. U. c.*, 39, 24, 2; 45, 18, 3–5; 45, 29, 11; Strab. *Hist.*, 7, 7, 4.

⁶¹⁰ M. Rostovtzeff, 1998, 758.

se od stočarstva dobivala najveća količina hrane, dobara i viškova. Ilire se nerijetko opisuje kao transhumantne stočare, što generalno gledajući nije pogrešno. Ipak, nema dokaza da su sve ilirske zajednice pribjegavale transhumanci kao osnovnom obliku stočarstva. Neke od njih zasigurno nisu imale dovoljno velika stada da bi takav način privrede bio nužan. Također, neke od ilirskih zajednica živjele su u uvjetima gdje je klima bila blaža i nije bilo potrebe za sezonskim selidbama.

Istraživanja naselja istočnojadranske obale, točnije kostiju pronađenih u tim naseljima, dovela su do zaključka se u priobalnim krajevima i bližem zaleđu toga prostora uzgajala uglavnom stoka sitnog zuba, dakle ovce i koze. Smatra se da se u dubljem zaleđu uzgajalo nešto više goveda nego na obali jer je klima bila pogodnija, a pašnjaci bogatiji. Slične rezultate polučila je i analiza podataka iz pisanih izvora. Životinje nisu primarno uzgajane zbog mesa, nego zbog mlijeka i vune u slučaju koza i ovaca, ili mogućnosti da se koriste kao radne životinje kao što je slučaj s govedima. Jedina iznimka je svinja, za koju se smatra da je uzgajana isključivo zbog nutritivne vrijednosti, odnosno mesa.

Iliri, posebno oni na obalama Jadranskog mora i užem zaleđu, naseljavali su prilično nezahvalan teren za poljoprivrednu djelatnost. Krški reljef, uz nepovoljnu klimu, usmjerio je privredu k stočarskoj djelatnosti. Ipak, poneka plodna polja u kršu i riječne doline omogućavala su mjestimično bavljenje poljoprivrednom. Prostor u unutrašnjosti, bliže podnožju planina i brda bio je nešto plodniji i na tim prostorima poljoprivredna djelatnost nije bila ograničena reljefnim karakteristikama.

Pšenica, ječam, pir i proso, odnosno žitarice, su, prema pisanim izvorima,⁶¹¹ osnova prehrane zajednica koje nastanjuju unutrašnjost jer klimatski uvjeti ne dozvoljavaju uzgoj drugih kultura.⁶¹² Od istih žitarica stanovnici u unutrašnjosti pripremali su alkoholno piće, tj.

⁶¹¹ Ps. Scymn., Perieg., 414-418. Preuzeto iz Z. Mirdita, 2015, 163.

⁶¹² Strabo., Geog., 7, 5, 4; Cass. Dio, Hist. Rom., 49, 36, 2-4.

pivo. Konzumacija navedenih žitarica bila je rudimentarna. Od njih su se uglavnom pravile različite kaše ili kruh, a ponekad su služile i kao hrana životinjama. Pored žitarica, uzgajale su se još i mahunarke poput graha, slanutka, leće, boba i graška. Voćarstvo je također imalo zapaženu ulogu u poljoprivredi i ishrani naroda istočnojadranske obale, a neke od voćaka koje su se uzgajale su šljive, jabuke i kruške.⁶¹³

Pored navedenih primarnih djelatnosti ne valja zaboraviti napomenuti da se stanovništvo istočnojadranske obale i zaleđa bavilo i lovom i ribolovom koji su bili dopunske aktivnosti stočarstvu i poljoprivredi. Divlje voće i meso ulovljenih životinja odličan su izvor nutritivnih vrijednosti koji su pomagali zajednicama u pokretu i onima koji pate od nestašice hrane da prežive. Od divljači na istočnojadranskom prostoru najčešće su se lovili jeleni i srne te divlje svinje.⁶¹⁴ Na istočnojadranskoj obali i otocima ribarstvo je imalo veliku važnost, a to se može zaključiti po pronalasku udica i igli za pletenje mreža na arheološkim lokalitetima uz more. Ponekad se čak smatra da je riba, uz kruh, bila glavni prehrambeni proizvod nekih zajednica uz more.⁶¹⁵ Pored ribe, iz mora su iskorištavane još i školjke.⁶¹⁶

Politička situacija u grčkim polisima i/ili njihovo širenje rezultirali su osnivanjem kolonija na istočnojadranskoj obali što dovodi Grke u direktan kontakt s ilirskim zajednicama na jadranskoj obali, ali se stvaraju i indirektno veze s onim zajednicama u zaleđu. Ilirske zajednice kroz naturalnu razmjenu davale su sirovine i poluproizvode, a za uzvrat dobivale luksuzne proizvode od metala i keramike koje su, pored tržišne vrijednosti, imale i statusni značaj. Ova razmjena, odnosno mogućnost kontrole razmjene zaleđa i grčkih kolonija rezultirala je izrastanjem elite koja je kontrolom trgovačkih pravaca i važnih točaka širila svoj utjecaj.

⁶¹³ F. Papazoglu, 1969, 115; Chapman, R. Shiel, Š. Batović, 1996, 242.

⁶¹⁴ J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, 1996, 203; B. Čović, 1987b, 515.

⁶¹⁵ M. Rostovtzeff, 1998, 1177.

⁶¹⁶ J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, 1996, 204.

Prikazano je kako je geografija imala važnu ulogu i u smislu trgovačkih ruta i transporta grčkih proizvoda i unutrašnjosti. Osnovne točke dodira autohtonih zajednica i grčkih trgovaca bila su trgovišta na kojima je dolazilo do prodaje i pretovara robe koja bi se dalje distribuirala zajednicama u zaleđe. Neke od najvažnijih komunikacija vodile su uz rijeke Neretvu, Zetu, Drim, Vardar i Moravu. Na počecima ovih komunikacijskih pravaca između obale i unutrašnjosti došlo je do razvoja distribucijskih centara (npr. Ošanići, Risan, Lješ, Byllis, Dimale i drugi) u kojima su grčki trgovci mijenjali svoje luksuzne proizvode za one lokalne proizvodnje, uglavnom stočarske. Strani trgovci koji su trgovali na ilirskom teritoriju uglavnom su stizali iz grčkih kolonija na Apeninskom poluotoku i jadranskoj obali i grčkih metropola, a dolaskom Rimljana roba počinje stizati i s rimskih tržišta na Apeninskom poluotoku. Roba koju su ovi trgovci dovozili ogledala se uglavnom u keramičkim proizvodima i vinu, a na povratnim putovanjima uzimali su ono što su nudili lokalna zajednica i zaleđe, dakle prirodne resurse, stočarske proizvode i možda robove.

Rast ekonomske i privredne aktivnosti te stalna interakcija s uznapredovalom grčkom kulturom dovela je do toga da Iliri, prvenstveno oni južni, počnu kovati vlastiti novac. Iako su se oni, ako je suditi po nalazima grčkog novca na ilirskim lokalitetima, služili njime i ranije, prva kovanja ilirskog novca vežu se, barem za sada, uz kralja Monunija i datiraju se oko kraja 4. i početka 3. st.

Osnove ilirske ekonomske aktivnosti, poljoprivreda i stočarstvo, nisu išle u prilog razvoju većih naselja i gradova. Većina stanovnika živjela je na ruralnim prostorima u gradinskim naseljima koja su se prilagođavala prirodnim karakteristikama prostora na kojem su nastala. Ipak, na nekim mjestima došlo je do razvoja većih naselja. Ta mjesta nalaze se poglavito uz obalu gdje se najviše osjećao grčki utjecaj i gdje stočarstvo i poljoprivreda nisu igrale osnovnu gospodarsku ulogu. Neki od lokaliteta gdje su arheolozi pronašli ostatke većih naselja svakako su Ošanići, Skadar i Lješ.

Proučavajući povijest Ilira kroz literarne izvore ne može se oteti dojmu da je veliki dio onoga što se o njima govori usko povezan s morem i brodovljem. Takva situacija nije neuobičajena ako se u obzir uzme da se kontakti s grčkom kulturom uspostavljaju najčešće upravo preko mora. Pored ostalih aspekata života, smatra se da su ovi kontakti doveli i do napretka u brodogradnji te da je ilirski lemb produkt razvoja ranog istočnojadranskog brodovlja i utjecaja grčke tradicije brodogradnje. Približan izgled ilirskog lembe može se pokušati rekonstruirati pomoću nalaza ilirskog novca na kojima je otisnut (poput novca gradova Skodre, Lisa i Lihnida, novca kralja Gencija te zajednica Daorsa i Labeata). Upravo je upotreba lembe ostavila najdublji trag u onome što se danas gleda kao ilirska povijest, jer su pljačkaški pohodi i piratstvo, uz općenite ratne aktivnosti, bili najčešća stvar o kojoj su antički autori pisali kada bi spominjali Ilire. Kako je piratstvo bilo usko vezano s trgovačkom aktivnošću, bilo je izuzetno profitabilno, stvarajući velike viškove, što je na obalnom dijelu istočnojadranske obale, zbog škrte zemlje i geografsko-klimatskih uvjeta, gotovo nemoguće postići primarnim gospodarskim aktivnostima. Piratske aktivnosti, koje u nekim slučajevima treba nazivati gusarskima jer su vođene od strane državnog vrha, bile su u vrijeme Agrona i njegovih nasljednika toliko učestale i plodonosne da ih se smatra osnovnom polugom moći cijelog kraljevstva. Gusarenje su antički pisci pripisivali gotovo svim ilirskim vladarima i dinastima pa tako pošteđeni nisu ostali, uz spomenutog Agrona, niti Teuta, Demetrije Farski, Skerdilaida, Gencije niti Pleurat. Smatra se da su upravo piratstvo i gusarstvo doveli do sloma ilirske moći jer su bili jedan od okidača za rimsku intervenciju na istočnojadranskoj obali gdje je u Prvom ilirskom ratu (229. – 228. g. pr. n. e.) Teutina vojska poražena.

Opće je poznato da su veliki događaji poput ratova privlačili najviše pažnje antičkih pisaca, pa je, sukladno tome, moguće pronaći i neke ilirske plaćenike u velikim vojskama antičkog vremena, kao što su one Filipa II., Aleksandra Velikog ili Filipa V. U ekonomskom smislu ovi podatci su zanimljivi zbog toga što pokazuju još jedan od načina akumuliranja

bogatstva dijela Ilira jer su vojni pohodi, pogotovo oni Aleksandra Velikoga, bili poprilično unosni za preživjele vojnike.

U radu je obrađeno nekoliko vrsta ekonomske aktivnosti za koje se smatra da su bile pokretač ilirskog života i razvoja. No, ono što se može smatrati pokretačem antičke ekonomije jesu robovi čiji je rad u antičkoj Grčkoj i Rimu korišten u svim granama ekonomije i društva. U ovakvoj situaciji niti ilirsko društvo nije bilo iznimka. U izvorima se pronalaze situacije i kada su Iliri bili zarobljavani, ali i obrnute situacije gdje su Iliri držali robove. Ove potonje su, koliko god to ružno zvučalo, važnije za proučavanje ekonomije Ilira. Na primjer, prospelati kod Ardijejaca, za koje izvori govore da ih je bilo 300,000 morali su imati utjecaja na ekonomiju Ardijejaca, pa makar im i dotična brojka bila pretjerana. No, ovdje ostaje otvoreno i pitanje sloboda koje su prospelati imali te u kojoj mjeri ih se može usporediti s društvenim slojem *douloi* kod Dardanaca. Više je vjerojato to da su, kako i Wilkes smatra, i prospelati i *douloi* bili zavisno stanovništvo, nego robovi u klasičnom smislu.⁶¹⁷ O klasičnom roblju kod Ilira primjeri se nalaze uglavnom u smislu ratnog zarobljavanja kao što je bilo ono nakon bitke kod Foenike koje opisuje Polibije.⁶¹⁸

13. Sažetak

Ovaj rad prati ekonomske aktivnosti Ilira na istočnojadranskoj obali od otprilike 4. st. pr. n. e. pa sve do uspostave rimske vlasti i promjena koje ona sa sobom donosi na ove prostore. U njemu se ne donosi generalna društveno-politička slika prostora, nego se, oslanjajući se na djela klasičnih autora i rezultate arheoloških istraživanja pokušava prikazati privrednu aktivnost Ilira počevši s primarnim ekonomskim aktivnostima, stočarstvom, nerijetko transhumantnim,

⁶¹⁷ J. Wilkes, 2001, 139.

⁶¹⁸ Polib., *Hist.*, 2, 8, 1-2.

poljoprivredom te lovom i ribolovom koji su činili najvažnije privredne aktivnosti za preživljavanje zajednica. Nadalje, ilirska razmjenska i trgovačka aktivnost usko je povezana s Grcima i grčkom kolonizacijom. Grčka prisutnost na istočnojadranskoj obali dovela je do djelomičnog rasvjetljavanja života ilirskih zajednica koje dolaze u kontakt s naprednijom civilizacijom od koje uče u smislu gradnje, brodogradnje, kovanja novca, ali i od koje i profitiraju. Profitirali su, osim u smislu razmjene i trgovine mijenjajući svoje proizvode biljnog i životinjskog porijekla za luksuzne grčke proizvode i vino, i kroz gusarske i piratske aktivnosti stvarajući probleme u plovidbi istočnojadranskom obalom, ali i napadajući grčku obalu. Upravo su ove gusarske aktivnosti, uz određene društveno-političke prilike, dovele do rimske intervencije te kasnijeg potpunog potpadanja pod rimsku vlast.

Ključne riječi: Iliri, antika, privreda, stočarstvo, poljoprivreda, trgovina, gusartvo, piratstvo

14. Summary

The Basis of the Economy of the Illyrian Kingdom

This paper traces the economic activities of the Illyrians on the eastern Adriatic coast from approximately the 4th century BC until the establishment of Roman rule. It does not give a general socio-political picture of the area, instead with the guideline of the works of classical authors and the results of archaeological research it tries to show the economic activity of the Illyrians. Firstly, primary economic activities are taken into account like animal husbandry, often transhumance, agriculture, hunting and fishing, which were the most important economic activities for the survival of the communities. Furthermore, Illyrian exchange and trading activity is closely related to the Greek colonization of eastern Adriatic. The Greek presence on the eastern Adriatic coast led to a partial elucidation of the life of Illyrian communities that

came into contact with an advanced civilization from which they learned in terms of construction, shipbuilding, and coinage, and from which they also profited. They profited, in terms of exchange and trade, exchanging their agricultural and animal products for luxury Greek products and wine. Also, they profited through pirate activities, creating problems in navigation along the eastern Adriatic coast and also attacking the Greek coast. It was these pirate activities, along with certain socio-political circumstances, that led to the Roman intervention and the eventual complete fall under Roman rule.

Key words: Illyrians, antiquity, economy, animal husbandry, agriculture, trade, piracy

15. Popis korištenih izvora i literature

15.1. Izvori

App., *Ill.*:

M. Šašel Kos, 2005, *Appian and Illyricum*, Narodni muzej Slovenije, Ljubljana, 2005, 52-81.

Arr., *Anab.*:

Aleksandrova vojna: (anabaza)/Arijan ; preveo i bilješkama popratio Milan Stahuljak, Zagreb: Matica hrvatska, 1952.

Arist., *Hist. an.*:

Aristotle. History of Animals, Books 7-10, Edited and translated by D. M. Balme, Loeb Classical Library, 1991.

Caes., *BGall.*:

Gaj Julije Cezar. Moji ratovi, s latinskog preveo i napomene napisao Ton Smerdel, redaktura prijevoda Zvonimir Milanović, Zagreb: Naklada Jesenski i Turk d.o.o., 2010.

Cato, M., *De Agricultura*:

http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/texts/Cato/De_Agricultura/

Columella, *De Re Rustica*:

<https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Columella/home.html>

Diod. Sic., *Bibl. Hist.*:

Istorijska biblioteka. Diodor sa Sicilije, Novi Sad, Matica srpska, 1998.

Liv., *A. U. c.*:

Tit Livije, Istorija Rima od osnivanja grada; prevod, predgovor i objašnjenja Miroslava Mirković, Beograd, 2012.

Plin., *N. h.*:

Plinije Stariji, Zemljopis starog svijeta = Naturalis historia: III, IV, V i VI knjiga; preveo i bilješkama popratio Uroš Pasini, Split, Književni krug, 2004.

Polyb., *Hist.*:

Polibije, Istorije I, knj. I-VIII, predgovor, prevod i komentar Marijana Rici, Novi Sad, Matica srpska, 1988.

Polibije. The Histories, prijevod: W. R. Paton, Bury St Edmunds: St Edmundsbury Press Ltd, 1998.

Varro, *Rust.*,

https://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Varro/de_Re_Rustica/home.html

15.2. Literatura:

J. Alcock, 2006, *Food in the Ancient World*, Greenwood press, 2006.

T. Amemiya, 2007, *Economy and Economics of Ancient Greece*, Routledge, 2007.

T. Andrić, 2019, Brodarstvo kasnosrednjovjekovnog Splita. Brodograditelji i brodovlasnici kao dio onodobne društvene elite, *Pomorski Split do početka XX. stoljeća*, Zbornik radova s međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Splitu 26. i 27. rujna 2016, ur. N. Cambi, A. Duplančić, Književni krug, Split, 2019, 157-183.

- E. Arnold, H. Greenfield, 2006, *The Origins of Transhumant Pastoralism in Temperate South Eastern Europe: A Zooarchaeological Perspective from the Central Balkans*, BAR Publishing, 2006.
- J. J. Aubert, The fourth factor: managing non-agricultural production in the Roman world, *Economies beyond agriculture in the classical world*, ur. D. J. Mattingly, J. Salmon, Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2001, 90-113.
- D. W. Bailey, 2000, *Balkan Prehistory*, Routledge, London and New York, 2000.
- A. Bajrić, 2011, Lik ilirskog kralja Gencija u prikazima starih pisaca, *Godišnjak CBI*, 40, Sarajevo, 2011, 133-148.
- J. Barnes, 1991, *The Complete Works of Aristotle*, knj. 2., Princeton University Press, 1991.
- Đ. Basler, 1956, Gradina na Ošanićima kod Stoca, *Naše starine*, 3, Sarajevo, 1956, 79-94.
- Đ. Basler, 1981, Najstariji podatci o slanim izvorima u Bosni i Hercegovini, *Naš krš*, 10-11, 1981, 205-207.
- Š. Batović, 1983, Kasno brončano doba na istočnojadranskom primorju, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Sarajevo, 1983, 271-374.
- Š. Batović, 1986, Dalmatska kultura željeznoga doba, *Radovi. Razdio povijesnih znanosti*, 25(12), Zadar, 1986, 5-60.
- Š. Batović, 1988a, Osvrt na područje Dubrovnika u prapovijesti, *Arheološka istraživanja u Dubrovniku i dubrovačkom području*; znanstveni skup Hrvatskog arheološkog društva, Dubrovnik 1984, Zagreb 1988, 51-78.
- Š. Batović, 1988b, Konavle u prapovijesti, *Konavoski zbornik*, 2, Konavle, 1988, 14-104.
- Š. Batović, 1993, O nazivima prapovijesnih gradina na našem primorju, *Zadarska smotra*, 4-5, Zadar, 1993, 75-88.
- Š. Batović, 2003, Boka kotorska u prapovijesti, *Hrvati Boke kotorske*, Zbornik pomorskog muzeja Orebić, ur. S. Obad, Orebić, 2003, 191-238.

- A. L. Beek, 2019, Campaigning against pirate mercenaries: A very Roman strategy?, *Piracy, Pillage and Plunder in Antiquity: Appropriation and the Ancient World*, ur. R. Evans, M. De Marre, Routledge, 2019, 97-114.
- S. Bekavac, I. Klarić, 2020, Značaj i simbolika psa na sepulkralnim spomenicima Salone, *Ars Adriatica*, 10, 2020, 7-22.
- A. Benac, 1951, O ishrani prehistorijskih stanovnika Bosne i Hercegovine, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 6, 1951, 271-279.
- A. Benac, B. Čović, 1956, *Glasinac 1*, Sarajevo, 1956.
- A. Benac, B. Čović, 1957, *Glasinac 2*, Sarajevo, 1957.
- A. Benac, 1964, Prediliri, Protoiliri i Prailiri, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, Posebna izdanja ANUBiH, 4(1), Sarajevo, 1964, 59-94.
- A. Benac, 1973, O identifikaciji ilirskog etnosa, *Godišnjak ANUBiH*, 11(9), Sarajevo, 1973, 93-108.
- A. Benac, 1988, Iliri u Apuliji, *Godišnjak ANUBiH*, 26(24), Sarajevo, 1988, 43-67.
- V. Bitrakova Grozdanova, 2012, Trgovina Jadranom između južne Italije i Makedonije od 6. do 1. st. pr. Kr., *Histria Antiqua*, 21, 2012, 61-72.
- M. Blečić, 2007, Status, symbols, sacrifices, offerings. The diverse meanings of Illyrian Helmets, *Vjesnik Arheološkog muzeja u Zagrebu*, 40, 2007, 73-116.
- M. Blečić Kavur, 2017, Ilirske kacige iz Crne Gore, *Nova antička Duklja*, 8, 2017, 31-57.
- G. Boetto, I. Koncani Uhač, M. Uhač, 2017, Sewn Ships from Istria (Croatia): the shipwrecks of Zambratija and Pula, *Baltic and Beyond. Change and continuity in shipbuilding*, Proceedings of the Fourteenth International Symposium on Boat and Ship Archaeology, ur. J. Litwin, National Maritime Museum, 2017, 189-198.

- I. Bojanovski, 1973, Rimska cesta Naron-a-Leusinium kao primjer saobraćajnog kontinuiteta, *Godišnjak ANUBiH*, 10(8), Sarajevo, 1973, 137-188.
- I. Bojanovski, 1974, *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela ANUBiH, 47(2), Sarajevo, 1974.
- I. Bojanovski, 1977, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, *Godišnjak ANUBiH*, 15(13), Sarajevo, 1977, 83-152.
- I. Bojanovski, 1978, Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji, II - Prehistorijska i rimska cesta Naron-a – Sarajevsko polje s limitrofnim naseljima, *Godišnjak ANUBiH*, 17(15), Sarajevo, 1978, 51-127.
- I. Bojanovski, 1982, Antičko rudarstvo u unutrašnjosti provincije Dalmacije u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Arheološki radovi i rasprave*, 8–9, Zagreb, 1982, 89–120.
- I. Bojanovski, 1988, *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela ANUBiH, 66(6), Sarajevo, 1988.
- K. Borojević et alii, 2008, Plant Use at Grapčeva Cave and in the Eastern Adriatic Neolithic, *Journal of Field Archaeology*, 33, 2008, 279–303.
- L. Boršić, D. Džino, I. Radić Rossi, 2021, *Liburnians and Illyrian Lembs: Iron Age Ships of the Eastern Adriatic*, Archaeopress, 2021.
- I. Borzić, D. Radić, 2021, Rezultati rekognosciranja gradinskog naselja Brdo-Stine kod Žrnova na otoku Korčuli, *Archaeologia Adriatica*, 15, 2020, 341-369.
- J. Brunšmid, 1998, *Natpisi i novac grčkih gradova u Dalmaciji*, Split, Književni krug, 1998.
- Z. Brusić, 1970, Problemi plovidbe Jadranom u prehistoriji i antici, *Pomorski zbornik*, 8, Zagreb, 1970, 549-568.
- P. Cabanes, 2002, *Iliri od Bardileja do Gencija (IV. – II. Stoljeće prije Krista)*, Zagreb; Svitava, 2002.

- P. Cabanes, 2008, Greek Colonisation in the Adriatic, *Greek colonisation : an account of Greek colonies and other settlements overseas*, ur. G. R. Tsetschladze, knj. 2., Brill, 2008, 155-186.
- N. Cambi, 1991, Amfore kasnorepublikanskog doba i njihova produkcija u Dalmaciji, *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu*, Posebna izdanja ANUBiH, 95(27), Sarajevo, 1991, 55–65.
- L. Casson, 1971, *Ships and seamanship in the ancient world*, Princeton University Press, 1971.
- A. Chaniotis, 2005, *War in the Hellenistic world: A Social and Cultural History*, Blackwell Publishing, 2005.
- J. Chapman, R. Shiel, Š. Batović, 1996, *The Changing Face of Dalmatia: Archaeological and Ecological Studies in a Mediterranean Landscape*, Reports of the research committee of the Society of antiquaries of London, 54, Leicester University Press, 1996.
- N. Chausidis, 2007, Mitologiziranoto gumno vo slovenskata tradicionalna kultura – I; The Mythologized Threshing Floor in Slavic Traditional Culture - I, *Studia mythologica Slavica*, 2007, 83-104.
- R. Ciołek, 2010, „Great hoard“ of 4656 coins of king Ballaios from Risan, *Novensia*, 21, Varšava, 2010, 7-12.
- B. W. Cunliffe, 1988, *Greeks, Romans and Barbarians: Spheres of Interaction*, New York, Methuen, 1988.
- R. I. Curtis, 1991, *Garum and salsamenta: production and commerce in materia medica*, Brill, 1991.
- S. Čače, 1984, Truentum Liburnorum, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru*, 23(10), Zadar, 1984, 7-15.
- S. Čače, 2002, Corcira e la tradizione greca dell'espansione dei Liburni nell'Adriatico orientale, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ur. N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin, Split: Književni krug, 2002, 83-100.

- S. Čače, B. Kuntić-Makvić, 2010, Pregled povijesti jadranskih Grka, *Antički Grci na tlu Hrvatske*, ur. J. P. Stošić, Zagreb, 2010, 63.–72.
- S. Čače, 2015, Jadranski otoci u Pseudo Skimnovoj Periegezi: dvije napomene, *Miscellanea Hadriatica et Mediterranea*, 2, 2015, 9-23.
- S. Čače, F. Milivojević, 2017, Rimski Ilirik u 1. st. pr. Kr.: nekoliko zapažanja, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 110/2, 2017, 425-450.
- B. Čović, 1964, Osnovne karakteristike materijalne kulture Ilira na njihovom centralnom području, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, Posebna izdanja ANUBiH, 4(1), Sarajevo, 1964, 95-134.
- B. Čović, 1976, *Od Butmira do Ilira*, Naklada „Veselin Masleša“, Sarajevo, 1976.
- B. Čović, 1983, Regionalne grupe ranog bronzanog doba, *Praistorija jugoslavenskih zemalja IV*, Sarajevo, 1983, 103-190.
- B. Čović, 1984, Praistorijsko rudarstvo i metalurgija u Bosni i Hercegovini, *Godišnjak ANUBiH*, 22(20), Sarajevo, 1984, 111-145.
- B. Čović, 1987a, Srednjodalmatinska grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Sarajevo, 1987, 442-480.
- B. Čović, 1987b, Srednjobosanska grupa, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Sarajevo, 1987, 481-530.
- B. Čović, 1987c, Glasinačka kutura, *Praistorija jugoslavenskih zemalja V*, Sarajevo, 1987, 575-644.
- M. Daszkiewicz, M. Baranowski, 2010, Provenance study of Late Classic and Hellenistic black-coated pottery from Risan (Montenegro), *Novensia*, 21, 2010, 23-44.
- O. Davies, 1932, Ancient Mines in Southern Macedonia, *The Journal of the Royal Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, 62, 1932, 145-162.

- J. K. Davies, 2005, Ancient economies: models and muddles, *Trade, traders and the ancient city*, ur. H. Parkins, C. Smith, Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2005, 221-252.
- I. Degmedžić, 1967, Sjeverna i istočna granica Ilira, *Simpozium o Ilirima u antičko doba*, Posebna izdanja ANUBiH, 5(2), Sarajevo, 1967, 55-61.
- H. J. Dell, 1967, The origin and nature of Illyrian piracy, *Historia: Zeitschrift für Alte Geschichte*, 16, 1967, 344-358.
- P. de Souza, 1992, *Piracy in the Ancient World: from Minos to Mohammed*. doctoral thesis (manuscript), University of London, 1992.
- P. de Souza, 1999, *Piracy in the Graeco-Roman World*, Cambridge University Press, 1999.
- P. de Souza, 2014, Piracy in Classical Antiquity: The Origins and Evolution of the Concept, *Persistent Piracy: Maritime Violence and State-Formation in Global Historical Perspective*, ur. S. Eklöf Amirell, L. Müller, Palgrave Macmillan, 2014. 24-50.
- M. Dimitrijević, 2018, Socioeconomic relations and identities in the Southeastern Adriatic Iron Age, *Godišnjak CBI*, 47, Sarajevo, 2018, 7-26.
- M. Dimitrijević, 2015, Prilog poznavanja helenističke fortifikacije na jugoistočnom Jadranu, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, 2015, 185-206.
- S. Dušanić, 2004, Roman Mining in Illyricum: Historical Aspects, *Dall' Adriatico el Danubio: L'Ilirico nell'eta greca e romana*, ur. G. Urso, Cividale del Friuli - Pisa, 2004, 247-270.
- P. Dyczek, 2010, Preliminary remarks on the archaeological context of the discovery of the "great hoard" of 4656 coins of King Ballaios in Risan (Rhizon/Risinium), *Novensia*, 21, 2010, 45-51.
- P. Dyczek, S. Shpuza, 2014, Three years of Albanian-Polish excavations in Shkodra, *Proceedings of the International Congress of Albanian Archaeological Studies (21-22 November, Tirana 2013)*, 2014, 387-398.

- P. Dyczek, 2017, Illyrian King Ballaios, King Agron and Queen Teuta from ancient Rhizon, *ANODOS. Studies of the Ancient World*, 13, 2013, Proceedings of the International Conference: Ancient Communities and their Elites from the Bronze Age to Late Antiquity, Part I, Trnava, 6th – 8th October 2017, 195-203.
- D. Džino, 2009, “Dezidijati”: Identitetski konstrukt između antičkih i suvremenih percepcija, *Godišnjak ANUBiH*, 38(36), Sarajevo, 2009, 75-96.
- D. Džino, 2012, Contesting Identities of Pre-Roman Illyricum, *Ancient West & East*, 11, Leuven, 2012, 69-96.
- D. Džino, 2014, ‘Illyrians’ in ancient ethnographic discourse. *Dialogues d'histoire ancienne*, 40, 2014, 45-65.
- T. K. Earle, 1997, *How chiefs come to power: The political economy in prehistory*, Stanford University Press, 1997.
- R. M. Errington, 1989, Rome and Greece to 205 BC, *The Cambridge Ancient History 8: Rome and the Mediterranean to 133 BC*, ur. A. E. Astin et alii, Cambridge University Press, 1989, 81-106.
- A. Falileyev, 2020, The Silent Europe, *Palaeohispanica*, 20, 2020, 887-919.
- M. Fernandez-Götz, 2018, Urbanization in Iron Age Europe: Trajectories, Patterns, and Social Dynamics, *Journal of Archaeological Research*, 26, 2018, 117-162.
- M. Filipović, 1953, Žir u ishrani balkanskih naroda, *Zbornik za narodni život i običaje*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 37, 1953, 17-38.
- M. I. Finley, 2011, *Antička ekonomija*, Zagreb, Biblioteka Gospodarska misao, 2011.
- B. Forsén et alii, 2015, Dyrrachium Hinterland Project. First Preliminary Report, *L'Illyrie Méridionale et l'Épire Dans l'antiquité*, 6, Actes du VIe colloque international de Tirana (20 – 23 mai 2015), 2015, 301-318.

- S. M. Fowles, 2002, From Social Type to Social Process: Placing „Tribe“ in a Historical Framework, *The Archaeology of Tribal Societies*, ur. W. A. Parkinson, International Monographs in Prehistory; Archaeological series, 15, 2002, 13-33.
- M. Galaty, 2002, Modeling the Formation and Evolution of an Illyrian Tribal System: Ethnographic and Archaeological Analogs, *The Archaeology of Tribal Societies*, ur. W. A. Parkinson, International Monographs in Prehistory; Archaeological series 15, 2002, 109-122.
- M. Garašanin, 1964a, Istočna granica Ilira prema arheološkim spomenicima, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, Posebna izdanja ANUBiH, 4(1), Sarajevo, 1964, 135-175.
- M. Garašanin, 1964b, Problem kontinuiteta u arheologiji, *Materijali VI. kongresa arheologa Jugoslavije*, 1, Ljubljana 1953, Beograd, 1964, 9-25.
- M. Garašanin, 1974, Istorijska i arheološka razmatranja o ilirskoj državi, *Glas Srpske akademije nauka i umetnosti*, Odeljenje istorijskih nauka 290(1), 1974, 1-32.
- D. i M. Garašanin, 1967, *Istorija Crne Gore I*, Titograd, 1967.
- P. Garnsey, 1993, *Famine and food supply in the Graeco-Roman world: responses to risk and crisis*, Cambridge University Press, 1993.
- P. Garnsey, 1999, *Food and Society in Classical Antiquity*, Cambridge University Press, 1999.
- B. Gavela, 1971, O arheološkom identifikovanju ilirskog etnosa, *Materijali*, 7, Arheološko društvo Jugoslavije, Simpozijum u Slavonskom Brodu, Beograd, 1971, 21-44.
- S. Grainger, 2014, Garum, Liquamen and Muria: A new approach to the problem of definition, *Fish & Ships: Production et commerce des salsamenta durant l'Antiquité*, ur. E. Botte, V. Leitch, Aix-en-Provence: Publications du Centre Camille Jullian, 2014, 37-45.
- M. Grant, 2005, *Greek and Roman Historians: Information and Misinformation*, London; New York, Routledge, 2005.

- M. Grgurić Srzentić, 2021, Stočarstvo i ritual na gradini Vrčevo u brončano i željezno doba, *Archaeologia Adriatica*, 15, 2021, 113-132.
- M. Grisonic, 2023, *Salt exploitation and trade in the Eastern Adriatic in Classical Antiquity*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zadru, 2023.
- D. Gibbins, 2001, Shipwrecks and Hellenistic trade, *Hellenistic Economies*, ur. Z. Archibald et alii, Routledge, 2001, 205-232.
- K. Glicksman, 2005, Internal and external trade in the Roman province of Dalmatia, *Opuscula Archaeologica*, 29, 2005, 189-230.
- K. Glicksman, 2007, Olive and vine cultivation in the Roman province of Dalmatia, *Histria Antiqua*, 15, 2007, 43-50.
- K. Glicksman, 2010, Cultural Interaction and Economic Ambition in Roman Dalmatia, Meetings of culture in the ancient Mediterranean: the proceedings of the 17th international congress of Classical archaeology, *Bollettino di archeologia on line*, 1, 2010, 37-42.
- K. Glicksman, 2018, Metal Mining in Roman Dalmatia, *Opuscula archaeologica*, 39-40, 2018, 261-283.
- G. T. Griffith, 1935, *The mercenaries of the Hellenistic world*, Cambridge University Press, 1935.
- E. Hall, 1989, *Inventing the Barbarian; Greek Self-Definition through Tragedy*, Oxford, Clarendon Press, 1989.
- N. G. L. Hammond, 1966, The Kingdoms in Illyria Circa 400–167 B.C., *Annual of the British School at Athens*, 61, 1966, 239-253
- N. G. L. Hammond, 1967, *Epirus: the geography, the ancient remains, the history and topography of Epirus and adjacent areas*, Oxford, Clarendon Press, 1967..
- N. G. L. Hammond, 1989, The Illyrian Atintani, the Epirotic Atintanes and the Roman Protectorate, *The Journal of Roman Studies*, 79, 1989, 11-25.

- N. G. L. Hammond, 2000, The Ethne in Epirus and Upper Macedonia, *Annual of the British School at Athens*, 95, 2000, 345-352.
- M. H. Hansen, 2006, *Emporion*. A Study of the Use and Meaning of the Term in the Archaic and Classical Periods, *Greek Colonisation: An Account of Greek Colonies and Other Settlements Overseas*, ur. G. Tsetschladze, knj. 1., Brill, 2006, 1-40.
- A. Harding, 1992, The Prehistoric Background of Illyrian Albania, *Perspectives on Albania*, ur. T. Winnifrith, Macmillan, 1992, 14-29.
- A. M. Hirt, 2010, *Imperial Mines and Quarries in the Roman World: Organizational Aspects 27 BC – AD 235*, Oxford University Press, 2010.
- K. G. Hirth, 1978, Interregional trade and the formation of prehistoric gateway communities, *American Antiquity*, 43, 1978, 35-45.
- K. Hirth, 2020, *The organization of ancient economies: a global perspective*, Cambridge University Press, 2020.
- G. Holzer, 2003, Slavenski apelativ *gumьno u Donjoj Austriji. Rekonstrukcija značenja slavenske riječi potvrđene u ponijemčenome hidronimu, *Folia onomastica Croatica*, 12-13, 2003, 213-213.
- M. Horvat, 1958, *Rimsko pravo*, Školska knjiga, Zagreb, 1958.
- C. Howgego, 1994, Coin circulation and integration of the Roman economy, *Journal of Roman Archaeology*, 7, London, 1994, 5–21.
- E. Imamović, 1977, *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, „Veselin Masleša“, 1977.
- E. Imamović, 1987, Osvrt na stočarstvo predantičkog i antičkog doba na području rimske provincije Dalmacije, *Acta historico-oeconomica Iugoslaviae*, 14, Zagreb 1987, 21-44.
- M. Jurišić, 1983, Prilog poznavanju ilirskog brodogradništva na Jadranu do 2 st. pr. n. e., *Prilozi Odjela za arheologiju*, 1, 1983, 5-16.

- M. Jurišić, 2000, *Ancient shipwrecks of the Adriatic: maritime transport during the first and second centuries AD*, Oxford, Archaeopress, 2000.
- M. Katić, 2000, Uvod u proučavanje keramičkih radionica Farosa, *Opuscula archaeologica*, 23–24, 1999–2000, Zagreb, 2000, 49–58.
- M. Katić, 2002, Greeks and the hinterland of Western Balkans, *Grčki utjecaj na istočnoj obali Jadrana*, ur. N. Cambi, S. Čače, B. Kirigin, Split, Književni krug, 2002, 423–433.
- M. Katić, 2005, Proizvodnja korintskih B amfora u Farosu, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 39, 2002, 51–59.
- A. Kaljanac, 2009, Problematika etnonima Iliri u Periplusu Pseudo Skilaka, *Godišnjak ANUBiH*, 38(36), Sarajevo, 2009, 37-54.
- A. Kaljanac, 2010, Legenda o Kadmu i problem porijekla Enhelejaca, *Godišnjak CBI*, 39, Sarajevo, 2010, 53-80.
- R. Katičić, 1964, Illyri proprie dicti, *Živa antika*, 13-14, 1964, 87-97.
- R. Katičić, 1977, Enhelejci, *Godišnjak ANUBiH*, 15(13), Sarajevo, 1977, 5-82.
- B. Kirigin, 1994, Grčko-italske amfore na Jadranu, *Arheološki vestnik*, 45, 1994, 15-24.
- D. Kliškić, 2003, Prapovijesno sojeničko naselje Bijeli Vir kod Metkovića, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 95, 2003, 53-182.
- M. Kozličić, 1981, Prikazi brodova na novcu plemena Daorsa, *Glasnik Zemaljskog Muzeja*, 35-36, 1980/1981, Sarajevo, 1981, 163-181.
- M. Kozličić, 1993, *Hrvatsko brodogradnja*, Split: Književni krug; Zagreb; A. G. M., 1993.
- T. Križanović, 2015, Kulturne interakcije na egejsko-jadranskom prostoru krajem brončanog i početkom željeznog doba sa posebnim naglaskom na razvoj i strukturu mita, *Godišnjak CBI*, 44, Sarajevo, 2015, 49-66.
- B. Kuntić-Makvić, 2017, Διάλεκτος, γράμματα, signum: Službena komunikacija ilirskih vladara prema izvještajima starih pisaca, *Tusculum*, 10/2, 2017, 99-120.

- Z. Kuzmanović, 2013, Repositioning the Role of Written Sources in Archaeological Research”, *Etnoantropološki Problemi / Issues in Ethnology and Anthropology*, 8, 2013, 763-778.
- R. Laurence, 2005, Land transport in Roman Italy: costs, practice and the economy, *Trade, traders and the ancient city*, ur. H. Parkins, C. Smith, Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2005, 125-144.
- M. Lazić, 1989, *Topografija i tipologija praistorijskih tumula u Srbiji i Crnoj Gori*, Univerzitet u Beogradu; Filozofski fakultet, Centar za arheološka istraživanja, 9, Beograd, 1989.
- V. Leković, 1976, Ilirsko naselje na Cetinju, *Arheološki Pregled*, 18, Beograd, 1976, 186-188.
- V. Leković, 1980, Prilog proučavanju kulture gvozdеног doba u Crnoj Gori, *Godišnjak ANUBiH*, 18(18), Sarajevo, 1980, 81-90.
- M. Lemke, S. Shpuza, B. Wojciechowski, 2021, Bushat, Not Lost but Found: A „New“ Illyrian Settlement in Northern Albania, *Antiquity*, 95 (380), 2021, e8.
- A. Lindhagen, 2010, Naronia in Dalmatia—the rise and fall of a “gateway settlement”, *Ancient Ports. The Geography of Connections*, Proceedings of an International Conference at the Department of Archaeology and Ancient History, Uppsala University, 23–25 September 2010, ur. K. Höghammar, B. Alroth, A. Lindhagen, 2010, 225-252.
- J. Lučić, 1966, O migracijama ilirskog plemena Ardijske, *Živa antika*, 16, Skoplje, 1966, 245-254.
- D. Magaš, 2002, Natural-Geographic Characteristics of the Boka Kotorska Area as the Basis of Development. *Geoadria*, 7, 2002, 51-81.
- N. Majnarić-Pandžić, 2006, Agenti trgovine i razmjene, *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2006, 79-86.
- J. Mardešić, T. Šalov, 2000, Keramički nalazi s istraživanja bazilike u Erešovim Barama – Vid kod Metkovića, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 94, Split, 2000, 105–163.

- Z. Marić, 1964, Problem sjevernog graničnog područja Ilira, *Simpozijum o teritorijalnom i hronološkom razgraničenju Ilira u praistorijsko doba*, Posebna izdanja ANUBiH, 4(1), Sarajevo, 1964, 177-213.
- Z. Marić, 1967, Gradina u Ošanićima kod Stoca – ilirsko utvrđenje, *Arheološki pregled*, 9, 1967, 39–40.
- Z. Marić, 1969, Gradina, Ošanići, Stolac – ilirsko utvrđenje, *Arheološki pregled*, 11, 1969, 77–79.
- Z. Marić, 1970, Ošanići, Stolac – ilirsko gradinsko utvrđenje, *Arheološki pregled*, 12, 1970, 36–41.
- Z. Marić, 1971, Gradina u Ošanićima kod Stoca, *Arheološki pregled*, 13, 1971, 31–35.
- Z. Marić, 1972, Gradina, Ošanić, Stolac – praistorijska gradina, *Arheološki pregled*, 14, 1972, 40–41.
- Z. Marić, 1975, Prahistorijska i protohistorijska utvrđenja na području Daorsa, *Međunarodni kolokvij: Utvrđena ilirska naselja*, Posebna izdanja ANUBiH, 24(6), Sarajevo, 1975.
- Z. Marić, 1977, Arheološka istraživanja akropole ilirskog grada Daors..a na gradini u Ošanićima kod Stoca od 1967. do 1972. godine, *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 30–31, 1977, 5–99.
- Z. Marić, 1979, Depo pronađen u ilirskom gradu Daors.. (2. st. pr. n. e.), *Glasnik Zemaljskog muzeja*, 33, 1979, 23–113.
- Z. Marić, 2000, Helenistički uticaji na ilirsko pleme Daorse, *Godišnjak ANUBiH*, 31(29), Sarajevo, 2000, 37-52.
- Z. Marić, B. Kirigin, 1991, Bradavičasti helenističku kantharosi iz DAORSONA (Ošanići kod Stoca), *Zbornik radova posvećenih akademiku Alojzu Bencu*, ur. B. Čović, Posebna izdanja ANUBiH, 95(27), Sarajevo, 1991, 177-185.

- B. Marijan, 2011, Gradina u Ošanićima – transformacija prapovijesnoga gradinskog u urbano naselje, *Histria Antiqua*, 20, 2011, 177–187.
- R. Matijašić, 1998, *Gospodarstvo antičke Istre*, Pula, Zavičajna naklada „Žakan Juri“, 1998.
- R. Matijašić, 2009, *Povijest hrvatskih zemalja u antici do cara Dioklecijana*, Zagreb, Leykam International, 2009.
- D. J. Mattingly, J. Salmon, 2001, The productive past: economies beyond agriculture, *Economies beyond agriculture in the classical world*, ur. D. J. Mattingly, J. Salmon, Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2001, 3-15.
- S. Mesihović, 2008, Ovidije i Ilirik, *Godišnjak ANUBiH*, 37(35), Sarajevo, 2008, 89-100.
- S. Mihelić, 2006, Trgovački putevi i prijevoz, *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, Arheološki muzej u Zagrebu, Zagreb, 2006, 87-91.
- A. Miletić, 2014, Prilozi poznavanju naseljavanja otoka Hvara u prapovijesti. *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 107, 2014, 113-128.
- P. Millett, 2001, Productive to some purpose? The problem of ancient economic growth, *Economies beyond agriculture in the classical world*, ur. D. J. Mattingly, J. Salmon, Routledge, Taylor & Francis e-Library, 2001, 17-48.
- F. Milivojević, 2010, Rimski i italjski poduzetnici i doseljenici u Iliriku od Ilirskih ratova do Cezara, *Pro tempore*, 8-9, 2010, 188-210.
- Z. Mirdita, 2015, *Dardanci i Dardanija u antici*, Zagreb, Hrvatski institut za povijest, 2015.
- J. S. Mullen, 2019, *The Royal Hunts of Alexander the Great: Engaging with Local Traditions of Kingship Throughout his Empire*, doktorska disertacija, Newcastle University, 2019.
- G. Novak, 1961, Stari Grci na Jadranskom moru, *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*, 322, 1961, 145-221.
- S. Novaković, 2017, Ilirsko-helenistička naselja na crnogorskom primorju i njegovom zaleđu: prilog helenizaciji i urbanizaciji, *AXIOS*, 2, 2017, 138-151.

- I. Ožanić Roguljić, 2019, Crtice o prehrani u rimsko doba na prostoru Like, *MemorabiLika*, 2, 2019, 31-37.
- F. Papazoglu, 1963, O teritoriji ilirskog plemena Ardijeja, *Zbornik filozofskog fakulteta VII-1*, Beograd, 1963, 71-86.
- F. Papazoglu, 1967, Politička organizacija Ilira u vrijeme njihove samostalnosti, *Simposium o Ilirima u antičko doba*, Posebna izdanja ANUBiH, 5(2), Sarajevo, 1967, 11-32.
- F. Papazoglu, 1976, O pojmovima „Epir“ i „Ilirija“ u poznorepublikansko doba, *Godišnjak ANUBiH*, 13(11), Sarajevo, 1976, 197-212.
- F. Papazoglu, 1997, O zavisnom seljaštvu kod Ardijejaca i Dardanaca, *Godišnjak ANUBiH*, 30(28), Sarajevo, 1992-1997, 1997, 97-104.
- M. Parica, 2017, Mogućnosti antičke riboprerađivačke industrije u Pašmanskome kanalu, *ADRIAMPHORAE. Amfore kao izvor za rekonstrukciju gospodarskoga razvoja jadranske regije u antici: lokalna proizvodnja, Radovi s okruglog stola, Zagreb, 21. travnja 2016. g.*, ur. G. Lipovac Vrkljan, I. Radić Rossi, A. Konestra, Zagreb: Institut za arheologiju, 2017, 86-98.
- M. Parović-Pešikan, 1980, *Planinsko zaleđe Rizinijuma: arheološke beleške iz Grahova, Krivošija i Cuca*, Beograd: Arheološki institut, Posebna izdanja knj. 15, 1980.
- E. Pašalić, 1960, *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Sarajevo, 1960.
- E. Pašalić, 1967, Problemi ekonomskog razvitka u unutrašnjosti rimske provincije Dalmacije, *Simposium o Ilirima u antičko doba*, Posebna izdanja ANUBiH, 5(2), Sarajevo, 1967, 111-139.
- E. Pašalić, 1975, *Sabrano djelo*, Sarajevo, 1975.
- S. Paškvan, 2005, Kovanje ilirskoga kralja Monunija, *Numizmatičke vijesti*, 47, 2005, 5-15.
- J. Paterson, 2001, Hellenistic economies: the case of Rome, *Hellenistic Economies*, ur. Z. Archibald et alii, Routledge, 2001, 270-279.
- K. Polanyi, 1957, The economy as instituted process, *Trade and Markets in the Early Empires*, ur. K. Polanyi, C. Arensburg, H. W. Pearson, 1957, 243-270.

- K. Polanyi, 1963, Ports of Trade in Early Societies, *Journal of Economic History*, 23, 30-45 .
- H. Potrebnica, 2006, Starije željezno doba, *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, Zagreb, Arheološki muzej u Zagrebu, 2006, 53-62.
- P. R. Prifti, 1986, Hellenic Colonies in Ancient Albania, *Archaeology*, 39/4, Archaeological Institute of America, 1986, 26-31.
- W. K. Pritchett, A. Pippin, 1956, The Attic Stelai: Part II., *Hesperia: The Journal of the American School of Classical Studies at Athens*, 25, 178–328.
- N. Proeva, 1991, Onomastika i etnička struktura zapadnog dijela SR Makedonije u antičko doba, *Godišnjak ANUBiH*, 29(27), Sarajevo, 1991, 185-198.
- M. Prusac, 2007, *South of the Naro, north of the Drilo, from the karst to the sea: Cultural identities in South Dalmatia 500 BC – AD 500*, doktorska disertacija (rukopis), Museum of cultural history, University of Oslo, 2007.
- D. Radić, 2005, Vela spila: preliminarna analiza starijeneolitičkih i mezolitičkih naslaga iz sonde istražene 2004. godine, *Opvscvla archaeologica*, 29, 323-348.
- I. Radić Rossi, 2006, Amfore, *Trgovina i razmjena u pretpovijesti*, Zagreb, Arheološki muzej u Zagrebu, 2006, 150-154.
- I. Radić Rossi, G. Boetto, 2010, Arheologija broda i plovidbe: Šivani brod u uvali Caski na Pagu - Istraživačka kampanja 2009, *Histria antiqua*, 19, 2010, 299-307.
- I. Radić Rossi, G. Boetto, 2011, Šivani brod u uvali Caska na Pagu – Istraživačka kampanja 2010, *Histria antiqua*, 20, 2011, 505-512.
- Z. Rama, 2020, Dardania in late antiquity: An overview of 4th-6th century fortifications in the territory of Kosovo, *Archaeologia Adriatica*, 14, 2020, 111-137.
- C. M. Reed, 2004, *Maritime traders in the ancient Greek world*, Cambridge University Press, 2004.

- D. Rendić-Miočević, 1959, Zlatni nakit iz helenističko-ilirske nekropole u Budvi, *Opvscula Archaeologica*, 4, 1959, 5-43.
- D. Rendić-Miočević, 1967a, Problemi romanizacije Ilira s osobitim obzirom na kultove i onomastiku, *Simpozium o Ilirima u antičko doba*, Posebna izdanja ANUBiH, 5(2), Sarajevo, 1967, 139-156.
- D. Rendić-Miočević, 1967 [1989], Ilirski vladari u svjetlu epigrafskih i numizmatičkih izvora, *Iliri i antički svijet*, 73-89 (prvi put objavljeno u *Historijski zbornik*, 19-20, Zagreb, 1966-1967, 295-310.).
- D. Rendić-Miočević, 1976 [1989], L'atelier monétaire de Rhizon et ses émissions, *Iliri i antički svijet*, 321-361, (prvi put objavljeno u *Materijali simpozijuma održanog od 30.1-1.2 1975. god. u Narodnom Muzeju Beograd*, Beograd, 1976, 35-46).
- D. Rendić-Miočević, 1981, O tipologiji novca „kralja Monunija“ i pitanju njegova identiteta, *Godišnjak ANUBiH*, 19(17), Sarajevo, 1981, 97-124.
- D. Rendić-Miočević, 1988, O grčko-ilirskim emisija jadranskih kovnica i o pitanju „ilirskog“ novca, *Numizmatika*, 1/7, Zagreb, Hrvatsko numizmatičko društvo, 1988, 9-16.
- D. Romanović, 2016, *Čovjek i more: ribolov u antici kroz fundus Arheološkog muzeja Zadar*, Arheološki muzej Zadar, 2016.
- M. Rostovtzeff, 1998, *The social and economic History of the Hellenistic world*, Oxford, Clarendon Press, 1998.
- J. Sanford Gaastra, E. Cristiani, V. Barbarić, 2014, Stočarstvo i gradine na istočnom Jadranu u brončano i željezno doba: rezultati iskopavanja na gradini Rat 2007.-2010., *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 107, 9-30.
- J. C. Scott, 1976, *The Moral Economy of the Peasant; Rebellion and substence in southeast Asia*, London, Yale University Press, 1976.

- I. Schapera, 1963, *Government and Politics in Tribal Societies*, London, C.A. Watts and Co. Ltd., 1963.
- S. Shpuza, 2011, Aspekte të ekonomisë antike ilire dhe epirote (Aspects of ancient Illyrian and Epirotic economy), *Illyria*, 34, 2011, 91-110.
- S. Shpuza, 2014, Iron age fortifications and the origin of the city in the territory of Scodra, *Novensia*, 25, 2014, 105-116.
- S. Shpuza, 2017, Scodra and the Labeates. Cities, rural fortifications and territorial defence in the Hellenistic period, *Novensia*, 28, 2017, 41-64.
- G. S. Shrimpton, 1991, *Theopompus the Historian*, McGill-Queen's University Press, 1991.
- A. Stipčević, 1973, Jesu li Ilirski brodovi imali pulene u obliku zmije?, *Radovi Instituta JAZU u Zadru*, 20, 1973, 413-418.
- A. Stipčević, 1976, Simboličko značenje zmije na iliro-grčkom novcu, *Godišnjak ANUBiH*, 13(11), Sarajevo, 1976, 245-252.
- A. Stipčević, 1989, *Iliri: povijest, život, kultura*, Zagreb, Školska knjiga, 1989.
- M. Suić, 1953a, Prilog poznavanju odnosa Liburnije i Picenuma u starije željezno doba, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 55, 1953, 71-101.
- M. Suić, 1953b, Gdje se nalazilo jezero iz 24. poglavlja Pseudo Skilakova Peripla, *Glasnik Zemaljskog muzeja u Sarajevu*, 8, Sarajevo, 1953, 111-129.
- M. Suić, 1967, Nekoliko etnoloških podataka o antičkim Ilirima u djelima grčkih i rimskih pisaca, *Simpozium o Ilirima u antičko doba*, Posebna izdanja ANUBiH, 5(2), Sarajevo, 1967, 99-111.
- M. Suić, 1976, Illyri proprie dicti, *Godišnjak ANUBiH*, 13(11), Sarajevo, 1976, 179-196.
- M. Suić, 2003, *Antički grad na istočnom Jadranu*, Zagreb, Golden marketing, 2003.
- A. Šaćić, 2012, Kulturno-historijski razvoj ilirskog naroda Narensa (civitas Narensium), *Godišnjak CBI*, 41, Sarajevo, 2012, 97-112.

- A. Škegro, 1991, *Antička ekonomika u Bosni i Hercegovini (na osnovi epigrafskih izvora)*, *Godišnjak ANUBiH*, 29(27), Sarajevo, 1991, 53-161.
- A. Škegro, 1999, *Gospodarstvo rimske provincije Dalmacije*, Zagreb, Hrvatski studiji, 1999.
- M. Šašel Kos, 2002, From Agron to Genthius: Large Scale Piracy in the Adriatic, *I Greci in Adriatico*, 1 (*Hesperia*, 15), Rim, 2002, 137-155.
- M. Šašel Kos, 2005, *Appian and Illyricum*, Ljubljana, 2005.
- M. Šašel Kos, 2013, The 'great lake' and the Autariatai in Pseudo-Skylax, *Mélanges de l'École française de Rome – Antiquité*, 2013 (URL: <http://journals.openedition.org/mefra/1376> ; DOI:10.4000/mefra.1376)
- F. Tiboni, 2009, The Ships on the Novilara Stele, Italy: Questions of Interpretation and Dating, *The International Journal of Nautical Archaeology*, 38, 2009, 400–423.
- M. Tomasović, 2016, Ribarstvo i izlov školjaka i puževa u donjoj Neretvi tijekom najranijega razdoblja, *Hrvatski neretvanski zbornik*, 8, Društvo Neretvana i prijatelja Neretve u Zagrebu, Zagreb, 2016, 231-242.
- R. Tordoff, 2013, Introduction: slaves and slavery in ancient Greek comedy, *Slaves and slavery in ancient Greek comic drama*, ur. B. Akrigg, R. Tordoff, Cambridge University Press, 2013, 1-62.
- M. Ugarković, et alii, 2023, Prapovijesni lokaliteti otoka Hvara: nove spoznaje o gradinama Vela Glava i Liković, *Annales Instituti Archaeologici*, 19, 2023, 39-52.
- D. Ujes, 1999, Rhizon (Montenegrin Coast) – A Trading and Staple Town on the Crossroads of Mediterranean and Inland Balkan Routes, Late Classical and Hellenistic Pottery Evidence, *Quaderni ticinesi di numismatica e antichità classiche*, 28, 1999, 203–220.
- D. Ujes, 2004, Autonomous Coinage of Rhizon in Illyria, *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité*, 4, ur. P. Cabanes, J. L. Lambolley, Actes du 4e colloque international de Grenoble, 10 au 12 octobre 2002, Paris, 2004, 149–168.

- D. Ujes, 2010, Ancient Greek Coins Finds from Risan, *L'Illyrie méridionale et l'Épire dans l'antiquité*, 5, ur. J. L. Lambogley, M. P. Castiglioni, Actes du 5e colloque international de Grenoble, 8 au 11 octobre 2008, Paris, 2010, 115–132.
- R. Vasić, 1987, Centralnobalkanska regija, *Praistorija Jugoslavenskih zemalja V*, Sarajevo, 1987, 644-724.
- S. Vasilj, 2014, Gradina na Kolojanju – sijelo gospodara donje Neretve, *Godišnjak CBI*, 43, Sarajevo, 2014, 101-113.
- O. Velimirović-Žižić, 1966, Nalaz u Momišićima, *Starinar*, 14-15, Beograd, 1966, 193-207.
- O. Velimirović-Žižić, 1967, Labeati i Dokleati kroz izvore i arheološki materijal, *Materijali*, 4, 1967, 61–64.
- O. Velimirović-Žižić, 1986, Ostaci fortifikacione arhitekture na gradini Đuteza u Dinošima kod Titograda, *Materijali*, 22, Novi Sad, 1986, 80-87.
- S. Veseli, 2020, Archaic and Classical Bronze Vessels from the Iron Age cemetery of Borova (Albania): A Community in Transition, *Journal of Ancient History and Archaeology*, 7, 2020, 53-58.
- K. Vlassopoulos, 2011, Greek Slavery: From Domination to Property and Back Again, *The Journal of Hellenic Studies*, 131, 2011, 115–130.
- I. Vranić, 2014, The “Hellenization” process and the Balkan Iron Age archaeology, *The Edges of the Roman World*, ur. M. A. Janković, V. D. Mihajlović, S. Babić, Cambridge Scholars Publishing, 2014, 33-47.
- F. W. Walbank, 1979, *A historical commentary on Polybius: Volume III, Commentary on books XIX-XL*, Oxford, Clarendon Press, 1979.
- J. J. Wilkes, 1969, *Dalmatia*, London, Harvard University Press, 1969.
- J. J. Wilkes, 1992, *The Illyrians*, Oxford, Blackwell, 1992.
- J. Wilkes, 2001, *Iliri*, Split, Laus, 2001.

- M. Zaninović, 1967, Ilirsko pleme Delmati II, *Godišnjak ANUBiH*, 5(3), Sarajevo, 1967, 5-101.
- M. Zaninović, 1976, Iliri i vinova loza, *Godišnjak ANUBiH*, 13(11), Sarajevo, 1976, 261-272.
- M. Zaninović, 1977, The economy of Roman Dalmatia, *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, 2(6), ur. H. Temporini, W. Haase, Berlin-New York, 1977, 767-801.
- M. Zaninović, 1980, Područje Neretve kao vojni mostobran rimske antike, *Dolina rijeke Neretve od prehistorije do ranog srednjeg vijeka*, Znanstveni skup, Metković, 4-7. listopada 1977, Split, 1980, 173-181.
- M. Zaninović, 1988, Liburnia militaris, *Opuscula archeologica*, 13, 1988, 43-67.
- M. Zaninović, 1991, Sol u antici naše obale, *Zbornik radova posvećen akademiku Alojzu Bencu*, ur. B. Čović, ANUBiH Posebna izdanja, 95(27), Sarajevo 1991, 255-265.
- M. Zaninović, 2003, Boka kotorska u antičko doba, *Hrvati Boke kotorske*, Zbornik Pomorskog muzeja Orebić, Orebić, 2003, 239-254.
- R. Zotović, 2002, *Population and economy of the eastern part of the Roman province of Dalmatia*, Oxford, Archaeopress, 2002.
- I. Živaljević, 2013, Životinje između Prirode i Kulture: priča o arheozoologiji, *Etnoantropološki Problemi*, 8, 2013, 1137-1163.